

महाकविवत्सराजविरचितः

श्रीपुष्टदाहः

श्रीवेङ्कथार्थविरचितः

महेन्द्रविजयः

श्रीवेङ्कटवरदाचार्यविरचितः

श्रीकृष्णविजयः

कुलपते: डॉ. मण्डनमिश्रस्य प्रस्तावनया समलूप्ता:

सम्पादकौ

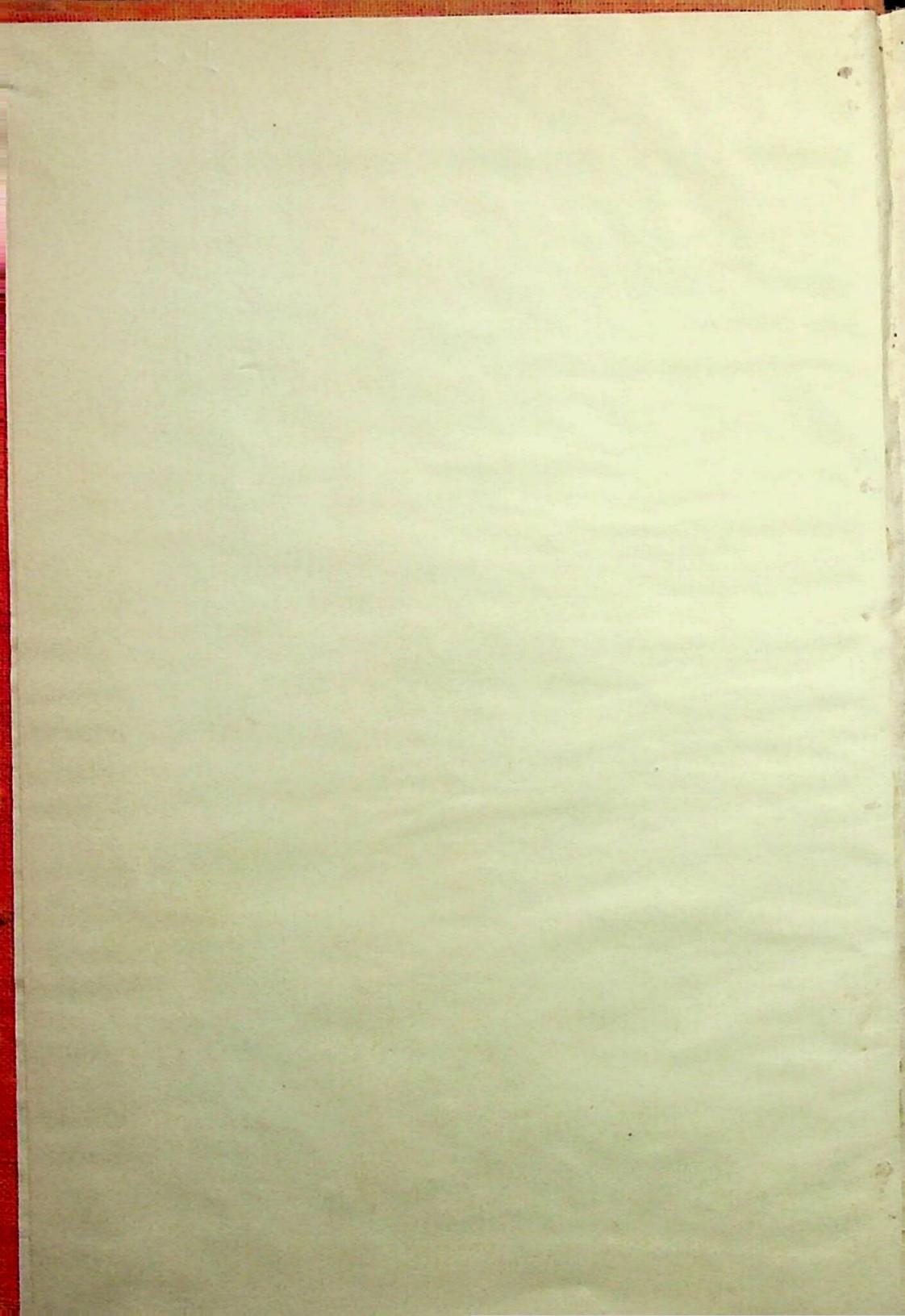
डॉ. दशरथद्विवेदी

डॉ. राजनारायण-उपाध्यायश्च

सम्पूर्णानन्द-संस्कृत-विश्वविद्यालयः, वाराणसी

202

SARASVATIBHAVANA-GRAНTHA MĀLA
[Vol. 137]

TRIPURADĀHA

BY ŚRĪ VATSARĀJA

MAHENDRAVIJAYA

BY ŚRĪ VEṄKAYĀRYA

SRĪKRŚNAVIJAYA

BY ŚRĪ VEṄKATAVARADĀCĀRYA

FOREWORD BY
DR. MANDAN MISHRA
VICE-CHANCELLOR

EDITED BY

DR. DASARATHA DVIVEDI
AND

DR. RĀJANĀRĀYANA UPĀDHYĀYA

VARANASI

1999

Research Publication Supervisor—
Director, Research Institute,
Sampurnanand Sanskrit University
Varanasi.

Published by—

Dr. Harish Chandra Mani Tripathi
Director, Publication Department
Sampurnanand Sanskrit University
Varanasi-221 002.

Available at—

Sales Department,
Sampurnanand Sanskrit University
Varanasi-221 002

First Edition—500 Copies
Price — Rs. 80-00

Printed by—
Shri Balram Upadhyay,
Manager,
Sampurnanand Sanskrit University Press
Varanasi-221 002

सरस्वतीभवन-ग्रन्थमाला

[१३७]

महाकविवत्सराजविरचितः

त्रिपुरदाहः

श्रीवेङ्गयार्यविरचितो

महेन्द्रविजयः

श्रीवेङ्गटवरदाचार्यविरचितः

श्रीकृष्णविजयः

कुलपते: डॉ० मण्डनमिश्रस्य प्रस्तावनया समलङ्घृताः

सम्पादकौ

डॉ० दशरथद्विवेदी

डॉ० राजनारायण-उपाध्यायश्र

वाराणस्याम्

१०५६ तमे वंक्रभाव्दे १९२१ तमे शकाव्दे १९९९ तमे खै स्ताव्दे

अनुसन्धानप्रकाशनपर्यवेक्षकः—
निदेशकः, अनुसन्धानसंस्थानस्थ
सम्पूर्णनन्दसंस्कृतविश्वविद्यालये
वाराणसी।

प्रकाशकः—
डॉ. हरिशचन्द्रमणित्रिपाठो
निदेशकः, प्रकाशनविभागस्य
सम्पूर्णनन्दसंस्कृतविश्वविद्यालये
वाराणसी—२२१००२.

प्राप्तिस्थानम् —
विक्रय-विभागः,
सम्पूर्णनन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयरथ
वाराणसी—२२१००२.

प्रथमं संस्करणम्, ५०० प्रतिलिपाः
मूल्यम्—८०'०० रुप्यकाणि

मुद्रकः—
श्रीबलराम उपाध्यायः
व्यवस्थापकः,
सम्पूर्णनन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयीयमुद्रणालयस्य
वाराणसी—२२१००२.

प्रस्तावना

आज्ञिकं भूदत्तं यस्य वाचिकं सर्ववाङ्मयम् ।

आहार्यं चन्द्रतारादि तं नुभः सात्त्विकं शिवम् ॥

विश्वेऽस्मिन् सर्वो लोकः सुखं कामयत इति नातिशयितं वचः ।
सुखावाप्तये दुःखनिवृत्तये च सर्वे प्राणिनः प्रयतमाना दृश्यन्ते । शास्त्रानुसारं
दुःखमाध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकभेदेन त्रिविधम् । दुःखनिवृत्तेष्वपाया
अपि त्रिविधाः—दृष्टः, अदृष्टः, शास्त्रीयश्च । एतेष्वपायैरेकान्तिकात्यन्तिक-
दुःखध्वंसं नावलोक्यन्तो विद्वांस उपायान्तराण्यकल्पयन् । एतेषु आचार्येषु
नाट्यशास्त्रप्रणेता भरतमुनिः संसारस्य दुःखनिवृत्तये नाट्यवेदमरचयत् ।
नाट्यशास्त्रमधिकृत्य स्वयमेव वृणुते —

न तज्ज्ञानं न तच्छिल्पं न सा विद्या न सा कला ।

नासौ योगो न तत्कर्म नाट्येऽस्मिन् यन्न दृश्यते ॥

(ना० शा० १११६)

नाट्यशास्त्रस्य प्रायोगिकपक्षोऽभिनयः । आज्ञिकवाचिकाहार्य-
सात्त्विकाखण्डाभिनये रामयुधिष्ठिरादीनामवस्थानुकरणं भवति । अभिनय-
प्रकारो विभिन्नेषु रूपकेषु संदृश्यते । इदं रूपकं दशविधम् —

नाटकमथ प्रकरणं भाणव्यायोगसमवकारडिमाः ।

ईहामृगाङ्गावीथ्यः प्रहसनमिति रूपकाणि दश ॥

(सा० द० ६१३)

एवंविधेषु दशरूपकप्रकारेषु डिमाख्यप्रकारविशेषः काचिद अपूर्वतां
बिभर्ति । डिमस्यास्य लक्षणं सुष्ठु प्रतिपादितमस्ति साहित्यदर्पणे —

मायेन्द्रजालसङ्ग्रामक्रोधभ्रान्तादिचेष्टितैः ।

उपरागैश्च भूषिष्ठो डिमः ख्यातेतिवृत्तकः ॥

अज्ञी रौद्ररसस्तत्र सर्वेज्ञानि रसाः पुनः ।

चत्वारोऽङ्का भता नेह विष्कम्भप्रवेशकौ ॥

नायका देवगन्धर्वयक्षरक्षोमहोरगाः ।

भूतप्रेतपिशाचाद्याः षोडशात्यन्तमुद्धृताः ॥

वृत्तयः कौशिकोहीना निर्विमशशिच सन्धयः ।

दीप्ताः स्युः षड्साः शान्तहास्यभृङ्गारवर्जिताः ॥

(सा० द० ६२४३)

संस्कृतवाङ्मयं निःसंशयं सर्वेभ्यो वाङ्मयेभ्यः पुरातनतमं चकास्ति ।
जनजीवनकल्याणदिभिर्भारतीयमनीषिभिः प्रतिक्षेत्रं यानि यानि ग्रन्थरत्नानि

विरचितानि तेषु सहदयहृदयाह्लादकारीणि रूपकाणि भवन्ति । तस्मात् सत्यमिदमुक्तं यत् 'नाटकान्तं कवित्वम्' । एतादृशनाटचप्रयोगेषु डिमस्य प्रयोगः प्राचीनो भाति । भरतमुनिनापि त्रिपुरदाहनामको डिमः स्वनाटच-शास्त्रे समुल्लेखितः । मन्ये, वत्सराजविरचितस्त्रिपुरदाहस्तादृशीं कामपि परम्परां निजीकरोति ।

पुराणेषु प्रख्यातवस्तुषु भगवतो भूतभावनशिवस्य त्रिपुरासुरदाह-विषयमवलम्ब्य बहूच्यः कथा: श्रूयन्ते । ताः कथा आश्रित्य कविराजेन वत्स-राजेनानल्पप्रतिभया कल्पितोऽयं डिमग्रन्थः । वत्सराजप्रणीतेषु षड्हृष्टकेषु प्रसिद्धेषु प्रसिद्धतमोऽयं त्रिपुरदाहो डिमलक्षणैरूपेतं शीर्षस्थं स्थान-भलङ्करोति ।

त्रिपुरदाहस्य रचयितुर्वत्सराजस्य समयो द्वादशशतकमिति वाह्या-भ्यन्तरप्रमाणैनिश्चप्रचं वक्तुं शक्यते । असौ तत्कालीनकलिङ्गजरशासकस्य राजसदसि अमात्य आसीदिति सुस्पष्टं विद्यते । विद्युन्मालि-लोहिताक्ष-तारकाक्षेस्तारकासुरतनुर्भवैर्देवानां पीडनम्, देवैर्भगवच्छिवस्य स्तुतिः, ततः परं भगवता परेशेन त्रिपुरदहनं च डिमस्यास्य सङ्क्षिप्तं कथावस्तु । अस्य सुज्ञातस्य कथावस्तुनो नाटकीयं प्रतिपादनमेव कवेरपूर्वता । अत्र पात्रसन्निवेशोऽनुमतनियमपरिधी विषयस्य पल्लवनं संबर्द्धनं चास्य महत्त्वाधायकं तत्त्वम् । एवं प्रकारेण श्रीवेङ्क्ष्यार्यविरचितश्चतुरङ्गोपेतो 'महेन्द्रविजय'नामको डिमः, श्रीवेङ्क्ष्यटवरदाचार्यविरचितः 'श्रीकृष्णविजय'-डिमश्च समानरूपेणापूर्वतां विभर्तः ।

दक्षिणभारतस्य विभिन्नप्रान्तेभ्यः पाण्डुलिपीः सङ्गृह्य डॉ० दशरथ-द्विवेद-डॉ० रःजनारायण-उपाध्यायमहोदयो एतेषां महत्त्वपूर्णग्रन्थानां सम्पादनं कृतवन्ताविति तौ धन्यवादाहौँ । ग्रन्थरत्नमिदं नूनं सामाजिकानां विपश्चिदपश्चिमानां प्रीणनाय जिज्ञासूनां च जिज्ञासामोचनाय महते उपकाराय स्यादिति विश्वसिमि ।

प्रसङ्गेऽस्मिन् ग्रन्थस्यास्य सुष्ठु प्रकाशनाथं विश्वविद्यालयस्यास्यैश्वर्यशालिने प्रकाशन-निदेशकाय डॉ० हरिश्चन्द्रमणि-त्रिपाठिमहोदयाय, ईक्ष्यशोधकाय डॉ० हरिवंशकुमारपाण्डेयाय, प्रकाशनविभागीयसहयोगिभ्यः, विश्वविद्यालयीयमुद्रणालयव्यवस्थापकाय च गुभांसनं समुपाहरत् ग्रन्थमिमं साहित्यशास्त्रमनीषिप्रवरेभ्यः समुपहरामि ।

वाराणस्याम्

श्रीरामनवम्याम्,
तिलमंडू २०५६

मण्डनमिथः

कुलपतिः

सम्पूर्णनिन्दसंकृतविश्वविद्यालयस्य

भूमिका

यस्योन्मेषे निमीलत्यखिलमपि जगद्विभिर्मेषेऽखिलाना-

मुन्मेषो विल्पानामुपनमति यदग्नेरनङ्गः पतङ्गः ।

आसुर्यश्चापि पुर्यस्त्रभुवनकुशलायाहुतिर्यन्त्र भूता

रौद्रं तद्रुद्रनेत्रं रचयतु निखिलज्योतिभद्रोवयं नः ॥

आनन्दनिस्यन्दिषु रूपकेषु डिमानामल्पीयस्येव संस्थाऽस्ति । सर्व-

प्रथमं मम निर्देशने डॉ०राजनारायण-उपाध्यायो डिमानधिकृत्य 'पी-एच०डी०'

उपाधिप्राप्तये शोधप्रबन्धमलिखत् । प्रकाशितडिमानामनुपलब्ध्या कार्यं

एष दुष्कर एवासीत् । महता प्रयासेन स दक्षिणभारताडिमानां पाण्डुलिपी-

रधिगतवान् । मद्रासराजकीयहस्तलिखितग्रन्थागारात् सः श्रीकृष्णविजयं

वीरभद्रविजयं चेति डिमयोः पाण्डुलिपी प्राप्तवान् । सौभाग्याद्

राजकीयानुसन्धानकेन्द्रमैसुरतः 'महेन्द्र-विजयम्' इति डिमस्यापि हस्त-

लिखितप्रतिलिपिरूपलब्धा । त्रिपुरदाहस्य प्रकाशितपुस्तकं वरीदातः

प्रकाशितेषु 'रूपकषट्केषु' आसीदेव । इत्थं डिमचतुष्टयमधिकृत्य सः स्वकीयं

शोधप्रबन्धमलिखत् ।

संस्कृतरूपकसाहित्ये त्रिपुरदाहमित्येकमेव प्रकाशितचरं पुस्तकमिति

विचार्यान्येषां प्रकाशनाय उद्युक्तोऽहं सम्पूर्णनिन्द-संस्कृत-विश्वविद्यालयस्य

पूर्वकुलपतिं मम गुरुं विद्वद्वरेण्यं प्रथितयशसं पं० श्रीविद्यानिवासमिश्र-

मनिवेदयम् । स च सहर्षं प्रस्तावं मदीयं स्वीकृत्य सम्पूर्णनिन्दसंस्कृतविश्व-

विद्यालयस्य प्रकाशनाधिकारिणं श्रीमन्तं हरिश्चन्द्रमणित्रिपाटिनं प्रकाशनार्थं

मादिशदिति तेषामनुकम्पयैव डिमरूपकसङ्ग्रहं विदुषां समक्षमस्तीति

सन्तोषमनुभवामः ।

प्रकृतडिमानामेकलपाण्डुलिप्यैव प्रकाशनं क्रियते । डिमानामुपलब्धाः

पाण्डुलिपयो ऋष्टाः, खण्डिताः, अपूर्णश्चासन् । महतायासेन संशोध्य ताः

प्रकाशनार्थं यथासमयं यथास्थानं यथायोग्याधिकारिणं सम्प्रेषिताः । काला-

तीतमपि कार्यसिद्धिरन्तस्तोषमुपजनयतीति डिमानामत्र सङ्ग्रहरूपेण प्रकाशनं

मन्ये संस्कृतविदुषां मनसि मोदमातनिष्यते ।

नाटकान्तं कवित्वमिति रूपकप्रथनमेव कविकौशलनिकषमिति दश-

रूपकेषु रौद्रप्रधानडिमरूपकलेखनपटवः कवयो नितरां प्रशंसार्हाः । डिमेषु

वस्तुनायकी प्रख्यातोदात्ते भवतः । भरतोकत्या नायकोऽत्र धीरोदात्तो भवति, प्रख्यातवस्तुविषयः प्रख्यातोदात्तनायकाश्चैवेति तदुक्ते । प्रायशोऽस्य पालनं न दृश्यते डिमेषु । शृङ्गारहास्यविवर्जिताः पड्रसा भवन्ति । रौद्र एवात्र दीप्तरसो भवति । चत्वारोऽङ्गास्तेषु च नानाभावानामभियोजनं रचनासु वैचित्र्यमातनोति । निर्वातोल्कापाताहवसूर्यचन्द्रोपरागेन्द्र-जालमायादीनामत्र प्रचुरप्रयोगो भवति । षोडशोद्धता यक्षराक्षसभुजङ्गाद्याश्चात्र नायकाः परस्परमाधातप्रतिघाताभ्यां रूपकसौभाग्यवर्द्धनं कुर्वन्ति । सात्वत्यारभटीवृत्योरत्र प्राधान्यं दृश्यते । प्रवेशकविष्कम्भकाभ्यां शून्या भवन्ति डिमाः । धनञ्जयस्तु भरतमतमनादृत्य धीरोद्धतनायकस्यात्रावश्यकतां प्रस्तौति न तु धीरोदात्तस्य । डिमेषु वीररौद्रयोरवस्थितिर्भवति । यद्यपि सति वीरे धीरोदात्तनायकताऽपि स्वीकार्येति विद्वद्विद्वः पर्यालोचयम् । डिमलक्षणार्थं नाट्यशास्त्रस्य (१८.८४-८८), दशरूपकस्य (३.५७-६०) तथा विश्वनाथविद्यानाथप्रभृतीनां साहित्यशास्त्रग्रन्थावलोकनं कर्तव्यम् ।

महेन्द्रविजयस्य प्रस्तावनायामेव (११४) डिमलक्षणं लिखितं कविना यच्च शास्त्रमेवानुकरोति । एवमेव वीरभद्रविजये (११३) तथा च श्रीकृष्णविजयेऽपि डिमलक्षणं (११२८) निबद्धमस्ति ।

त्रिपुरदाहस्य डिमस्य कविर्वत्सराजस्तत्कालीनस्य कालिञ्जरस्य शासकस्य परमादिदेवस्य (११६५-१२०३ ई०) राजमन्त्री आसीत् । सुत्पष्टं यत्तस्य जीवनसमयो द्वादशशतक आसीत् । वत्सराजस्य षड्रूपकाणि प्रसिद्धानि सन्ति—किरातार्जुनीयव्यायोगः, कर्पूरचरितभाणः, रुक्मिणी-हरणमिति ईहामृगः, त्रिपुरदाहमिति डिमः, हास्यचूडामणिः प्रहसनम्, समुद्र-मन्थनमिति समवकारश्चेति ।

महेन्द्रविजयस्य कविः श्रीप्रधानवेङ्ग्यार्योऽष्टादशशतके मैसूरराज्ये जन्मना धरामलञ्चकार । स च कृष्णराजद्वितीयस्य (१७३४-१७६६ ई०) मन्त्री बभूव । १७८० ई०वर्षे वेङ्ग्यार्यः श्रीनञ्जराजचामराजयोर्मन्त्री आसीत् । नञ्जराजस्तं 'प्रधानम्' इति उपाधिं प्रदत्तवान् । हैदरअलीशासने श्रीवेङ्ग्यार्यः स्वपदादवर्तिं प्राप्य सुहूरं गत्वा राजनियोगमकरोदिति सः अष्टादशशतकीय आसीदिति सुनिश्चितम् ।

श्रीवेङ्ग्यार्यो मैसूरराज्ये भार्गववंशीयस्य श्रीहम्पर्यस्य पुत्र आसीत् । स च जन्मना 'बावाम्बिके'ति नाम्न्या मातुः कुक्षिमलङ्गरोत् । गुरोरस्य नामासीत् । श्रीचिदानन्दः । श्रीवेङ्ग्यार्यस्य जन्मस्थली श्रीरामपुरीं आसीत् । पिता चास्य श्रीरामपुर्याः शासकस्य अमात्यपदमलङ्गरोति स्म ।

श्रीवेङ्क्यार्थो ब्रह्मविद्याविदभूत् । पड्ददर्शनीवल्लभः किं वा पड्ददर्शनी-
नेतेति पदाभ्यां स विभूषित आसीत् । महेन्द्रविजये तथा कामविलासे स
रामस्यानन्यो भक्त इति स्तुतः । महेन्द्रविजये स रामस्तुति विदधाति । सः
सर्वभाषाकलाविदासीदित्यपि तदग्रन्थदर्शनादवगम्यते । तस्य रचनानां
पाण्डुलिपयो मैसूरराज्यग्रन्थागारे सुरक्षिताः सन्ति । ताश्च सन्ति—कामविलास-
भाणः, कुक्षिष्मधरभैरवं प्रहसनम्, महेन्द्रविजयमिति डिमः, वीरराघवं
व्यायोगः, विवृद्धानन्दं समवकारः, सीताकल्याणमिति वीथी, रुक्मणीमाधव-
मित्यङ्कः; उर्वशीसार्वभौममिति ईहामृग इति । एवमन्या अपि रचनाः सन्ति ।
ताश्च यथा—अलङ्कारमणिर्दर्शनम्, जगन्नाथविजयम्, सुधाक्षरीत्युपन्यासः,
कुवलयविजयं चम्पूः, आञ्जनेयशतकम्, सूर्यशतकम्, हनुमज्जयस्तथा
चिददेवशतकमिति । कन्नडरचनासु कर्णाटिरामायणम्, इन्दिराभ्युदयम्, हनुमद-
विलासमिति च सन्ति ।

महेन्द्रविजयमिति डिमश्चतुरङ्कोपेतमस्ति । तस्य चाभिनयमभूतप्रथमं
श्रीरामपूर्या भगवतः श्रीवेङ्कटनाथस्य महोत्सवे समागतरसिकानामानन्द-
प्रमोदवृद्धिहेतवे ।

श्रीकृष्णविजयस्य कविः श्रीवेङ्कटवरदाचार्यो मद्रासराज्यस्य आर्काट-
जनपदस्य श्रीमुण्णपुरस्ग्रामवास्तव्यस्य पौण्डन्यगोत्रीयस्य रामानुजवैष्णव-
वंशस्य श्रीउप्पलाचार्यस्यात्मज आसीत् । तस्य पितामहः श्रीवरदार्थः,
प्रपितामहश्च श्रीनिवासार्थोऽमूर्तुः । श्रीउप्पलाचार्यस्यापरे त्रयो भ्रातर आसन् ।
श्रीवेङ्कटवरदाचार्यस्यापि एकोऽपरो भ्राता आसीत् । सर्वेऽस्य वंशे परम्परया
विद्वांसः समभूवन् ।

श्रीनिवासवरदार्थयोः प्रपितामहपितामहयोरस्य रचनानां संख्या
पञ्चाशदधिका आसीदिति श्रीकृष्णविजयप्रस्तावनातोऽवगम्यते । श्रीवेङ्कट-
वरदाचार्यस्य रचनानामुल्लेखस्तत्र मिलति—श्रीनिवासचरितम्, श्रीनिवास-
कुशलाभिधचन्द्रिका, श्रीकृष्णविजयम्, श्रीनिवासार्णवम्, श्रीदिव्यदम्पति-
वरस्तवम्, अत्रिकामकलावल्लीति । श्रीकृष्णविजयस्याभिनयमभूदित्युल्ले-
खोऽपि ग्रन्थ एवोपलभ्यते ।

त्रयाणां डिमानां कथा पुराणेषु महाभारते च मिलति । त्रिपुरर्देवानां
पीडनम्, देवेभैरेषस्तुतिः, शिवद्वारा त्रिपुराणां विनाश एव त्रिपुरदाहस्य
कथा । नाट्यशास्त्रसिद्धान्तमनादृत्यास्मिन् श्रीकृष्णविजये डिमे शृङ्गारस्य
प्रचुरप्रयोगोऽभूदत्र तु श्रीकृष्णानुमत्या तस्य च कौशलेन सुभद्रार्जुनयोः समागमो
दृश्यते । न केवलमत्र रसविषय एव प्रत्युत सन्धि-विष्कम्भक-प्रवेशकाङ्क्षादिविषये

चापि शास्त्रविरुद्धं वर्णनं कविः करोति । शृङ्गारस्यामर्यादितमपि रूपमत्र मिलति । येषां मञ्चे प्रदर्शनं निषिद्धमस्ति तेषामपि प्रदर्शनमत्र वहुधा दृश्यते । श्रीकृष्णमाचार्यं एनं नाटकं वदति न डिममिति समुद्रमन्थनाजजातामृतोपलब्धये देवासुराणां सञ्च्छर्षस्य निबन्धनं महेन्द्रविजये कृतं कविना । महेन्द्रोऽत्रोद्धतो नायकः । श्रीमतोराज्ञिरसभार्गवयोर्भूमिकाऽत्र महती प्रशंसाहार्दिस्ति । डिमस्यास्याप्यभिनयमभूदिति डिमस्य प्रस्तावनातो ज्ञायते ।

तदेवं डिमत्रयाणामप्रकाशितचराणामत्र प्रकाशनं मन्ये संस्कृतजगति मुदमातनिष्ठतीति विदुषां पुरस्सरमस्ति । महतायासेनाऽपि पाण्डुलिपीनामेकलानाऽचोपलब्ध्या त्रटीनां भग्नांशानाम् अस्पष्टपदानां च सम्यक् समाधानं न सञ्जातमिति सम्पादकौ सुतरामनुभूयेते, तदर्थं विद्वांसः क्षमिष्यन्ति, केवलं नूतनावतारमेवाकलय्य परिभावयिष्यन्तीति निवेद्यन्ते ।

पुनरपि डिमानां प्रकाशनार्थं प्रकाशनोपकरणभूतेभ्यः सर्वेभ्यो विद्वदभ्यो भूर्स्त-भूरि साधुवादान् दद्धः । यतश्च येषाऽन्वच साहाय्येन पाण्डुलिपीरधिगतास्ते भद्रासमैसूरराज्यग्रन्थागाराधिकारिणोऽपि धन्यवादार्हाः, येषां साहाय्येन विना कार्यमेवासम्भवमासीत् ।

पूर्वमेवोक्तचरा गुरवः पण्डितश्चोऽवद्यानिवासमिथाः पूर्वकुलपतयः, सम्पूर्णनिन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य तथा डॉ हरिशचन्द्रमणिओंपाठिनः प्रकाशन-निदेशकाः, सम्पूर्णनिन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयस्यान्ये च प्रकाशनपराः सहायका भूरिशो धन्यवादार्हाः, येषां कृपैव डिमानामुद्धरणे हेतुरिति शं भूयादिति ।

रसान् भृङ्गः इवादत्ते गुणानेवाहितः सुधीः ।

वसन्तपञ्चमी,
दिं सं० २०५५

}

सम्पादकौ
दशरथद्विवेदी
राजनारायण-उपाध्यायः

महाकविवत्सराजविरचितः

त्रिपुरदाहः

परिकरितमिन्दुमौलेर्जयति शिरः स्वर्गवाहिनीसलिलैः ।
यस्मिन्नुप्तं सद्यः कुसुमं कल्पद्रुमीभवति ॥ १ ॥
पिङ्गः कुर्वन्कुजमयमिव व्योमनुङ्गः स्फुलिङ्गं-
विभ्रद्धूमान्सुरपतिभियोहीयमानानिवाद्रीन् ।
मन्दाकिन्याः कवथनमुखरं नर्तयन्वारिपूरं
बाणस्याग्निः स जयति पुरप्लोषकारः पुरारेः ॥ २ ॥
धूमैर्यामिलयन् मुखानि नयनान्वाप्लावयनश्रुभिः
सन्तापार्तिपराभवं पृथुशिखाचक्रेण विस्तारयन् ।
हर्षोत्कर्षसमागमेऽपि दिविषद्वर्गस्य शोकोचित-
व्यापारस्त्रिपुरं दहन् विजयते भर्गस्य बाणानलः ॥ ३ ॥

(नान्दनते)

सूत्रधारः — (समन्तादवलोक्य)

पारिपार्श्वकः — (... अपरा) ध्यते भवान् ।

सूत्रधारः — मार्ष ! किं मामुपहससि । स एव देवोऽत्रापराध्यति ।
तथा हि—

अनारता(तं) दानपरम्पराभि-
निर्वेदमायाति कदाचिदुर्वो ।

बिर्भृति तत्पूर्वमिव प्रहर्ष
मुहुः प्रदानैः परम्हिराजः ॥ ४ ॥

पारिपार्श्वकः — लभतां लभताम् । नाहमीर्ष्यकालुष्यपात्रम् । किन्तु
वैभवोचितं यन्न दानमारभते भवान्, तदहमुपतप्ये ।

तथा हि—

पुष्टापि रक्षितापि प्रयत्नतो दानविरहिता लक्ष्मीः ।
गौरिव वन्ध्याभूता भवति परं कष्टदा गृहिणः ॥ ५ ॥

सूत्रधारः — (सर्वम्) मार्ष ! प्रतीक्षस्व सूर्यचन्द्रोपरागादिपर्व । मूर्ख !
पश्यसि मे महादानानि ।

पारिपार्श्वकः — भाव ! को विलम्बः शंसत्युपरागाणां त्रिपुरबलगर्विते
दैत्यवर्गे । तथा हि—

दैत्यास्ते कैटभीयाः क्रथनमभिलषन्त्यविधस्थेऽपि शौरे-
वारं वारं हिनस्ति द्युमणिशशिधरो वाहुहोनः स राहुः ।
रुणे गीर्वाणिवर्गे त्रिपुरपरिभवैः सोऽपि पातालमूला-
ज्जाने कैरप्यहोभिर्बलिरिह बलवानेष्यति ध्वस्तबन्धः ॥ ६ ॥

(नेपथ्ये सोपहासम्)

युज्यते युज्यते तवैतत् । चारणा हि दुरुदाहरणदोहदैर्विरोधविषवल्लों
वर्द्धयन्तो दुर्बलान् बलिष्ठैर्घर्तयन्ति ।

पारिपार्श्वकः — (सभयम्) भाव ! कोऽयमकारणं कुप्यति ?

सूत्रधारः — (स्वरप्रत्यभिज्ञामभिनयन्) एष विरच्चिनन्दनो महामुनि-
र्नादः ।

पारिपार्श्वकः — (सोपहासम्) अहो ! मुनेरुपशमशीलता ।

सूत्रधारः — (विहस्य) स्वभाव एवायमस्य । किन्न जानाति भवान् ?
तथा हि—

न वीणा प्रीणाति श्रुतिपुटसुखग्रामघटना
स्वराभोगः साम्नामपि च न तथा पुष्यति सुखम् ।

मिथःक्रूरक्रोधप्रथितपरुषालापबह्लः

कलिः प्रह्लादाय प्रभवति यथा नारदमुनेः ॥ ७ ॥

तदयं कलहावलोकनकुतूहली स्वयं च क्रोधनो दूरत एव नमस्यः ।
एह्यावां निजनियोगमनन्तरकरणीयं सम्पादयावः ।

(इति निष्क्रान्तौ)

([इति] प्रस्तावना)

[ततः प्रविशति नारदः]

नारदः — (संसरम्भं समन्तादवलोक्य) कथं न कोऽप्यत्र ? अहो धाष्टचं
मिथ्योक्तिवाचाटस्य नटस्य । तथा हि—

त्रिशूललीलायितमन्धकारे-
धर्यायत्सु चक्राक्षभणं मुरारेः ।

भयज्वराटोपपचेलिमेषु
दैत्येषु शौर्यस्य लवः कदासीत् ॥ ८ ॥

अथवा नटोऽयं किमुपालभ्यते, यो राहुमपि वीरगणनायां गणयति ।

(नेपथ्ये)

आः ! ब्राह्मणोऽसि । किं करोमि । निरङ्कुशारसनो व्याहर यथा
यथा रोचते ।

कनकशिखरिदुर्गं वज्रपाणिं मुञ्च-
त्पुदधिसलिलदुर्गजीवितो दानवारिः ।

स च पितृवनदुर्गं चन्द्रचूडोऽधिशेते
सुभटभणितिशोभां युज्यते निर्जराणाम् ॥ ९ ॥

नारदः — (स्वरानुसारेण ऊर्ध्वमवलोक्य, स्वगतम्) कथमयं राहुर्भ्य-
हरति ? भवतु, कोऽयं वराकः ?

(ततः प्रविशति व्योमयानेन राहः)

राहुः — कनकशिखरीत्यादि पठति ।

नारदः — (सोपहासम्) अयि राहुवीर ! उपहसनीयैव सुभटभणिति-
देवानाम् । तथा हि—

जम्भस्तस्मिभतविक्रमः सुरपतिर्मन्दोऽहृदूनो रविः
सोऽप्यास्ते गजकृत्तगुप्तजघनो देवस्त्रिशूलायुधः ।

कृष्णः सोऽपि कर्दितो मधुमुरप्रायैर्मुहूर्दानवैः
शौर्यशौर्यपरिस्थिर्ति सहृदयो जानाति राहुर्भवान् ॥ १० ॥

राहुः — (साशङ्कमिव मूर्द्धकम्पेन वारयति)

नारदः — (सहासम्) अयि संहिकेय ! हस्तसंज्ञया वारय ।

राहुः—(सक्रोधम्)

विहस्तितां नारद मामकीयां
गतत्रपः कि हसर्सि प्रहृष्टः ।
करान् खरांशोर्हसितुं सहस्रं
न तेऽस्ति वक्त्रं मदुपद्रुतस्य ॥११॥

तदाकर्णय मे हितैषिणो वाणीम्—
मन्द नारद ! जल्य मुञ्चसि न किं विप्रोचित चापल
मिथ्याहङ्कृतिजल्पितैस्तव हहा ! कुप्यन्तु मा दानवाः ।
देवेष्वस्तमुपागतेषु सहसा तत्क्रोधलीलायितै-
रेषाऽन्योन्यविरोधिनी क्व तु मुने ! विद्या प्रयोज्या त्वया ॥१२॥

नारदः—(सहासम्) संहिकेय ! अहमप्यत एव न देवानाकोप्य दान-
वान्निर्मूलमुन्मूलयामि ! तथा हि—

निर्मूलमुन्मूलितदानवेषु देवेषु निवैरसुखप्रियेषु ।
सङ्ग्रामसम्भद्भरावलोककुतूहलं स्यात्क्व नु नारदस्य ॥१३॥

राहुः—(सोपहासम्) अहो महाहवकुतूहलित्वं महामुनेः ! तदहं प्रति-
ग्रहान्तरनिरीहस्य पूरयामि भवतः समरावलोकनसमीहाम् ।

वराको राकायां मम कवलतामेत्यशरण-
स्तथा दर्शेऽप्यकश्चियमुपगतः शीतकिरणः ।

तदद्यैव क्रूरप्रसृमरकरं केवलममुं
करिष्यामि ग्रासं दिनपरिश्वृदं पश्यतु भवान् ॥१४॥

(इति सक्रोधं निष्कान्तः)

नारदः—(साश्चर्यम्) अहो ! चण्डमा दानवखण्डस्य । तदहं भगवतीं
भागीरथीमुपास्य खण्डपरशुमुपवीणयितुमनुसरामि । तमेव देवं
दानवेभ्यः क्रोधयिष्यामि । (नभोऽवलोक्य) सुरसमूहोऽपीदानीं
शिवं सेवमानो भविष्यति ।

(इति निष्कान्तः)

([अत्र]विष्कम्भकः)

(ततः प्रविशति सुरसमूहोपास्यमानो महेशः)

महेशः—(स्वगतं साशङ्कम्) आः ! किं पुनर्विध्वंसितानिव पश्याम्यमृतान्धसः ? भवतु पृच्छामि । (प्रकाशम्) अयि सुरगुरो ! किमेतत् ?

शाङ्कं चक्षुः सहस्रं परिवहति हिमकलोवराजोवमुद्रां पाशः प्राचेतसोऽयं पिशुनयति सुखध्वंसमालस्यवश्यः । सुप्तोत्साहो ह्रुताशः कलयति सुमनः कालिमानं द्वितीयं कूरां कष्टस्य काष्ठां स्फुटमभिदधति व्याकुला लोकपालाः ॥१५॥

बृहस्पतिः—(सोललुण्ठम्) किं पुनर्भगवान् सर्वज्ञो नारदवदस्मान् कन्दलाय मुखरीकर्तुमिच्छति ? स्वयमेव वेत्तु देवः ।

(प्रविश्य सम्भ्रान्त इव)

नारदः—नेत्रे भीलय चन्द्रसूर्यमयनस्वर्भानुरायात्ययं प्रच्छन्नं क्रियतां गजाजिनमिदं वैरस्य संस्तारकम् । शूलं निक्षिप द्वूरतः क्वचिदिदं युद्धापराधात्मकं शम्भो ! तापस एव जीवतु भवान् घोरा रणे दानवाः ॥१६॥

महेशः—(सक्षोधम्)

समितिपरिचितोऽहं सर्वदा सर्वदैत्यैः कथय कथय कोऽयं नारदो द्राङ्मुमूर्षुः । विरचयतु विशङ्कं नाकलोकं पिनाकः प्रलयजलदनादस्पर्द्धिमौर्वोर्वर्द्धिः ॥१७॥

इन्द्रः—(स्वगतं सहर्षम्) दिष्टया रौद्ररसवासितमानसो हरः संवृत्तः । साधु नारद ! साधु !! पारदोऽसि विपत्पारावारस्य ।

नारदः—(पाश्वमवलोक्य) अयि कुण्ठकुलिश सहस्राक्ष ! किन्तु विज्ञापयति भवान् ?

इन्द्रः—(सखेदं निःश्वस्य) अयि महामुने ! किमहमुपहसनीयो विज्ञापयामि ? तथा हि—

काठिन्यं कुलिशादपेत्य हृदये सत्रासमावासितं सद्यो यश विदीर्यते विधुरितं दुर्दैत्यदर्पोदयैः । एकोऽप्यस्ति न मे विलोचनलवशक्षुःसहस्रं तनौ नूनं चित्रमिदं हृतं मम यशो यत्पश्यतः शत्रुभिः ॥१८॥

महेशः—(सोत्साहम्) अयि जम्भशासन ! किमेवमुत्ताम्यसि ? कियन्मा-
आणि तव दम्भोलिदावानलस्य दानवकुलतृणानि ?

इन्द्रः—(सप्रश्रयम्)

किं गर्वगर्भभणितिव्यसनेन शस्तो
दम्भोलिरेष न तु देव ! तव प्रभावः ।
औदास्यसुस्थमनसि त्वयि दानवानां
दोर्दण्डखण्डनं वधौ कतमोऽस्ति शौण्डः ॥१९॥

महेशः—(सखेदम्) अहह पुरुहृत ! किमिदं व्याहृतम् । स्वप्नेऽपि दिविष-
त्कार्येषु न स्यादुदासीन ईशानः ।

शूलं शिरःशूलकरं न कस्य
विपाककृत्कस्य न वा पिनाकः ।
ममेन्द्रसन्देशवशंवदस्य
कं वा न कुर्यात् परशुः परासुम् ॥२०॥

यमः—(संसरम्भम्) आः ! किं मृतममरैर्यद्वैत्यसमरसम्मर्द्दकेलिर्भगवन्त-
मुग्रं व्यग्रीकरिष्यति ? अयि देवदेव ! त्वद्वरप्रदानबलमाशङ्कमाना-
स्तत्र वयं क्लीबाः संवृत्ताः स्मः । तदिदानीम् —

मोदन्तां करपङ्कजेषु गिरिश स्वस्थानि शस्त्राणि ते
सङ्ग्रामश्रमकातरो न हि न हि प्रेष्योऽस्ति ते कश्चन ।
स्वैरं मे समराङ्गणं विहरतां दण्डोऽयमत्युक्ट-
स्त्रयुट्यत्कीकसवावद्वकदनुजप्रत्यञ्जनभञ्जोद्यमः ॥२१॥

हुताशः—(सक्रोधमाकाशे लक्ष्यं बद्ध्वा)

अयि ज्वालाः सर्वाः प्रलयसमयाटोपविषमाः
प्रगल्भध्वं यूयं मयि झटिति सङ्ग्रामरसिके ।
मया प्लुष्टे तस्मिन् प्रथममसुरानीकविपिने
सुराणामन्येषां भवतु कुपितं भस्मनि हुतम् ॥२२॥

नारदः—(सहर्षं विहस्य) अयि वायो ! पश्य, पश्य निजमित्रस्य
शोर्योत्साहम् ।

वायुः—सखे नारद !

निर्मूलमुन्मूलयिताहमेव
प्रभञ्जनः प्राग्सुरद्रुभौधान् ।
दहत्वथैतान् मृतसारकारः
तनूनपात्तापयतां रविर्बा ॥२३॥

नारदः—(सहर्षम्) दिष्टच्या वर्द्धतां वर्द्धतां धर्मः । एवमुद्धतकोधेषु
देवेषु दानवानामम्भसि मग्नानामपि क्व जीवितम् ?

वरुणः—(सगर्वं सप्रश्रयम्)

कण्ठन्यस्तकठोरपाशविवशान्देवद्रुहो दुर्दमान्
(आत्मानं निर्दिश्य)
नेष्यत्येष निरद्दकुशो जलपतिः पातालमूलं बलात् ।
तद्वैलक्ष्यजुषो विना रणरसं भग्नप्रतिज्ञाः सुरा
न क्रुद्यन्ति यथा तथा कुरु मुने त्वामित्थमभ्यर्थये ॥२४॥

नारदः—सखे कुबेर ! धनदोऽसि, तदिदानीं निधनदो भव विद्विषाम् ।

कुबेरः—सखे नारद !

मद्दोःस्तम्भविजृम्भितैस्त्रिनयनप्रेमानुरोधेन वा
सार्द्धं नैव सया मिलन्ति समरश्चद्वालवो दानवाः ।
तन्मे भूरिदिनानि सङ्गरमहादुर्भक्षद्वनात्मनः
सम्प्रत्येष रणोत्सवः प्रभविता हर्षाणि शम्भोः पुरः ॥२५॥

नारदः—(सहर्षम्) अहह ! दिष्टच्या कृतकृत्योऽस्मि संवृत्तस्तदिदानीं
नेतरस्य कस्याप्यपेक्षा ।

ऋत्यः—(सक्रोधं स्वगतम्) कथं सामान्यगणनयाऽपि न मां गणयत्ययं
वटुः । तदेवं तावत् (प्रकाशम्)—
देवद्रोहिविपाटनव्यतिकरे वीरोऽहमेकः परं
तादृङ्मे त्वदनादरेण गरिमा किं नारद ! क्षीयते ।
आस्ते कौशलमात्रमेव कलहक्रीडामु ते चापलं
भीरुः शूर इति स्थिर्ति कथमहो जानाति विप्रो भवान् ॥२६॥

नारदः—(स्वगतं सहर्षम्) दिष्टच्या असावप्यस्मत्पक्ष एव तावत्संवृत्तः ।
क्रुद्यथतु क्रुद्यथतु । सुतरां प्रियं प्रियं मे । (प्रकाशं सप्रश्रयम्)—

धुरीणो वीराणां रजनिचर ! कोऽन्योऽस्ति भवतः
 प्रधानं शास्त्राणां तव परमसिः क्लीडति करे ।
 त्वमभ्यर्थ्यो योद्धं किमिद दिविष्टकार्यपरवान्
 विधिः केनादृष्टो घटयति सुहर्विष्टपमिदम् ॥२७॥

नन्दी — (सप्तपूर्हम्) अयि सुराचार्य ! सुष्ठु मामेवंविधानवविशेषशुश्रूपा
 मुखरीकरोति । तथा हि—
 अस्तोदयस्थितिरयं किमु लङ्घनीया
 केनापि किन्तु पुरुषप्रवरः स एकः ।
 यत्कातरा वहतराः सहसा समेत्य
 तद्वैशसव्यतिकरं मुहुरारभन्ते ॥२८॥

तत्कथय कोऽयं वीरशिरोमणिः ?

बृहस्पतिः—अयि शिलादसूनो ! कथितः किमेष विज्ञेयः अन्तरिक्षचरस्ति-
 पुराभिधानो धूमकेतुरिव त्रैलोक्यस्य ?
 दुष्ट्रेक्षाः प्रसरत्प्रभूतहृतभुज्ज्वालौघनीराजित-
 व्योमानो मुखरस्फुलज्ज्वलप्रच्छादिताशामुखाः ।
 गज्जनम्भःकवचे शिवस्य शिरसि प्रेत्वन्ति तन्मार्गणा-
 स्थाङ्गाराज्ञ पुनः शृणोति दिविष्टद्वृद्धेवतस्तत्कृतान् ॥२९॥

न चायमन्तरिक्षचरोऽन्तरिक्षमेव क्षिणोति । क्षितिरपि सुतरामने-
 नैवोत्ताप्यते । सोऽपि रसातलनायको भुज्ज्वराजो भग्न एवानेन ।

(ततः प्रविशति पृथिवी)

पृथिवी — (सोद्वेगमाकाशे लक्ष्यं बद्ध्वा)

भअवं कमलुब्भव ! कि तुमं उआलभेमि ? अहो दे दुविलसिदं !
 (छाया) (भगवन् कमलोद्ध्वव ! कि त्वामुपालभे ? अहो ते दुर्विलसितम् !)

साधारणा अटु कुलाअला णं

ते दिग्गआ सो अ भुअज्ज्वराओ ।
 मं धारिइणं इअ वित्थरेण
 भंजेसि कि [हि] दारुणदाणवेहिं ॥३०॥

(छाया) (साधारणा अष्टकुलाचला ननु

ते दिग्गजाः स च भुज्ज्वराजः ।

मां धूत्वा इति [हि] विस्तरेण
 भञ्जयसि कि दारुणदानवैः ॥३० ॥)

त्रिपुरदाहुः

ता ण तुमं उवसप्तिस्तं । तं येव चंदसेहरं सरणं ममिन्म, त्रो दुयं
पि णिम्मेदि । (छाया) [तत्र त्वामुपसर्पिष्ये । तमेव चन्द्रदीखरं शरणं
गमिष्यामि यस्त्वामपि निर्माति ।]

(परिक्रामन्ती स्खलनमभिनीय सर्वैलक्ष्यम्)

अहह, सुट्ठु अवलम्बि संजादा । ता को मह आलंबणं । दूरे सो
भुजङ्गराओ । (छाया) [अहह, सुष्ठु अवलास्मि संजाता । तत्त्वे
ममालम्बनम् । दूरे स भुजङ्गराजः ।]

(प्रविश्य पुरुषवेषः शेषः)

शेषः—भगवति भूतधात्रि ! मामवलम्बस्व ।

पृथिवी—(विलोक्य) कथं णायराओ सम्पत्तो ! अह नागराज !

लज्जामि वज्जमइआ इघवि तुमं अवलम्बन्ती । कि विसुमरिदं दे
दुविविसहदाणवसरासारधुममन्ति मं उव्वहन्तस्तु तुह दुर्वहदुप्प-
डणिम्मोअपदृं फणाचक्रं । (छाया) [कर्थ नागराजः सम्भ्राप्तः । ।
अयि नागराज, लज्जे वज्जमयी अत्र त्वामवलम्बमाना । कि
विस्मृतं यथा दुर्विषहदानवशरासारधूर्णमानां मासुद्धहतस्तु द
दुर्वहदुप्पटनिर्मोकपटृफणाचक्रम् ।]

शेषः—भगवति ! भाग्यवानस्मि, यदेवं सर्वधारभूता धरादेवी सम्भा-
वयति । तदवलम्बस्व । निकट एवायं भग्यवान् भवानीपतिः पुरन्दर-
प्रमुखदिविषत्परिषदुपास्यमान आस्ते । तदेहधुपसर्पिवः ।

(उभावुपसर्पतः)

पृथिवी—भगवं भग्य सअल्लोअसग्गसंहा स्परित्ताणकारण, यामो दे यथो
दे । (छाया) [भगवन् भर्गं, सकललोकसंगमसंहा स्परित्ताणकारण,
नमस्ते, नमस्ते ।]

शेषः—(सप्रश्यम्) अष्टतनुसंविभागाभ्युपगतनिविलभूतनकायेवृषभज्ज !
नमस्ते, नमस्ते ।

महेशः—(ससम्भ्रमम्) आः किमेतत् ।

वाष्पाकुलास्या विकलं चलन्ती

विशालनिःवासविलोक्येणः ।

उपस्थिता मूर्तिमती त्वमाधिः

असम्भन्नो मेविनि सावयन्ती ॥३१॥

धुरीणो वीराणां रजनिचर ! कोऽन्योऽस्ति भवतः
 प्रधानं शास्त्राणां तव परमसिः कीडति करे ।
 त्वमभ्यर्थ्यो योद्धं किमिव दिविष्टकार्यपरवान्
 विधिः केनादष्टो घटयति सुहृष्विष्टपमिदम् ॥२७॥

नन्दी — (सस्पृहम्) अयि सुराचार्य ! सुष्ठु मामेवंविधदानविशेषशुश्रूषा
 मुखरीकरोति । तथा हि—
 अस्तोदयस्थितिरस्यं किमु लङ्घनीया
 केनापि किन्तु पुरुषप्रवरः स एकः ।
 यत्कातरा बहुतराः सहसा समेत्य
 तद्वैशसव्यतिकरं मुहुरारभन्ते ॥२८॥

तत्कथय कोऽयं वीरशिरोमणिः ?

बृहस्पतिः—अयि शिलादसूनो ! कथितः किमेष विजेयः अन्तरिक्षचरस्त्रि-
 पुराभिधानो धूमकेतुरिव त्रैलोक्यस्य ?
 दुष्प्रेक्षाः प्रसरत्प्रभूतहुतभुज्ज्वालौघनीराजित-
 व्योमानो मुखरस्फुलिङ्गपटलप्रच्छादिताशामुखाः ।
 गङ्गानाम्भःकवचे शिवस्य शिरसि प्रेत्त्वन्ति तन्मार्गणा-
 स्थाङ्गारान्न पुनः शृणोति दिविषद्दुर्देवतस्तत्कृतान् ॥२९॥

न चायमन्तरिक्षचरोऽन्तरिक्षमेव क्षिणोति । क्षितिरपि सुतरामने-
 नैवोत्ताप्यते । सोऽपि रसातलनायको भुजङ्गराजो भग्न एवानेन ।

(ततः प्रविशति पृथिवी)

पृथिवी — (सोद्वेगमाकाशे लक्ष्यं बद्धवा)

भअवं कमलुभव ! कि तुमं उआलभेमि ? अहो दे दुविलसिदं !
 (छाया) (भगवन् कमलोद्धव ! कि त्वामुपालभे ? अहो ते दुर्विलसितम् !)

साधारणा अटु कुलाभला णं

ते दिग्गआ सो अ भुअङ्गराओ ।

मं धारिणं इअ वित्थरेण

भंजेसि किं[इ]दारुणदाणवेहिं ॥३०॥

(छाया) (साधारणा अष्टकुलाचला ननु

ते दिग्गजाः स च भुअङ्गराजः ।

मां धृत्वा इति [हि] विस्तरेण

भञ्जयसि किं दारुणदानवैः ॥३०॥

ता ण तुमं उवसप्पिस्सं । तं येव चंदसेहरं सरणं ममिस्सं, जो तुमं
पि णिम्मेदि । (छाया) [तन्न त्वामुपसर्पिष्ये । तमेव चन्द्रशेखरं शरणं
गमिष्यामि यस्त्वामपि निर्माति ।]

(परिक्लामन्ती स्खलनमभिनीय सर्वैलक्ष्यम्)

अहह, सुष्ठु अवलम्ब्नं संजादा । ता को मह आलंबणं । दूरे सो
भुजङ्गराओ । (छाया) [अहह, सुष्ठु अवलास्मि सञ्जाता । तत्को
ममालम्बनम् । दूरे स भुजङ्गराजः ।]

(प्रधिश्य पुरुषवेषः शेषः)

शेषः—भगवति भूतधात्रि ! मामवलम्बस्व ।

पृथिवी—(विलोक्य) कथं णायराओ सम्पत्तो ! अइ णाअराअ !

लज्जामि वज्जमइआ इघवि तुमं अवलम्बन्ती । किं विसुमरिदं मे
दुर्विसहदाणवसरासारधुम्मन्ति मं उव्वहन्तस्स तुह दुर्वहदुष्ट-
डणिम्मोअपट्टं फणाचक्कं । (छाया) [कथं नागराजः सम्प्राप्तः ।
अयि नागराज, लज्जे वज्रमयी अत्र त्वामवलम्बमाना । किं
विस्मृतं मया दुर्विषहदानवशरासारधुर्णमानां मामुद्वहतस्तव
दुर्वहदुष्टटनिर्मोकपट्टफणाचक्कम् ।]

शेषः—भगवति ! भाग्यवानस्मि, यदेवं सर्वधारभूता धरादेवी सम्भा-
वयति । तदवलम्बस्व । निकट एवायं भगवान् भवानीपतिः पुरन्दर-
प्रमुखदिविषत्परिषदुपास्यमान आस्ते । तदेहयुपसर्पावः ।

(उभावुपसर्पतः)

पृथिवी—भअवं भग सअल्लोअसग्गसंहारपरित्ताणकारण, णमो दे णमो
दे । (छाया) [भगवन् भर्ग, सकललोकसर्गसंहारपरित्ताणकारण,
नमस्ते, नमस्ते ।]

शेषः—(सप्रश्यम्) अष्टतनुसंविभागाभ्युपगतनिखिलभुवनकार्यवृष्टवज !
नमस्ते, नमस्ते ।

महेशः—(ससम्भ्रमम्) आः किमेतत् ।

वाष्पाकुलास्या विकलं चलन्ती

विशालनिःश्वासविलोलवेणिः ।

उपस्थिता मूर्तिमती त्वमाधिः

असमन्मनो मेदिनि सादयन्ती ॥३१॥

तत्कथय किमेतत् ? भगवति महि, सकललोकमहनीये महदेतदत्याहितम् ।

कादम्बिनी काचिदपूर्वरूपा
त्वमुर्वरे, भूरिरसोषगूढा ।

उद्धर्वस्थलोकानपि हृष्टकव्य-
प्रवर्षणैः प्रीणयसे तलस्था ॥३२॥

पृथिवी — (सप्रथयम्) भगवत् ! केयमात्मविकथनता । ननु त्वन्मूर्ति-
रहमस्मि ।

महेशः — (शेषमालोक्य)

चलाचलधरोत्कृत्तफणाक्रणगणातुरः ।

अदशन्नपि नागेन्द्र, त्वं नो दशसि मानसम् ॥३३॥

शेषः — (संसरभम्) अयि देवदेव ! त्वदादेशवशंवदोऽस्मि न पुनरहम-
पर्यप्तिः ।

सहन्नेणास्यानां प्रसरदुरुनिःश्वासमरुता

पृथुज्वालाजालं किमु वियति वर्षामि न त्रिष्म् ।

यदीयस्त्वोषेन त्रिपुरदनुजोन्मूलनविधौ

न मन्त्रस्तन्त्रो वा प्रभवति समाधानकरणे ॥३४॥

नारदः — (सहर्षाश्चर्यम्) साधु, साधु न खलु क्षमाभारोद्वहन इव समर-
भारोद्वहनेऽपि धूरीण एव भुजङ्गराजः । (शिशिरबाधामभिनीय)
आः, कि पुनरेवंविधदुःखोष्मसम्बाधेऽपि शिशिरवैधुर्यमुज्जृम्भते ।
(पुरोऽवलोक्य) कथमयं पर्वतराजः प्राप्तः । (सहर्षम्)
एहोहि शैलराज ! हरश्वशुर ! शिशिरय त्रिपुरपरिभवोत्तप्तं
सुरसमूहम् ।

(प्रविश्य, हिमवान्)

हिमवान् — (सपश्चात्तापं हस्तं विधुन्वन्) अयि मुनीन्द्र !

अहह ! किमिह कुर्मो नायकस्यामराणां

कुलिशदलितपक्षाः पञ्चवो यत्कृताः स्मः ।

असमचयभराढ्याः स्वैरमुड्डीयमानाः

किमु न दनुजसाथं खेचरं चूर्णयामः ॥३५॥

तदिदानीं स्थावरोऽपि कामरूपो विस्पाक्षापेक्षां पूरयिष्ये ।

नारदः—(सप्रश्नयम्) अथि दुर्लक्ष्य त्यक्त ! क इदानीं प्रतीक्ष्यते ।

त्रिपुरोपरुद्वे देवयाने सूर्याचिन्द्रमसौ परमिह नागतौ ।

नन्दी —(दिशोऽवलोक्य, सप्तमभ्यम्) आः ! किमेतत् ।

रात्रिंगतैव विहरन्ति न वारिवाहा-
स्तासृष्ट्य एव तरणिः परिणाममेति ।

आः, कोऽयमद्भुतमयः समयस्तनोति
दिवचक्रमक्रममिलत्तिमिरप्ररोहम् ॥३६॥

(सर्वे सचमत्कारमालोक्यन्ते)
(नेपथ्ये)

दैत्यान्तकारि हरिचक्रपराक्रमस्य

यो होनतां पिशुनयत्वाविनष्टमौलिः ।
सोत्कर्षरोषभरभीषणनिःपिधान-

दण्डः स एष विनिहन्ति विघुन्तुदोऽर्कम् ॥३७॥

तत्परित्रायतां यः कश्चिद्दिवं शूरतरः सुरोऽस्ति ।

महेशः—(सप्तमभ्यम्) नन्दिक्षुपनय मे चापम् । द्रागस्तु निःशोकः
सूर्यलोकः ।

नन्दी —आः ! कोऽयमसद्ग्रहो विगतविग्रहं निगृहीतं राहुग्रहं ग्रहीतुम् ।

त्रिपुरदाह एवारभ्यताम्, येनोपरुद्वदेवयानेन धर्मपथो निर्मूल-
मुन्मूल्यते ।

(नेपथ्ये)

(सक्रोधम्) आः ! क एष धर्ममुन्मूलयति ?

धर्मः सदैव बलवान्विजयैकहेतु-
धर्मोऽभिरक्षति परं स्मरणप्रयत्नात् ।

ते जम्भकैटभगजान्धकतारकाद्या

धर्मद्रुहः कथय, केऽभ्युदयं प्रपेदुः ॥३८॥

नारदः—(सहर्षम्) कथमागत एव मम ज्येष्ठो भ्राता ब्रह्मनन्दनो
धर्मः ।

(प्रविश्य)

धर्मः—भगवत् अशेष ! जगदाधार ! एष त्वां धर्मः प्रणमति ।

महेशः—अयि धर्म ! किमेवमुच्यते ? अस्माकमपि वृषभरूपधारस्त्वमा-
धारः । इहोपसीदतु भवान् ।

धर्मः—महेश ! त्रिपुरोपरुद्वे जगति इहैव मे स्थानम् ।
(इत्युपविशति [धर्मः])

नारदः—(सहसोपसृत्य, सप्रश्रथम्) भगवन् धर्म ! एष त्वां कनिष्ठो
नारदोऽभित्रादयते ।

(इति प्रणमति)

धर्मः—(सहर्षम्) वत्स कलिप्रिय !

सुधान्धसां पक्षपरिग्रहेण
विनिग्रहेणोन्मददानवानाम् ।
निष्पादयिष्यामि कालं कठोरं
त्वत्प्रीतये चात्मविवृद्धये च ॥३९॥

नारदः—(सहर्षम्) भगवन् ! त्वयि सपक्षे देवानां भविष्यति भगवान्ना-
रायणः सेनानीरतः को विजयसंशयः ।

“यतो धर्मस्ततो कृष्णो यतः कृष्णस्ततो जयः” ॥

कार्तिकेयः—(सक्रोधम्, स्वगतम्) कथं मां सेनान्यं निरस्य नारायणः
सुराणां सेनानीर्भविष्यति ?

(प्रकाशम्, ससंरम्भम्) अयि नारद !

हित्वा पौरुषवासनां न महिलाभावं गमिष्याम्यहं
याऽचोत्सारितगौरवो न हि मुने, हस्तो भविष्यामि वा ।

कूर्मक्रोडज्ञानादिरूपविगतिनवानुभाव्या मया

सेनानीः पुरुषोत्तमो दिविषदां योग्यो न मादृग्जनः ॥४०॥

नारदः—(सहर्ष [स्वगतम्]) दिष्ट्या वर्द्धते दिविषद्वर्गः । यदयं
संरब्धः शम्भुनन्दनः ।

(सहसोपसृत्य कार्तिकेयं शिरस्याद्राय)

अबालविक्रमो बालः शूलिनो मोदतामयम् ।

अस्य प्रसादतो देवा निर्जंरा यान्तु वृद्धताम् ॥ ४१ ॥

महेशः—अयि कार्तिकेय ! किमनभिज्ञः प्रलपसि ? मद्वन्धुर्मध्युकैटभारि-
पितृव्यस्ते भवति ।

कार्तिकेयः—(सप्रश्रयम्) यदि पितृव्यस्तत्क मयि स्थिते पिता, पितृव्यः, पितामहो वा रणायासमनुभविष्यति ?

महेशः—(स्विस्तम्) अयि नारद ! गच्छ । समानय पितामहकृष्णो । मा कदाचन तद्वरप्रदानगवितास्त्रिपुरासुरा भविष्यन्ति । तत्त-दनुमतेनैव तान्निर्दहामि ।

नारदः—यथाऽऽदिशति देवः । (इति निष्क्रामति)

महेशः—अयि महेन्द्रादयो देवाः ! सर्वे सज्जीभवत, निजनिजदिङ्गमुखेषु । एष निष्पन्न एव त्रिपुरदाहः । रक्षणीयः परमिह मायाप्रपञ्चो दुर्लक्षो दानवानाम् ।

इन्द्राद्याः—(सप्रश्रयं, सहर्षम्)

यथाऽऽज्ञापयति देवः ।

(इति सर्वे निष्क्रान्ताः)

॥ इति महाभात्यवत्सराजविरचिते त्रिपुरदाहाभिधाने डिमे प्रथमोऽङ्कः ॥

महेशः—अयि धर्म ! किमेवमुच्यते ? अस्माकमपि वृषभरूपधारस्त्वमाधारः । इहोपसीदतु भवान् ।

धर्मः—महेश ! त्रिपुरोपरुद्दे जगति इहैव मे स्थानम् ।

(इत्युपविशति [धर्मः])

नारदः—(सहसोपसृत्य, सप्रश्यम्) भगवन् धर्म ! एष त्वां कनिष्ठो नारदोऽभिवादयते ।

(इति प्रणमति)

धर्मः—(सहर्षम्) वत्स कलिप्रिय !

सुधान्धसां पक्षपरिग्रहेण
विनिग्रहेणोन्मददानवानाम् ।
निष्पादयिष्यामि कालं कठोरं
त्वत्प्रीतये चात्मविवृद्धये च ॥३९॥

नारदः—(सहर्षम्) भगवन् ! त्वयि सपक्षे देवानां भविष्यति भगवान्नारायणः सेनानीरतः को विजयसंशयः ।

“यतो धर्मस्ततो कृष्णो यतः कृष्णस्ततो जयः” ॥

कार्तिकेयः—(सक्रोधम्, स्वगतम्) कथं मां सेनान्यं निरस्य नारायणः सुराणां सेनानीर्भविष्यति ?

(प्रकाशम्, संसरम्भम्) अयि नारद !

हित्वा पौरुषवासनां न महिलाभावं गमिष्याम्यहं
याऽचोत्सारितगौरवो न हि मुने, हस्तो भविष्यामि वा ।

कूर्मक्रोडज्ञादिरूपविगतिनैवानुभाव्या मया

सेनानीः पुरुषोत्तमो दिविषदां योग्यो न मादृग्जनः ॥४०॥

नारदः—(सहर्ष [स्वगतम्]) दिष्ट्या वर्द्धते दिविषद्वर्गः । यदयं संरब्धः शम्भुनन्दनः ।

(सहसोपसृत्य कार्तिकेयं शिरस्याद्वाय)

अबालविक्रमो बालः शूलिनो मोदतामयम् ।

अस्य प्रसादतो देवा निर्जरा यान्तु वृद्धताम् ॥ ४१ ॥

महेशः—अयि कार्तिकेय ! किमनभिज्ञः प्रलपसि ? मद्बन्धुर्मधुकैटभारिः पितृव्यस्ते भवति ।

कार्तिकेयः—(सप्रश्यम्) यदि पितृव्यस्ततिंक मयि स्थिते पिता, पितृव्यः, पितामहो वा रणायासमनुभविष्यति ?

महेशः—(स्सिमतम्) अयि नारद ! गच्छ । समानय पितामहकृष्णो । मा कदाचन तद्वरप्रदानगर्वितास्त्रिपुरासुरा भविष्यन्ति । तत्तदनुमतेनैव तानिर्दहामि ।

नारदः—यथाऽऽदिशति देवः । (इति निष्कामति)

महेशः—अयि महेन्द्रादयो देवाः ! सर्वे सज्जीभवत, निजनिजदिङ्मुखेषु । एष निष्पन्न एव त्रिपुरदाहः । रक्षणीयः परमिह मायाप्रपञ्चो दुर्लक्षो दानवानाम् ।

इन्द्राद्याः—(सप्रश्यं, सहर्षम्)

यथाऽऽज्ञापयति देवः ।

(इति सर्वे निष्कामताः)

॥ इति भासात्यवत्सराजविरचिते त्रिपुरदाहाभिधाने डिमे प्रथमोऽङ्कः ॥

अथ द्वितीयोऽङ्कः

(ततः प्रविशति अलीकः)

अलीकः—(पुरोऽवलोक्य) कथं एसो मह पिअवअस्सो विवरीदो गच्छति । अच्छरियं अच्छरियं जइ एसो अन्धो ता कधं तुरिदपदं परिकामदि । जदि ण अन्धो ता कधं ण मं पेक्खदि । भोदु सद्वेमि । (प्रकाशम्) अयि विवरीद विवरीद कहिं पत्थिदोसि ? (छाया) [कथमेष मम प्रियवयस्यो विपरीतो गच्छति । आश्चर्यमाश्चर्यम् । यदि एषोऽन्धस्तत्कथं त्वरितपदं परिकामति । यदि नान्धस्तत्कथं न मां प्रेक्षते । भवतु । शब्दापयामि । (प्रकाशम्) अयि विपरीत, विपरीत, कुत्र प्रस्थितोऽसि ?]

विपरीतः—(सहसाऽवलोक्य, सहषम्) पिअवअस्स अलिअ, दिट्ठिआ तए वाहरिदोम्हि । (छाया) [प्रियवयस्य अलीक, दिष्ट्या त्वया व्याहृतोऽस्मि ।]

अणहा तुमं अपेच्छिअ गदो तुमं अन्नेसअन्तो खिज्जन्तोम्हि । (छाया) [अन्यथा त्वामप्रेक्षय गतस्त्वामन्विष्यन् खिद्यन्नस्मि ।]

अलीकः—कि उण तुमं मं ण पेक्खसि ?

(छाया) [कि पुनस्त्वं मां न प्रेक्षसे ?]

विपरीतः—वअस्स, गरुअरज्जकज्जभारुवहणवावडहिअएण ण मए तुमं पेक्खिदोसि । (छाया) [गुरुराज्यकार्यभारोद्वहनव्यापृतहृदयेन न मया त्वं प्रेक्षितोऽसि ।]

अलीकः—(साशङ्कम्) वअस्स ! केरिसं रज्जकज्जं ?

(छाया) [वयस्य ! कीदूशं राज्यकार्यम् ?]

विपरीतः—तिडरणाहपरिभूदेहिं देवेहिं मिलिअ मंतिऊण हरिविरिचिपासं वेसिदो नारदोत्ति चरेहिं दाणवणाहस्स विन्नतं । (छाया) [त्रिपुरनाथपरिभूतैर्देवैर्मिलित्वा मन्त्रयित्वा हरिविरिच्चिपाश्वं प्रैषितो नारद इति चरैदानिवनाथस्य विज्ञप्तम् ।

अलीकः—(सावज्ञम्) दिग्गंग्रदूसणत्थं समआणं एस मेलओ, जं तिउरणा-हृणिम्महणत्थं अमराणं मेलओ । (छाया) [दिग्गजदूषणार्थं शशकानामेष मेलकः, यत्तिपुरनाथनिर्मयनार्थममराणं मेलकः ।]

विपरीतः—(सक्रोधम्) अयि अलिअ, शैशवादो पहुदि राअउलपवट्टिदो खु तुमं णअसअणिउणो कहूं एवं मन्तेसि । णं परमाणुमेत्ते विवैरिए अपमत्तेण भोदव्वं । (छाया) [अयि अलीक, शैशवात्प्रभृति राजकुलप्रवर्धितः खलु त्वं नयशतनिपुणः कथमेवं मन्त्रयसि ? ननु परमाणुमात्रेऽपि वैरिण अप्रमत्तेन भवितव्यम् ।]

अलीकः—ता कधेसु किं संदिद्धं तिउरणाहेण ?

(छाया) [तत्कथय किं सन्दिष्टं त्रिपुरनाथेन ?]

विपरीतः—(कर्णे) एवमेव ।

अलीकः—(सहर्षम्) साहु साहु, सुमंतिदं एदं ।

(छाया) [साधु, साधु सुमन्त्रितमेतत् ।]

विपरीतः—(सगर्वंस्) वअस्स, एदस्स कम्मे तए मए विभणिदव्वं विपरीदो असुराणं विजओ, अलिओ देवाणं खओ । ता गच्छ तुमं विष्पयारसु विरच्चं । नारओ विन्हमआसे चिट्ठदि । अहंपि हरं विष्पआरिअ पुरंदरपहुदिदेवे विष्पआरेमि । (छाया) [वयस्य, एतस्मिन् कर्मणिं त्वया मयाऽपि भणितव्यम्, विपरीतोऽसुराणां विजयः, अलीको देवानां क्षयः । ” तदगच्छ, त्वं विप्रतारय विरञ्चिम् । नारदो विष्णुसकाशो तिष्ठति । अहमपि हरं विप्रतार्य पुरन्दरप्रभृतिदेवानपि विप्रतारयामि ।]

(इति निष्कान्तौ)

(अत्र विष्कम्भकः)

[ततः प्रविशति नारायणो, नारदश्च]

नारायणः—(साशङ्कम्) किं पुनरद्य नारदः शारदाम्बुद इव नीरसो विच्छायकायः स्थितः ? इयमपि वीणा स्कन्धावलम्बिनी भारायते ।

नारदः—(सखेदं, निःश्वस्य) अयि वैकुण्ठ !

करुणरुदितनादव्यक्तिमासूत्रयन्ती

प्रकटमभिदधाना सूच्छिनां निर्जराणाम् ।

तनुरियमसुरारे वादिता दुर्खलीणा

न हि मम सुखयेत् त्वां लेन सूक्ष्मः स्थितोऽस्मि ॥ १ ॥

नारायणः—(सम्भ्रमम्) अत्याहितं अत्याहितम् ! अयि नारद, सकल-
भुवनवृत्तान्तविशारदोऽसि । तदावेदय कस्य अयं सुचिर-
मस्ताय क्षणिकोऽभ्युदयः ।

नारदः—अहो ! शुभदशा दानवानां, यद्विश्वव्यापिना त्वया तदर्थमन्यः
पर्यनुयुज्यते । तदहं किं न विज्ञापयामि ?

भुवनत्रयमिदमखिलं त्रिपुरप्रभुपरिभवानलज्जलितम् ।

क्षणमपि न शमं लभते त्रिभुवनभर्तुः पुरो भवतः ॥ २ ॥

अपि च,

आकाशे नावकाशः क्षणमपि भवति स्वर्वधूनां विहर्तुं

योगे वा संयुगे वा विघटिततन्त्रो नार्कसम्पर्कभाजः ।

संरुद्धे देवयाने प्रसरदुरुभमत्रपुरानीकचक्रं

रप्यगिनष्टोमयाजी प्रभवति न पुरो पौरहृतीमुपेतुम् ॥ ३ ॥

नारायणः—अयि नारद ! भवानप्येवमाह । किन्त पश्यति भवान् उग्रतपो-
भिरुग्रमाराध्य दानवा उग्रा भवन्ति । किमहं परवान् करवै ?

गदा सदा दानवदारयित्री

सौदर्शनं दर्शनमेव घोरम् ।

न मन्दशक्तिर्मम नन्दिकोऽयं

निदेशमेवैशमाहं समीहे ॥ ४ ॥

नारदः—(सोपहासम्) अहो ! प्रभावोऽसुरसुकृतानाम्, यैः सर्वज्ञा अप्यज्ञतां
प्रापिताः । शम्भुरेवं जानीते, जनार्दनदत्तवरास्त्रिपुरासुराः । न
च भवान् हरवराशङ्की प्रतिकूलेष्वपि तेषु प्रातिकूल्यमवलम्बते ।
एवमाह मां भगवान्धर्गाः । द्वितीयः किल ममात्मा मुरारिरद्वाङ्ग-
हरस्तत्कदाचित् तद्वत्वरमसुरं प्रहरते ‘मह्यं स कुप्येत्, तत्वं
गत्वा निरूपय’ ।

नारायणः—(सप्रश्यम्) अयि नारद !

देहार्द्द्वसम्बन्धवरप्रदानैः

स्वयं स मां लालयतु प्रसन्नः ।

सङ्ग्रामसेवावसरेषु शम्भो-

र्मदग्रतः स्यादधिको न नन्दी ॥ ५ ॥

(ततः प्रविशति नन्दी)

नन्दी—अहो ! देवानामभाग्यसम्पत्, यदेवानामियमितरेतरकलहवल्ली
पल्लविता । (समन्तादवलोक्य) कथं प्राप्त एवास्मि विष्णु-
लोकम् । तदिह क्व नारायणः ? (पुरोऽवलोक्य) कथमयं
नारायणो नारदेन सह विश्रव्यं मन्त्रयमाणोऽस्ति । (साश्चर्यम्)
आः ! किमेतदयं हि रुदितोच्छूननयनः कैटभारिपरिभवं भवाग्रतोऽ-
भिद्याय सोद्गमपक्रान्तः । तत्कथमत्रा ऽवलोक्यते ? अथवा
दुरधिगमगतिः नारदस्य । भवतु । उपसर्वामि । (उपसृत्य) अयि
पुरुषोत्तम ! तथा महेशमुपहस्य किमेवं स्थीयते ? । अपि च—
त्वयार्चितो यो नयनाद्बुजेन

चकार यः सर्वजगत्प्रभुं त्वाम् ।
गौरीव येनाद्वत्तनौ धूतस्त्वं

स्थाणः स शौरे ! हसनीय एव ॥ ६ ॥

नारदः—(सक्षोधम्) आः मृषावादिन् ! किमेवमतिनिन्दितमकस्मात्
व्याहरसि ?

नन्दी—(सक्षोधम्) अयि नारद ! सत्यं कलहप्रियोऽसि । किन्त्वेवं हरि-
हरयोः कलहकारिणा न त्वया भवितव्यम् । भवतैवेति भवोऽभि-
हितः । कैटभारिः किल मां साधिक्षेपमित्थमाह,—‘किमहं स्थाणो-
स्तस्य निदेशकारः । स्वैरमहं दानवानुब्रमयामि, नमयामि वा’ ।

नारदः—(साश्चर्यं, ससम्भ्रमम्) आः ! कदा अहं व्यावृत्य जगदीशसकाशं
गतः ? ।

नारायणः—(ध्यानं नाटयित्वा, सस्मितम्) अयि शिलादसूनो ! अयि
नारद ! आस्तां आस्तां वाक्कलहः । केनापि मायाविना
दानवेन नारदरूपचतुरेण भगवन्तं नूनं हरो विप्रलब्धः । तद-
चिरेण चन्द्रचूडं सम्भावयतु नन्दी, यावत् किमप्यत्याहितमा-
पतति । अहमपि भगवन्तं विरिच्छिमादाय आगतोऽस्मि ।

नन्दी—(सवीडम्) यथाऽदिशति हृषीकेशः ।

(इति निष्क्रान्तः)

नारायणः—गच्छ, नारद ! समानय भगवन्तं कमलासनम् ।

(ततः प्रविशति कपटनारदेनाग्रुगम्यमानो विरिच्छः)

विरिच्छः—(सक्षोधम्) तात नारद ! स त्वं मम पुत्रो नारद एव न भवसि,
यदेवंविधं परिभवं चक्रिणः सोढवानसि ।

कपटनारदः — (स्वगतं, साशङ्कम्) किं मुणिदोम्हि ? आदु कुविदा एस एवं वाहरदि । तह वि एयं दाव । (छाया) [किं ज्ञातोऽस्मि ? अथवा कुपित एष एवं व्याहरति । तथापि एतत् तावत् ।] (प्रकाशम्) अयि तात, भगवति भर्गे गोविन्दे च त्वयीवाहं विनयेन वर्ते ।

विरिच्चितः — साधु, साधु । (सर्वतो विभाव्य) अये ! समागत एवास्मि विष्णुलोकम् । तत्कथं करोमि । (स्वगतम्) युद्धदुर्मदो मुरारिर्वरं शापोदकेनैव तं शमयामि । (प्रकाशम्) अयि नारद ! न सहे समरविम्तरेण कालक्षेषम्, तदहं शापेनैव केशवं शवीकरोमि ।

कपटनारदः — (तूष्णीं तिष्ठन्, स्वगतं, सहर्षम्) दिट्ठिआ कअकय्यो भविस्सं । (छाया) [दिष्टच्या कृतकार्यो भविष्यामि ।]

विरिच्चितः — (सक्रोधमुच्चैः),

सोऽन्यः सिन्धुपतिर्युगान्तविलसद्वेलासमुल्लङ्घने
यस्मिन् कृष्ण, भवान् वटद्रुमशिखाशाखाश्चयेणोऽङ्गृतः ।
शापाम्भोजलधिः प्रकोपवडवावैश्वानरोत्सङ्गितो
ब्राह्मः कोऽप्ययमद्भुतोऽभ्युदयते यस्ते निवापाऽजलिः ॥ ७ ॥

कृष्णः — (श्रुत्वा, सभयम्) आः ! किमेतत्, किमेतत् ?

(इत्युत्तिष्ठति)

नारदः — (ससम्भ्रमं, वेगादुपेत्य) तात ! धिक् त्वां, धिक् त्वाम् । किमनुचिते प्रवर्त्तन्ते ? एष त्वां हरिरभ्युदगच्छति ।

(कपटनारदस्तिरोधते)

विरिच्चितः — (नारदं दृष्ट्वा) कथमयं नारदः ?

(पाश्वर्मवलोक्य कपटनारदमद्विष्ट्वा साश्चर्यमधोमुखस्तिष्ठति)

नारायणः — (सस्मितं, सप्रश्यम्) आर्य पितामह ! मुञ्च मुञ्च वैलक्ष्यम् । त्र्यक्षोऽपि देवस्त्वमिव केनापि दानवेन नारदरूपधारिणा हरिस्त्वामुपहसतीति साटोपकोपः कृतो मदधिक्षेपाय प्रतिष्ठायात्र शिलादसूनुम् ।

(ततः प्रविशति नन्दिनानुगम्यमानो महेशः)

महेशः — (सानुतापम्) —

अविभूश्यकारितेयं कूरा कालोरगी हहा ! कापि ।

यद्वष्टभनिशमन्तः सशल्यमिव तप्यते हृदयम् ॥ ८ ॥

अयि नन्दिन् ! कथय कथय त्वदुदीरितदुरुदाहरणकन्दलितकोपः कथं वभूव, किमाह कृष्णः ।

नन्दी — (सप्रश्रयम्) अयि चतुर्दशजग्नायक ! किमेवमनुतप्यते सर्वज्ञः ।

कृष्णो निश्चितदुर्दैत्यदुर्विलसितो देवदेवसम्बोधनाय प्रागेव मां कृतस्मितः प्रजिघाय ।

महेशः — (सौत्सुक्यम्) अयि नन्दिन् ! कदा मे कृष्णमेघसन्दर्शनेन मनो-मयूरः परिमुक्तपरितापो भविष्यति ।

नन्दी — (स्त्रिमतम्) विमना देवो न जानीते । ननु वयमागता एव विष्णु-लोकम् । किन्न पश्यति देवः पुरतोऽभ्युत्थितौ विरिच्छनारायणौ सनारदौ ?

महेशः — (सहर्ष, सोत्कण्ठसुपसृत्य, सपरिहासम्) कृष्ण ! कृष्ण ! आवयोः समरद्रष्टा सज्जाप्ययमुपेत एव । तदेहि युध्यते ।

(इति समालिङ्गति)

कृष्णः — (सप्रश्रयम्) अयि, देवदेव ! किन्नु प्रश्येण मम भक्तिमन्तरयसि ?

(इति प्रणमति)

महेशः — भगवन् पितामह ! एष त्वां महेशोऽभिवादयते ।

(पितामहः सलज्जं तूष्णीमास्ते)

नारदः — अलङ्कियन्ताम् आसनानीमानि भवद्धिः ।

महेशः — उपविशतु पुरो भगवान् विरिच्छः ।

विरिच्छः — (सनिःश्वासं, सप्रश्रयम्) अयि देवदेव ! दानवाधमविप्रलब्धो नाहमेवंविधमादरमर्हामि ।

महेशः — अयि पितामह ! समान एवायमावयोरपकर्षस्तदुपविश्यताम् ।

(सर्वं यथायथमुपविशन्ति)

महेशः — (स्त्रिमतम्) अयि पितामह ! कथं पुनर्भवान् दानवाधमेन विप्रलब्धः ?

विरिञ्चिः—(सर्वेलक्ष्यम्) अयि जगन्नाथ ! कि कथयामि ! केनापि वाष्पाम्बुपुरकारिणा नारदस्त्रधारिणा साक्रन्दमुक्तोऽस्मि । अधिक्षिप्तोऽस्मि केशवेनाहं त्वत्पितुर्वरदानेन दृष्टास्त्रिपुरासुराः परिभवन्ति भुवनत्रयम् । तत्तेनैव सह तान् उन्मूलयामि । ततोऽहं क्रुद्धो विष्णुलोके समागतवान् । (निःश्वस्य) किमप्यनुचितमारब्धवान् । रक्षितोऽस्मि सर्वज्ञेन क्षमिणां वरेण दामोदरेण ।

महेशः—(सस्मितम्) अहमप्यपरनारदेन गत्वा वोधितोऽस्मि—‘किन्तेन मे स्थाणुनेति त्वां हरिस्त्रहसति’ । ततोऽहं केशवान्तिकमागतेन नन्दिना गत्वा सम्बोधितोऽस्मि । शमितक्रोधोऽत्र समायातोऽस्मि ।

कृष्णः—(सपरिहासम्) अहो ! कलिप्रियस्य कलहावलोकनकारणेन काव्यव्यूहकारिता ।

नारदः—(सक्रोधमित्र, आकाशे लक्ष्यं च द्वावा) साधु दानवाः ! साधु ! पुनः पुनर्विडम्बयत तातं कमलासनम् । दास्यति वरान् युष्मप्यम् ।

विरिञ्चिः—अयि नारद ! किमविज्ञाय कुप्यसि ?

तपः संसेवन्ते दुरधिगमकामार्थमसुरास्तः प्रीतात्मानो ददति च वरं युक्तममराः । त्रिलोकीसंहारप्रणिहितधियः पापनिधयो न बध्यन्ते दैत्या गदितुमिति कस्यास्ति रसना ॥ ९ ॥

सोपधिश्च वरो मत्तस्तैर्गृहीतो यथा किल त्रयोऽपि वयमेकशरविद्धा एव वध्याः ।

नारदः—अत एव ते योजनशतान्तरेण सञ्चरन्ते । तदित्थमवध्या एव ते संवृत्ताः । क्वैवंविधं धनुः, क्वैवंविधः शरः, क्वैवंविधो धन्वी, येनैकशरेण त्रयोऽपि विध्यन्ते ।

कृष्णः—(सक्रोधम्) अयि नारद ! मैवम् —

स कोदण्डश्चण्डः कठिनकठिनः किञ्च भविता पृष्ठत्कः सायामः किमु न भविता योजनशतम् । अविजेयो धन्वी किमु न भविता कोऽपि विषमो विधौ क्रुद्धे मृत्युः किमु न निकटः सोऽपि भविता ॥ १० ॥

नारदः—(सहर्षम्) अयि कृष्ण ! त्वयि क्रुद्धे क्रुद्धो विधिः, क्रुद्धः परमेश्वरः ।

नन्दी—(सहर्षम्) (साश्चर्यसूधर्वमवलोकयन्) अहो ! कृष्णवचनमनु-
वर्तन्ते दुष्टदानवविनाशपिशुनानि दुर्निमित्तानि । पश्यत पश्यत —
पुच्छेऽप्ये च विशालभीमशिरसः सायासकायकमाः
पौरस्फोटितभाष्टनादजनितद्वैगुण्यशब्दोमर्यः ।
बद्धोत्कालपृथुस्फुलङ्घपटलरात्मेयदिविभ्रमं
विभ्राणाः सकलासु दिक्षु निपत्न्त्युल्काः पुरे खेचरे ॥ ११ ॥

नारदः—(तदनुसारेणोधर्वमवलोक्य, सहर्षम्) सत्यं सत्यम्,
व्योम्नि प्रकटयन्त्येता उल्का दीप्तशिखाः पुरीम् ।
दीपिका इव कालस्य दुष्टदैत्यान्विचिन्वतः ॥ १२ ॥
(नेपथ्ये)

अयि चञ्चला दाणवा ! चिदूध, चिदूध । को एस तुम्हाण अलिओप्पादभ-
असंखोहो । णूणं एदाओ पलाअन्तस्स पाववस्स करालाओ जालाओ णिव-
डिदाओ । मए खु णारअवेसेण महेसं वंचिअ वंचिदा महेन्दपमुहा लोअवाला ।
(छाया) [अयि चञ्चला दाणवाः ! तिष्ठत, तिष्ठत । क एष युष्माकं
अलीकोत्पातभयसङ्क्षोभः । नूनमेताः पलायमानस्य पावकस्य कराला जाला
निपत्तिः । मया खलु नारदवेषेण महेशं वच्चयित्वा वच्चिता महेन्द्रप्रमुखा
लोकपालाः ।] परिदेविदं खु ताणं पुरदो मए । “हा ताद कमलासन ! हा
महेस ! हा केसव ! कह तुम्हेहि तिउरासुरणिव्वासिदेहि पाआलमूले
वसिदव्वं । तुम्हेवि महेन्दपमुहा सब्बे पुरा तर्हि गच्छध गच्छध कुणह
परोप्परमुहावलोएण तर्हि कालक्षेवं । तदो महेन्दपमुहेहि अमरेहि अवि-
आरिअ ज्ञति य वक्कतं । ता सइ ज्ञति संभावेदु देओ मुज्जताओ अ
जहिच्छं सुरिदरायहाणि । (छाया) [परिदेवितं खलु तेषां पुरतो मया, हा
तात कमलासन ! हा महेश ! हा केशव ! कथं युष्माभिः त्रिपुरासुरनिर्वासितैः
पातालमूले वस्तव्यम् । यूयमपि महेन्द्रप्रमुखाः सर्वे सुरास्तत्र गच्छत, गच्छत,
कुरुत परस्परमुखावलोकेन तत्र कालक्षेपम् । ततो महेन्द्रप्रमुखैरमरैरविचार्य
जटित्येव अपक्रान्तम् । तत्सम्प्रति जटिति सम्भावयन्तु देवो यथेच्छं सुरेन्द्र-
राजधानीम् ।]

(पुनर्नेपथ्ये)

साधु विपरीत ! साधु ! शिरोमणिस्त्वमसि मद्भृत्यानाम् । सफली-
कृतं भवता विपरीतेति नाम, यदसुराः स्वर्गसदः कृताः, पातालमूलं प्रापिता
अमराः ।

नारदः—(स वेगं, स भयं च) अयि ! श्रुतं भवद्धिः ?

नन्दी—किं श्रोतव्यम् ?

नारदः—पश्यत, पश्यत । विपरीतवचनसमाकर्णनानन्तरमेव,

हर्षोत्कर्षविशृङ्खलासुरचमूसान्द्रध्वजश्रेणिभिः
कुर्वन्नम्बरडम्बरं हयमहाहेषोर्मिवाचालितम् ।

तन्वन् दिग्वलयं नवास्त्रुदमयं दानान्धदन्तावलै-
रेष प्रस्थित एव दानवपतिः पौरन्दरं पत्तनम् ॥१३॥
(सखेदं निःश्वस्य)

कोदण्डेऽजगवे कदा गुणलता टङ्गारमापत्स्यते
मोच्या हन्त कदा गदाऽथ भविता ब्राह्म तदस्त्रं कवा ।
याता एव यतस्ततो दिविषदस्ते ते महेन्द्रादयो
धिग्धिग्वश्चिरजीवितं यदसुरैः स्वर्गो हहा ! गृह्णते ॥१४॥

कृष्णः—(सोत्साहम्) अयि नारद ! किमेवमाकुलोऽसि ? स्वर्गनामसमा-
कर्णनेऽपि वधिरा एव दानवाः ।

(इति चिन्तां नाटयति)

नन्दी—(ऊर्ध्वमवलोकयन्, सञ्चर्यं, स्वगतम्) आः ! कोऽयमाकस्मिको
महान्धकारः सहसा विजूम्भते । नूनमियं कृष्णप्रयुक्तेन्द्रजालमाया
भविष्यति, यदैत्यवथिनीमेवोपसर्पति । (प्रकाशम्) आश्रयम्,
आश्रयम् ।

अन्योऽन्यं घटनादुपात्तकलहाः क्षुभ्यन्त्यहो कुम्भिनो
जायन्ते स्वयमेव दन्तिदशनाधातस्य लक्ष्य हयाः ।
द्वारे शक्रपुरो निजालयपरावर्तोऽप्यभूद्दुर्लभः
सद्यः पश्यत पश्यतासुरबले ध्वान्तः कृतान्तायितम् ॥१५॥

नारदः—(सहर्षम्) अयि दानवारे ! नमस्ते, नमस्ते । नामापि न
भविष्यति त्वयि क्रुद्दे दानवानाम् ।

नैतस्य द्विरदा मवाकुलघटा नोदग्रवेगा हया
योद्धारो न निशातशस्त्रनिधयो नोग्रप्रमाथा रथाः ।

नायं वलगति नर्वति प्रहरति प्रस्फोटयत्युत्कटो
मोहेनंव निहन्ति दानवकुलं वीरोऽन्धकारोऽद्भृतः ॥१६॥

(नेपथ्ये)

अयि दानवबीराः ! किमेवमाकुलीभवन्ति भवन्तः ? । नूनमयं पाता-
लोपगतैरमरैरिह प्रहितोऽन्धकारस्तत्केऽपि दैत्यभटाः पातालमुपेत्य देवानु-
न्मूलयन्तु, रुन्धन्तु चान्धकारम् । अयं चान्धकारः कौमुदीमायया मया
नियम्यते ।

नारदः—(सावेगम्) अयि तात ! अयि देवदेव ! अयि कृष्ण ! भवन्त-
स्तावदमरावतीमशून्यां कुस्त, यावदहं भवत्प्रसादादविहृतगति-
विज्ञापितमायाप्रपञ्चान् देवान् दिवमानयामि ।

ब्रह्माद्याः—साधु, साधु ।

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे)

॥ इति भहामात्यवत्सराजविरचिते त्रिपुरदाहाभिधाने
डिमे द्वितीयोऽङ्कूः ॥

अथ तृतीयोऽङ्कः

(ततः प्रविशति विशदाशयः)

विशदाशयः — (पुरोऽवलोक्य) कथमयं स्फुटाक्षर इवावलोक्यते ?
निपुणं निरूप्य मयाऽप्युदासीन एषः । किं पुनरसौ ससंरभ
इव द्रुतपदैर्विभाव्यते ?

(ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टः स्फुटाक्षरः)

स्फुटाक्षरः — कधं अयो विसदासओ । ता पणमामि ण । (सप्रश्यमुषसृत्य)
अय्य विसदासय ! सब्बसन्देहविसोवसमकारणे बहाणोत्ति
तुमं पणमामि ण उण रायसविवत्तणाणुरोहेण । (छाया)
[कथमार्यो विशदाशयः । तत्प्रणमामि ननु ! आर्य विशदाशय !
सर्वसन्देहविषोपशमकारणं त्राह्णण इति त्वां प्रणमामि । न
पुनः राजसचिवत्वानुरोधेन ।]

(इति प्रणमति)

विशदाशयः — (सस्मितम्) स्फुटाक्षर ! आयुष्मान् भव । किं पुनर्भवान्
संरब्ध इव विभाव्यते ?

स्फुटाक्षरः — अय्य विसदासय ! को संरभो ? (छाया) [आर्य विश-
दाशय ! कः संरभः ?]

धुत्तोऽहं मोहिदाणं अग्रन्ति ण सच्चवयणरयणाओ ।
अणहिन्नाणं पहूणं अलियालावेसु रक्ताण ॥१॥

(छाया) [धूतेः मोहितानां नाहंन्ति सत्यवचनरत्नानि ।
अनभिज्ञानां प्रभूणामलीकालपेषु रक्तानाम् ॥१॥]

अहं खु दाणवनाहेण सब्बतावणेण पाआलमूलमुवगदाणं देवाणं
वुत्तन्तं णिरूपिदं पेसिदोम्हि । तदो मए आगदुअ विण्णतं जहा किर नारय-
महेसिणा विवरीदाणवविरइदमायापवंचणिवेदिअ णिवहृदा सब्बेवि देवा-
कअन्तभावमुवगदव्व कुद्धा तुम्हाणं (छाया) [अहं खलु दानवनाथेन सर्व
तापनेन पातालमूलमुपगतानां देवानां वृत्तान्तं निरूपयितुं प्रेषितोऽस्मि । ततो
मया उपगत्य विज्ञातं यथा किल नारदमहेशिना विपरीतदानवविरचितमाया-
प्रपञ्चं निवेद्य निवर्तिता सर्वेऽपि देवाः कृतान्तभावमुपगताः कुद्धा युष्माकम् ।]

पुराइं अहिदवन्ति । ता किजदु पडिविहाणं । तदो पहुणा सव्वतावणेण गव्वुम्हाविलीनहिदाहिदणाणेण साहिक्षेवं अवहत्यदोम्हि । ता उविवग्गो जामि णिअभवणं । अय्यं पि अज्ज उविवग्गं पिव पेक्खामि । ता कि नेदं ? (छाया) [पुराण्यभिद्रवन्ति । तत्कियतां प्रतिविधानम् । तनः प्रभुगा सर्वतापनेन गर्वोष्मविलीनहितज्ञानेन साधिक्षेपमवहस्तिनोऽस्मि । तदुद्विग्नो यामि निजमवनम् । आर्यमपि उद्विग्नमिव प्रेक्षे । तत्किन्विदम् ?]

विशदाशयः — (सखेदं, नि.श्वस्य) अयि स्फुटाक्षर ! परवानस्मि गुरो-भगवतो भृगुनन्दनस्य । कि करोमि ? नादूमन्यथैवंविधं कुलविरुद्धं विद्याविरुद्धं नामविरुद्धं च मायामयं पुण्यमपुण्यं कर्म कुर्याम् ।

स्फुटाक्षरः — (सस्मभ्रमम्) कि उण एआरिसं अच्चाहिदं अय्येण ववसिदं येण एवं अगुतप्पदि अय्यो । (छाया) [कि पुनः एतादृश-मत्याहितमार्येण व्यवसितम्, येन एवं अनुतप्यते आर्यः ।]

विशदाशयः — अयि स्फुटाक्षर ! एवमन्यथार्थितोऽस्मि सर्वतापनेन । यथा किल भगवत् विशदाशय ! दुराधर्षा मद्रग्यणां भर्गोविन्द-विरिचिममधिठिता पोरन्दरी पुरी । तत्तत्र भवता यत्किमपि मायेन्द्रजालमासूच्यतां, येन ते त्रिदशानां समूलनाशमाशङ्क्य निराशाः स्वयमेव तां रिहरन्ति ।

स्फुटाक्षरः — तदा कि कथ अय्येण ? (छाया) [तदा कि कृत-मार्येण ?]

विशदाशयः — कृतमपि विपरीतफलमेव तेषु नादृयेषु मायेन्द्रजालादिकम् !

स्फुटाक्षरः — (सभयम्) भअवंत । ताणं कए किपि कीरदु अवरं सन्ति-कम्मादिअं । (छाया) [भगवत् तेषां कृते किमपि करोतु अपरं शान्तिकर्मादिकम् ।]

विशदाशयः — (सोहेगम्) अयि स्फुटाक्षर ! किमलीकर्कर्मक्लेशेन ।

उपद्रवाः क्षुद्रसुरासुराणां
शक्यन्त एव प्रतिकर्तुमन्ये ।

कुद्रेऽन्धकध्वंसिनि शूलपाणो
कः प्रक्षमः शान्तिकपौष्टिकानाम् ॥२॥

जानामि चैकं शान्तिकम् ।

व्यसनज्जवलनेऽमुज्जिमन्नविनयपवनप्रसारणोत्कुल्ले ।

हरचरणयुगलसेवा सुरसिन्धुः सापरं शरणम् ॥३॥

स्फुटाक्षरः—ए उण एदं अणुसरिस्सदि अलियगब्बुत्तासिदो सवताओ ।
(छाया) [न पुनः एतदनुसरिष्यति अलीकगर्वोत्त्रासितः सर्वतापः ।]

विशदाशयः—अयि स्फुटाक्षर ! दानवगुरुणा अहमस्य साचिव्ये पौरोहित्ये च नियुक्तोऽस्मि । तन्नेह मे समुचितमौदास्यम् । त्वमप्यस्य क्रमायातो हितः । तदास्तामपमानक्लेशः । एहि, यथा-सम्भवमस्य हितमारभ्यते ।

(इत्युभौ परिक्रामतः)

स्फुटाक्षरः—पुरोऽवलोक्य परवसोऽस्मि अय्यस्स । विहावेदु अय्यो एस दाणवणाहो गोउरपरिसरे हत्थिपीठसमारूढो चिट्ठिदि । एसावि दाणववीरवाहिणी सुग्रहणा सवृपाआरपरिसरे समन्तदो विहावीअदि । (छाया) [परवशोऽस्मि आर्यस्य । विभाव-यतु आर्यः । एष दानवनाथो गोपुरपरिसरे हस्तिपीठसमारूढः तिष्ठति । एषापि दानववीरवाहिणी सुग्रहणा सर्वप्राकार-परिसरे समन्ततो विभाव्यते ।]

विशदाशयः—(पुरोऽवलोक्य), (सावज्ञं विहस्य)—अयि स्फुटाक्षर !

स्फुरदुरधनुर्वल्लिश्यामं कठोरशरोत्करं

विषमसमरक्कोडासिंहीविजृभितभीषणम् ।

दितिसुतभुजारण्यं तावच्चकास्तु निरत्ययं

हरहुतभुजक्रोधज्वाला न यावदिहापतेत् ॥४॥

स्फुटाक्षरः—अय्य विसदासय ! पच्चासन्नो दाणवणाहो । उअसप्तीअदु दाव । (छाया) [आर्य विशदाशय ! प्रत्यासन्नो दानव-नाथः । उपसर्प्यतां तावत् ।]

[ततः प्रविशति यथानिर्द्विष्टः सर्वतापः]

सर्वतापः—कथमायात एव विशदाशयः ? आर्य ! अभिवादयेऽत्रभवन्तम् ।

विशदाशयः—विरतविग्रहः परमानन्दभाजनं भूयादानवेश्वरः ।

सर्वतापः—आसनमलङ्घरोतु भवान् ।

विशदाशयः—(परिजनोपनीतमासनमुपविश्य, स्वगतं सामुतापम्) आः !

केयं मदीयमुखमुखराद्दुरुदाहृतिः कालोरगी विनिर्गता ।
भवत्वविदितैव यातु कुरोऽपीयम् । (प्रकाशम्) अयि दान-
वेश ! स्फुटाक्षरोऽयं स्फुटाक्षरः । परमहितो दानवेशस्य
प्रसादमेवाहृति ।

सर्वतापः—(सहर्षं, विहस्य) क्रोधनः स्फुटाक्षरः । किं क्रियते ?

(स्फुटाक्षरः प्रणम्योपविशति)

सर्वतापः—(सोत्नण्ठम्) आर्य विशदाशय ! अप्यनुष्ठितं तदार्येण ।

विशदाशयः—अनादिष्टमप्यभीष्टं देवस्य क्रियते । किं पुनरादिष्टम् ?

सर्वतापः—(सौत्सुक्यम्) कथयतु, कथयतु आर्यः । किं कृतम् ?

विशदाशयः—माहेन्द्रो त्वग्नेकलंचनपदैः कीर्णा पताका कृता
पाशेनाम्बुपतेर्दृढं निगडिता कार्तन्तदङ्गाग्रतः ।

कौभारस्य शिखण्डनः कृतरुचिर्बहृण गुप्तात्मना
न्यस्ता कल्पमहीरुहे तव यशःस्तोत्रं मया कुर्वता ॥५॥

प्रस्तावितश्च तत इतो दृश्यविपुलब्लजलधिकोलाहूलो मायामयः ।
ततस्तैस्तत्र स्थितैर्देवविपरीतनिर्मितमायावृत्तान्तप्रयुतिः सुजैर्महानुपहासः
कृतः । शम्भुना च कृतसंरम्भेण त्वदीयनगरोद्योगाय नियुक्तः क्रौञ्चदारणः ।

सर्वतापः—(सक्रोधम्) अयि विशदाशय ! कुलाचार इति कारितेयं मया
माया साक्षादेव पितामहादीनाम् ।

उत्कृत्प्र तामुन्मदलोकपालान्
तत्कृत्तिभिः केतनवेजयन्तीः ।
निर्माय भूयो बलसंयुतोऽहं
यास्यामि वज्रायुधराजघानीम् ॥६॥

विशदाशयः—(स्वगतं, सविषादम्) अहो ! दर्पाद्यना दानवाधमस्य
निगूढवैशसं च । अत एव नैनं भृगुनन्दनोऽपि प्रत्यवेक्षते ।

[नेपथ्ये, सगर्वमुच्चैःकारम्]

ज्वालामालाभिरग्नेल्यसमयमरुत्प्ररणोल्लासिताभि-
भानीोस्तेर्भानुसार्थः क्वथितमरुणितं पत्तनं लौहमेतत् ।
रे रे ! गीर्वाणवीरा इषुधिशरशिरोबाणाद्व्युरयत्नात्
सद्यो बन्धूकपुष्पावचयरचनया खण्डशः वाटयध्वम् ॥७॥

सर्वतापः — (श्रुत्वा, सक्रोधम्) आः, कथमयं वराकः सूर्यः सूर्यतापपुरं पावकसहायः प्लोषति । तिष्ठ रे ! तिष्ठ !

अन्यः स सूर्यः (समरः) क्षणमात्रमेव
वस्मिन्दिष्ट्वा विपदं पुनरभ्युदेषि ।
ध्वान्तापनोदमधिकृत्य निजप्रभाभि-
रच्यैव लोकमपसूर्यमहं करिष्ये ॥८॥
(इत्युत्थातुम् हते)

विशदाशयः — अयि दैत्यराज ! महावीर ! तिष्ठ, तिष्ठ ! पावकसहायस्य लब्धावकाशस्य सूर्यस्य मिथ्यागर्वोक्तिरियम् । कोऽयमेतावानिह संरम्भः ।

(सर्वतापनस्तथैव तिष्ठति)

विशदाशयः — (स्वगत, साश द्वृम्) ताप्यत एव तावत्सूर्यतापः । चन्द्रतापः कथमास्त इति न ज्ञायते । (प्रकाशम्) अयि स्फुटाक्षर ! गच्छ, क्रियतामप्रमत्तश्चन्द्रतापः ।

स्फुटाक्षरः — (सप्रश्यम्) यथाऽज्ञापयति आर्यः ।
(इति निष्क्रान्तः)
(पुनर्नेपथ्ये सकरुणम्)

ब्रधने बहौ विकिरति रुषा रश्मिमालाः शिखाली-
लैंहिंसुष्मिन्नसुरनगरे भ्राष्टवद्वद्धुमाने ।
लावा दावानल इव हहा निर्गमोद्वद्वज्ञम्पा
भूयो भूयः स्फुरदरतयो दैत्यरीराः पतन्ति ॥९॥

सर्वतापः — (सक्रोधं, ससंरम्भम्) आः ! कथं दह्यत एव मे भ्रातुः सूर्य-तापस्य तादृशं दुर्मदं दैत्यवलम् । तदलमनेन मृषा भुजभारधारणायासेन ।

(इति संरम्भं नाटयति)

विशदाशयः — अयि दैत्यराज ! न युज्यते निकटतो भवितुम् । दूरस्थानां भवतां दूरतो मृत्युः ।

(सर्वतापनस्तथैव तिष्ठति)

विशदाशयः — (सोल्लासम्) अयि दैत्यनाथ ! पश्य ! पश्य प्लोषप्रकार-समासादितसिन्दूरपूराडम्बरं त्वद्भ्रातुरिदं लौहं पुरं वियदङ्ग-मनुधावति ।

सर्वतापः — (विभाव्य, सोल्लासम्) —

सूर्यास्पदं किमु जिधृक्षुरयं दिष्ठक्षुः
किं वा पराणि भुवनान्युपरिस्थितानि ।
आकाशकोटिसधिरोहति दैत्यनाथः
पाथोधिमुत्थित इवौर्वशिखी विशोष्य ॥१०॥

(पुनर्नेपथ्ये)

कोधाध्मात दिनाधिनाथकिरणैः स्फारोकृताभिर्लाद्
एतल्लौहपुरं तथा हृतभुजो ज्वाल भिरुत्ताप्यते ।
पौराणां ज्वलतां यथा चटचटाकोलाहलोऽन्मश्रितो
दुर्गन्धोऽयमुदञ्चति श्रुतिपथब्राणेन्द्रियद्रोहकृत् ॥११॥

सर्वतापः — (श्रुत्वा, सक्रोधम्) अयि ! लव्यावकाशाः वेचरा इमे
प्रगल्भन्ते । सावज्ञं विहस्य अयि मूखाः ! क एष विषादावसरे
प्रहर्षः ।

तपनदहनदाहैः खादिराङ्गाररूपं
पुरमिदमभवद्यन्मृत्युशङ्काविमुक्तम् ।
इदमभिमतमासीद्युद्विषेदं विनंव

ज्वलपतु तदिदानीं स्पर्शमात्रेण शत्रून् ॥१२॥

विशदाशयः — (सहर्षम्) अये दानवनाथ ! दिष्टया वर्द्धसे । विभावय
तावदूर्धर्वम् ।

दधत्कृष्णां छायां स्खलदरुणकान्तिःप्रतिफरं
स्फुराङ्गश्चाङ्गारंमुवरितकुप्चक्मुरभिः ।
लसद्गमस्तोमैर्जनितयमुनासङ्गसुभगं-
वियदगङ्गापूरे पुरमिदमहो ! मज्जतितराम् ॥१३॥

तदस्य प्रशान्त इव दाहपरिभवः । दीर्घायुषोऽमी दानवाः संवृत्ताः ।

सर्वतापः — (सहर्षम्) अहो ! आतुः सूर्यतापस्य शीर्यं यदिमां दाहत्रिपदं
विषह्य मन्दाकिनीजलावगाहेन लौहमयं नंगरमनपायतां नीतम् ।
तदिदानीं चन्द्रतापस्यापायशङ्का परं मां वाधते ।

(नेपथ्ये)

यस्मिन्नासीत्प्रकम्पः कुसुमशरकृतो यत्र मुग्धाङ्गतानां
अङ्गे सङ्गोचभङ्गः सुरतपरिकरे यत्र सीत्कारशङ्गः ।
तौषारं वर्षमुग्रं किरति हिमकरे शैलराजे च रोषात्
तर्स्मस्तास्त्वाः सचेष्टाः कथमहह ! पुरे चान्द्रतापेऽप्यभूवन् ॥१४॥

सर्वतापः—(श्रुत्वा, सक्रोधम्) अयि पापाः ! किमेवं भवन्निरुद्धुप्यते ।
तथा हि—

सोऽयं पतञ्जाद्विहनस्य भज्ञो
दावानलादेष समुद्रशोषः ।
गरुत्मतो राजिलतः क्षयोऽयं
यच्चवन्द्रःः सोइति चन्द्रतापः ॥१५॥

(पुनर्नेपथ्ये सर्गर्वम्)

निवसति वडव, गिनर्यत्र सायानधामा
विहरति च महोऽमा यत्र हात्ताहलोयः ।

भयि शशिनि सरोषे मद्युरोस्तस्य वद्धः

कुरु शरणगतस्त्वं चन्द्रतापात्मरक्षाम् ॥१६॥

सर्वतापः—विशदाशय ! मम ज्ञातेविद्युन्नुदस्य भक्षयोऽयं तदेन भक्षयतो मम
न दोषोऽस्ति । कवलाम्येनम् ।

विशदाशयः—(सप्रश्यम्) अयि दानवेश ! भवानेन कवलयतु । भवन्नि-
देशेन राहुरेव वा वाढम् नर्भवाय कवलयतु । किन्तु चन्द्र-
तापसमीपं प्रहितः प्रतीक्षयतां स्फुटाक्षरः ।

[ततः प्रविशति स्फुटाक्षरः]

स्फुटाक्षरः—(सखेदम्) अहह ! विहिविवरीददाए वै मवंपि विवरीदफलं
भोदि । तथ्येव चंद्रतावनअरस्स रूप्यमयं पाआरं रूप्यमआइं
सोहाइं एदस्मि तुसारअरसमरम्भिं अइतुसारदाए अणत्थहलं
संवृत्तं । (छाया) [अहह, विधिविवरीततया वैभवमपि
विपरीतफलं भवति । तदेव चन्द्रतापनगरस्य रूप्यमयः
प्राकारो रूप्यमयानि सौधानि एतस्मिन् तुसारकरसमरे
तुषारतया अनर्थफलं संवृत्तम् ।]

सर्वतापः—(स्फुटाक्षरं दृष्टवा, ससम्भ्रसम्) अयि दौवारिकाः ! प्रेतः
कोऽप्ययं मामभ्युपैति ।

स्फुटाक्षरः—(सावेगम्) अयि णाह ! णाहु णाहु अहं पेदो भूओ वेआलो
वा । अहं फुहुक्वरो देवस्स चरो चंद्रताववृत्तन्तं णिरूविदं
गदोम्हि । तं उण मह अवत्थाए य्येव विन्नतं ए सिसिरेण
समरो दिट्ठो । ण कआवि मए एआरिसो तुसारसंभवो अणु-
भूदो । ता किंपि परित्ताणं करेदु दाणवणाहो । (छाया)

[अयि नाथ ! न खलु, न खलु, अहं प्रेतो भूतो वेतालो वा ।
अहं स्फुटाक्षरो देवस्य चरन्द्रतापवृत्तान्तं निहृपयितुं
गतोऽस्मि । तत् पुनः मम अवस्थयैव विजप्तम् ॥ शिशिरेण
समरो दृष्टः । न कदापि मया एतादृशस्तुपारसम्भवोऽनु-
भूतः । तत्किमपि परित्राणं करोतु दानवनाथः ।]

सर्वतापः—(सक्रोधम्) एष निर्द्दहामि हिमदीधितिं हिमाचलं च ।

(इति संरस्मं नाटयति)

विशदाशयः—(सप्रश्रयम्) अयि दानवेश्वर ! कृत कृतं संरस्मेण ।

क्षयी हिमांशुहिमपर्वतोऽपि
त्रिविष्टपाधीश्वरत्तूनपक्षः ।
युद्धाय सत्त्वसुसियत्तयोस्त्वं
मन्दाक्षभारः कथमेष सहुः ? ॥१७॥

सर्वतापः—तदिहस्य एव दहनास्त्रं प्रयुज्जे ।

(इति तथा करोति)

[नेपथ्ये]

प्रश्नमितहिमखेदं पावकास्त्रेण येन
क्षणमिव पुरमासीत्सुस्थितं चान्द्रतापम् ।
अहह ! निक्रिडाहद्रावितद्वारसौधं
प्रबलरजतपङ्कूस्तद्वृहत्याशु दैत्यान् ॥१८॥

सर्वतापः—(श्रुत्वा, सक्रोधम्) उपसंहराम्येष आग्नेयास्त्रम् ।

(इति तथा करोति)

विशदाशयः—अहह ! सुमहानयं सङ्कृटः । आग्नेयास्त्रप्रयोगे वियोगेन
शिशिराभिभवः । आग्नेयास्त्रं च राजतं विलालयति ।
तदगच्छ, स्फुटाक्षर ! ब्रूहि चन्द्रतापं राजतपुरमनर्थनिमित्तं
परिहृत्य वहिः स्थीयतां वहिर्युध्यताम् ।

स्फुटाक्षरः—यदाऽऽदिशति आर्यः ।

(इति निष्क्रामति)

विशदाशयः—(वामाक्षिस्पन्दनं सूचित्वा) अहह ! किमेतदाचष्टे
स्पन्दमानं मे वामं लोचनम् । अस्तु सवभ्युदयभाजनं
सर्वतापः । अस्तु चाप्रतिहततेजा दैत्यगुरुः ।

(नेपथ्ये)

तांवद्वस्त्रपुरासुराः ! प्रसृमरं त्रेलोक्यजिद्वभवं

स्थूतः पञ्चजसम्भवेन निबिडस्तावद्वरः कञ्चटः ।

तत्कन्दपर्महेन्धनं त्रिभुवनप्लोषप्रगत्तं क्षये

यावन्नोद्घटते मनागपि रुषा त्र्यक्षस्य भालेक्षगम् ॥१९॥

विशदाशयः — (नभोऽवलाञ्छ्य सतम्भ्रमम्) कथमयं कुमारो नन्दिसनाथ-

विपुलब्रलपरीवारः समापतति ! तथा हि—

तडिद्विद्विर्मेंद्रिव विलसदुत्तालरसनैः

विशालैवेत्तालैर्वियति पृथुकोलाहलमयः ।

मुदा देकाशब्दं पुरुषुभटनादेऽप्रपिहिते-

र्मयूरः कौमारो मुखरयति दिवचक्रमनशम् ॥२०॥

अयि दानवेश ! एष कुमारस्त्वां सङ्ग्रामयितुमध्युपैति । गृहाण कामुकम् ।

[ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टः कुमारः]

सर्वतापः — (सावन्नम्) आः ! वालको विशाखः सर्वतापं योधयिष्यति ।

(आकाशे लक्ष्यं बद्धवा)

धन्यो धन्वा पिनाकः कटुपटुगतयो हेतयः शूलमुखयः-

इचण्डास्ते बाहुदण्डाः प्रवणशिखिशिखाभीषणं भालचक्षुः ।

बालं दुर्लालनीयं किमिति पशुपते ! प्राहिंगोः सङ्गरायं

(सोपहासम्)

बीराणां युद्धकेलिव्यतिकरमरणे कः क्रमोऽतिक्रमो वा ॥ ११ ॥

कुमारः — (सोपहासम्) अये ! तातेन साद्वं युधश्रद्धालुदानिवाधमः ।

अयि वीर !

कि त्वां भस्मोकरोमि स्मरमिव सहसा किं नु ते बाहुदण्ड-

स्तम्भं जम्भस्य शत्रोरिव युधि विवधे क्षेडवर्त्तक गिलामि ।

छत्राभं शक्तिदण्डग्रथितमथ करोम्प्रन्दकस्येव तेऽङ्गं,

कीदृक्षते तात ! युद्धं मुखयति दनुजश्चेष्ठ ! तादृशिवदध्याम् ॥२१॥

सर्वतापः — अयि कुमार ! वालकोऽसि । त्वामनुकम्पे । यदि सत्यं सङ्गरे
निष्कम्पोऽसि तदाविष्कुरु कामुककर्मठत्वम् ।

त्वां न क्षिणोमि शिखिवाहनमन्दशक्ति

युद्धाम्बुधौ सुगहने न हि तारकोऽहम् ।

तर्मस्मस्तदा शरवणे जननिस्तवासीद्

अस्मिन्युधः शरवणे मरणं भजस्व ॥२२॥

कुमारः—(ससम्भ्रमम्)—

शक्तिर्गतेव तव दानव ! शक्तियोगः
शक्त्या भविष्यति मया हृषि मुक्त्या ते ।
त्वद्विग्रहग्रहिलता न भविष्यतीयं
वाणर्ममाशु भवितासि परासुरेव ॥२४॥

(इति वाणवर्षं नाट्यति)

सर्वतापः—(सावज्ञं, विहस्य) अयि विशाख ! सुखयति मां कुनूहलिनं तव
वालस्य धार्ढ्रम्, तप्नाहं त्वयि धनुः सज्जं करिष्ये । खेलतु भवान्
यथाकामं मम सैन्ये ।

नन्दी—(अपवार्य) कुमार ! विरिच्छिवरदानेन केवला अमरा एव
त्रिपुरासुरास्तदलमनेन सार्वं मुधा युद्धायासेन । वलमेवास्य विदलय
वाणवर्षेः ।

(कुमारस्तथा करोति)

नन्दी—(सहर्षं, सोल्लासम्) विजयतां कुमारः ! इतस्त्वया वाणगणेवता-
लैश्च विदलिता एव दानवाः ।

कुमारः—अयि शिलादमूनो ! कथं य एव दानवा निहताः, त एव प्रति-
जीविता उदायुग्राः समायान्ति ? तत्किमेतत् ?

विशदाशयः—रे रे दैत्यबीरा ! - मरोपरतान् बीरान् अमृतकुण्डे मज्जयत,
यथा प्रत्युज्जीविताः समधिकवलं युध्यन्ते ।

(नेपथ्ये)

क्रियत एवैतत् । किन्त पश्यत्यमात्यस्तथैव वलमक्षयम् ।

कुमारः—(सोल्लासम्) अयि सर्वताप !

सततममृतकुण्डं वर्द्धतां वर्द्धतां ते
समरनिहतबीरा येन जोवन्ति भूयः ।

विरतमरगशङ्कैस्त्वद्भृट्युध्यमानै-
र्भवति मम यतोऽयं पुद्धकामः कृतार्थः ॥२५॥

नन्दी—(अपवार्य) अयि कुमार ! आग्नेयवाणलूनैः स्वर्णप्राकारखण्डैः
पूरयामृतकुण्डम् । नान्यथा क्षीयन्ते दानवाक्षौहिष्यः ।

महाकविवत्सराजविरचितः

(कुमारस्तथा करोति)

[नेपथ्ये]

स्वर्णप्राकारखण्डः शिखिविशिखशिखाखण्डच मानैः सुतप्तैः
पूर्णं पीयूषकुण्डं छमिति मुखरितैः पीतपीयूषपूरः ।

कष्टं कष्टं विनष्टंः कथमिव समरे दानवैर्जीवितव्यं
तत्पूर्वोदयं प्रदिष्टः प्रसभमपचयः सर्वतापस्य सैन्धे ॥२६॥

विशदाशयः—(सामर्षम्) अयि कातराः ! केयमाकुलता ? नन्दति भृगु-
नन्दने क्व दानवानामपचयः ? अयि दानवेश सर्वताप !
चिन्तय भार्गवं भगवन्तम् । अहमपि चिन्तयामि ।

(उभौ चिन्तां नाटयतः)

[ततः प्रविशति भार्गवः]

भार्गवः—(सामर्षम्)—

अशोद्योऽहमपेयोऽहमहार्थोऽहमनश्वरः ।

मायामृते च दैत्यानां मृत्येरभिभवः कुतः ॥२७॥

तां प्रतिजीविता दानवाः क्षपयन्तु देववाहिनीं, रक्षणीयः परमयं मम
भ्राता कुमारः । अहं हि भगवता भर्गेण पुत्रः परिकल्पितोऽस्मि ।

नन्दी—(सखेदम्) अये ! भार्गवः सम्प्राप्तः । अनेन हि देवदेवादेव मृत-
सञ्जीवनी विद्या समाप्तादिता । तदिदानीमायासंकफलो दनुजैः सह
समरसम्मद्दृः । न च मे महेशनिदेशमन्तरेण युज्यते समरादपावर्त-
यितुं कुमारः ।

(ततः प्रविशति नारदः)

नारदः—(सहर्षम्) अहो जगत्प्रभोः शम्भोर्मयि परिहासो यदहम् “अयि
कलिप्रिय ! वारय कुमारसर्वतापयोः समरसम्मद्दृम्” इति विहस्य
प्रेषितोऽस्मि । ममापि न तादृगिदानीं कलहावलोकनकुतूहलित्वम् ।
यदहं लोहपुरसमरसम्मदंसंदर्शनेनाद्वृत्पतो राजतपुरकदनावलोकनेन
सुतरां सुतृप्तः संवृत्तः । अहह ! किमुच्यते लोहपुरप्लोषणेन पवन-
पावकयोः शौर्यं हिमांशोहिमवतश्च नीहारभारेण राजतपुरपूरणम् ।
उभयत्रापि निर्गत्वरासुरसार्थवन्धने पाशापाणेलघुहस्तता । तावता-
मपि जीवितापहरणे किं वर्णयामि समरसामर्थ्यम् । तदिदानीं
त्वरितमपवर्तयामि समरतः कार्त्तिकेयम् ।

(पुरोऽवलोक्य), (सहर्षश्चर्यम्) कथमयं कार्तिकेयो विष्णुपदम्-
भिवर्षति शरासारम् । अहह—

नाथं मुखेनैव पितुर्महे गात्
पराक्रमेणाप्यधिकः घडास्यः ।
यः पूज्यते विस्मृतशम्भुशौर्यं-
मन्दारदामप्रकरेण सिद्धेः ॥२८॥

तदुपसृत्य वारयामि । (उपसृत्य) अयि कुमार ! अयि शिलादसूनो !
समादिशति वो भगवान्भर्गः । अयं हि भार्गवो मया पुत्रत्वेन सम्भावितः ।
तत्किमेतत्परिगृहीतं सर्वतापं दानवमभितापयन्मां……हेपयसि ।

लन्दी—(स्वगतम्) अस्मदभिमतमेवोपक्रान्तमेतेन । (प्रकाशम्) यदाऽऽ-
दिशति देवदेवः । कार्तिकेयं प्रति आयुषपन्नतुल्लङ्घयः पितृ-
निदेशस्तदास्तां तावद्युद्धम् ।

कुमारः—(स्वगतं, सखेदम्) अहो मे मन्दमार्यता, यदेतस्य चिरादासादि-
तस्याहवमहोत्सवस्य प्रत्यूहः समापतितः । (प्रकाशं) (निःश्वस्य)
यथाऽऽदिशन्ति तातपादाः ।

(इति सपरिवारा निष्कामन्ति)

शुक्रः—(सहर्षं, स्वगतम्) अहो ! दानवेषु कुद्धस्यापि भगवतो वृषभध्र-
जस्य मयि नवं नवं सन्मानम् । (प्रकाशम्) अयि दानवेश !
सर्वताप ! अयि वत्स विशदाशय ! इत आगम्यताम् । सम्भावयामः
समरपीडितानसुरान् ।

(इति निष्कामताः सर्वे)

॥ इति महामात्यवत्सराजविरचिते त्रिपुरदाहाभिधाने
डिमे तृतीयोऽङ्कः ॥

अथ चतुर्थोऽङ्कः

(नेपथ्ये)

प्रसृमरमयुखविशिखः सूर्यः संहरति वैरितिमिरौघम् ।
न हि यस्य रथयद्वर्चा दूरमदूरं किमध्यस्ति ॥१॥

विशदाशयः — (श्रुत्वा, प्रतिबृध्य) कथमायातं प्रभातम् । आः ! केनेमां प्रातरेव दुरुपधुर्ति श्रावितोऽस्मि । अथवा स्तत्र मुखः कोऽपि……तत् । तदहं गत्वा गुरोभ्यगवत्तो भार्गवस्य पादारविन्दवन्दनां विदधे । (पारक्रम्य, पुरोऽवलोक्य) अयमस्ति भगवान् भार्गवः …………… रेनमन्तरप्रदव्यदुराभाकरम्बितं स्फटिकमिव कश्मलमवलोकयामि । (सहस्रोपसृत्य) भगवान् भार्गव ! एष त्वां [विशदाशयः] अभिवादयते ।

शुक्रः — सौम्य ! चिराय जीव ।

विशदाशयः — (सप्रश्यम्) किं पुनरद्य भगवन्तमन्यादूशमिव विभावयामि ।

शुक्रः — (सखेदम्) अथि विशदाशय ! दुःस्वप्नदर्शनोपनीतवैमनस्येन मलिनीकृतोऽस्मि । तदहमिदानीं किमपि शान्तिकमनुष्ठातुं यतिष्ये ।

(नेपथ्ये)

अस्मत्पुण्यप्रकर्षेण षोडशाप्येकतां गताः ।

अधुना सद्य एवामी त्रयो यास्यन्ति पञ्चताम् ॥२॥

विशदाशयः — (आकर्ष्य) केयमाकाशसरस्वत्या प्रहेलिकेवोदाहृता ।

शुक्रः — (क्षणमिव ध्यानं नाटयित्वा) वत्स विशदाशय ! नेयमाकाशसरस्वती व्याहरति । चित्रशिखपिण्डोऽमी त्रिपुरासुरोत्तापितास्तद्विनाशायोत्सहन्ते । विवेचितं मया महेशप्रमुखा दिग्गिशा हरिविरच्छक्रौञ्चारिनगेन्द्रनागेन्द्रचन्द्रसूर्यधर्मा षोडशापि त्रिपुरासुरवधाय वद्धकक्षाः संवृत्ता ऐक्यं गताः ।

विशदाशयः — (सखेदम्) अहह ! अत्याहितम्, अत्याहितम् ।

शुक्रः—वत्स विशदाशय ! अकथनं दुःस्वप्नानां श्रेयस्तदिदानीं मुनिवचनेन
मुखरीकृतोऽस्मि । आकर्णयतु भवान् —

सर्वाङ्गगन्यङ्गधारः शिरसि विन्हतोत्तालबन्धकमाल-
स्तिष्ठन्तुष्टे वसानो वसनमनुकृतप्लकाबालप्रदालम् ।
विभ्रैवाहिकशपरिकरमलिलं मङ्गलोत्तालतूर्यं
दृष्टो गच्छन्नवाचीं रजनिपरिणतौ स्वंतापो मदाऽद्य ॥३॥

तद्यावदहं शान्तिकं वैरिवच्चनाप्रकारं च (कर्णे एवमेव) नमाप्या-
गच्छामि तावदिव भवताऽवहितेन स्थातव्यम् । उत्साहभङ्गशङ्क्या सर्वताप-
स्याप्यनिवेद्य यास्यामि । न चैते दूरस्थाः कालस्य गोचराः । अतो न त्वया
भितव्यम् ।

विशदाशयः—(सखेदं, निःश्वस्य) —

चरन्तु दूरतः स्वैरं सृत्योरेते न दूरतः ।
येषु पातकपक्वेषु सरोषो वृषभधजः ॥४॥

शुक्रः—अयि ! मा विषीद —

यद्यद्भुवति विधेयं यदा यदा तद्विधेहि सद्बुद्ध्या ।
भगवानचिन्त्यचरितो वत्स ! विधेयो विधिः कस्य ॥५॥

भगवन्तमपि वरदातारं धातारं नारदेनोद्दीप्यमानक्रोधानलं
पश्यामि ध्यानमयेन नयनेन । तदगच्छावहितो भव । अहमपि समीहितं
साधयामि ।

(इति निष्क्रान्तौ)

[इति विष्कम्भकः]

[ततः प्रविशति विरित्रिचनरिदश्च]

विरित्वः—(सनिवेदम्) वत्स नारद ! किं मां कदर्थयसि —

मद्वाणीसारणी या स्फुरदमृतवरा दैत्यवृक्षानपुष्टःत्
सद्यः संवेग्रदावानललहर्विव ज्वालयेत्तान्कर्यं तु ।

ऐश्वर्यं यस्य लोकत्रितयकरुणया विद्वनव्याकृताज्ञं,
देवो रौद्रः स रौद्रैर्दलयतु दनुजान्निग्रहैः कालपक्वान् ॥६॥

नारदः—तात ! अलं कम्पेन । माननीयस्य तव शासनस्यैष प्रभावः, यदमी
त्रिपुरासुरकीटका इयतीं कोटिमारुदास्तद्वधं दुविधेयं भगवान् भर्ग
एवाङ्गीकुरुते । तदलभिदानीमलीकपरामर्शमन्थरतया । पश्यन्तु
तातपादाः !

देवस्य प्रमथाधिपस्थं रथिनः पृथ्वी रथः स्यात्परं
तात ! त्वामपहाय तत्र कतमः सारथ्यकर्मजमः ।

कोदण्डो गिरिराज एव भुजगप्रष्ठस्तदीयो गुणः
स्यादौचित्यवती त्रिविक्रमतनोस्तस्यैव तद्बाणता ॥७॥

(नेपथ्ये)

ध्रातर्नारद ! त्वरय त्वरय, तातपादान् । आरुण एवायं भगवान्
धन्वियुर्यो धूर्जटिः पृथ्वीरथम् ।

नारदः—(सहर्षोत्सुखम्) अयि तात ! उद्येष्ठस्तत्र सुतो धर्मोऽयं व्याहरति ।
पश्य —

देवेनान्धकसूदनेन रथिना सोतताहमध्यासितः
प्राप्नाऽयं पृथिवीरथोऽभुततमः सप्तान्नलाश्वंश्चलन् ।

चक्र भूतसुधः करार्ककिरगस्तोमेन त्रिस्तारिणा
स्वर्गज्ञासरसीरुहेषु युगपन्निद्राप्रबोधौ दधन् ॥८॥

एते च महेन्द्रप्रभृतयोऽदितिजा अनुधावन्ति ।

ब्रह्मा—(विलोक्य, सात्सुक्यम्) तात नारद ! एह्योहि ।

(उभावुपसृत्य रथाधिरोहणं नाटयतः)

ब्रह्मा—(महेशमालोक्य सप्रश्यम्) आयुष्मान् (इत्यर्धोक्तौ सक्रीड-
स्मितम्) भगवन् भर्ग ! एष त्वां तव सारथिः प्रणमति ।

महेशः—(सूत इत्यर्धोक्तौ, सलज्जम्) शान्तं पापम् । प्रणमामि पितामहम् ।
कुरु सारथ्यम् ।

(ब्रह्मा नाटयेन सारथ्यमध्यास्ते)

नारदः—(ससम्भ्रमम्) —

धुर्धुर्धुर्दंरं लक्ष्यं यो मुक्तेऽपि न मुञ्चति ।

सोऽयं निर्वाणकृद्बाणस्तात ! विष्णुः प्रणम्यताम् ॥९॥

ब्रह्मा—(ससम्भ्रमम्), (प्रणम्य) वत्स नारद—

अनेनाविद्वमेवास्ति विष्णुबाणेन विष्टपम् ।

अस्थेच्छ्या सपक्षस्य जीवति त्रियतेऽथवा ॥१०॥

वासुदेवः—(ससम्भ्रमम्) अभिवादयतेऽत्र भगवन्तमाचार्यम् ।

(सर्वे यथोचितमुपविशन्ति)

महेशः—(पुरोऽवलोक्य, साइचर्यम्) आः ! पश्यत, पश्यत—

सौवर्णं पुरमध्युपैति निकटं यस्योत्कटेरंशुभिः
संबीतं विदज्ज्ञणं तुलयति स्यणांच्चलोपत्यकाः ।

विष्णुः—(साइचर्यम्) —

गज्जाडम्बरकारि कान्तिपटलं तत्पृष्ठतो राजतं

ब्रह्मा—(साइचर्यम्)

प्रयग्राम्बुदवृन्दविभ्रमकरं लौहं तदीयान्तिके ॥११॥

महेशः—अहो दानवानां शौर्यमदमोहितानां वृद्धिविपर्ययो यदमी स्वयमेवैक-
शरशरव्यतां प्रतिपद्यन्ते ।

विष्णुः—(सवितर्कम्) कथं नु ते शुक्रसचिवा एवं विमुह्यन्ति । नूनमन्यैव
सा क्वचिदस्ति सत्या पुरत्रयी । इयं पुनरन्यैव ।

(ततः प्रदिशति सौवर्णेन पुरेण विहरन्, सपरिवा ऽः सर्वतापः)

सर्वतापः—(सर्वरोषम्) आर्य विशदाशय ! पश्य, पश्य, देवानां दुर्विनयं,
यदियमस्मत्प्रतियोगिनी अपरा पुरत्रयी निर्मिता । गच्छ ! रे
स्फुटाक्षर ! गच्छ । आनय सूर्यतापचन्द्रतापौ सपुरौ । दह्यतामियं
देवर्निर्मिता पुरत्रयी ।

स्फुटाक्षरः—(पुरोऽवलोक्य) कथं आगदयेव मुजजतावचंद्रतावा । पेत्रखदु
देवो । (छाया) [कथमागतावेव सूर्यतापचन्द्रतापौ । प्रेक्षतां
देवः ।]

सर्वतापः—(दृष्ट्वा, सहर्षम्) साधु साधु ! एनाभ्यामपि दृष्टेव मायामयी
त्रिपुरी ।

विशदाशयः—(साकूतं विहस्य) दैत्यनाथ ! किमाकुलोऽसि ? निवर्तय
पुरत्रयम् ।

सर्वतापः—(सक्रोधम्) अहो ! भवतः साचिव्यम् । द्वितीया पुरत्रयी योद्ध-
मध्येति । त्वं च विहससि ।

विशदाशयः—(सौत्सुक्यम्), (उत्थाय) (कर्णे)—‘एवमेव’ इति ।

सर्वतापः—(सक्रोधम्) आः ! किमनेन मृषा कर्णजापेन ! को विश्वसिति
भवतां देवतानुगतमुनिकुलोत्पन्नानां द्विजन्मनाम् । यदेवं किमिति

मामसम्भाष्यैव शुक्रो गतः । एवं कृते किमस्मासूपकृतं प्रत्युतापकृत-
मेव । तथा हि —

पुरत्रयं दाहयता शिवेन
निर्माय मायामयि चेत्स शुकः ।
कृतो हरेण त्रिपुरस्य दाहः
तदेष रुढः परमेऽपवादः ॥१२॥

तदार्थ ! यथेच्छं गम्यतां तावत् । यदस्मासु भावि तद्भविष्यति ।

विशदाशयः — (सरोषं स्वगतम्) नूनं प्रत्यासन्नध्रमस्य । विर्यस्ता बुद्धि-
स्तदेवमेवास्तु । (प्रकाशम्) एष यामि गुरो सकाशम् ।
(इति निष्क्रामति)

महेशः — (सत्यपुरत्रयोमालोक्य, साश्चर्यम्) फलितं त्रिविक्रमवितकेण ।
आगता पुरत्रयीयमपरा ।

ब्रह्मा — का पुनरनयोः सत्या का मायामयीति न ज्ञायते ।

नारदः — (सौत्सुक्यम्) किमनेन परामर्शप्रसारेण । वाणगोचरतां गता
इयमपि वध्यताम् ।

कृष्णः — (सपरिहासम्) रोचते कलिप्रियाय । किन्तु क्षणं प्रतीक्षयताम् ।

सर्वतापः — (सगर्वरोषम्) अयि सूर्यताप ! अयि चन्द्रताप ! त्वर्यतां,
त्वर्यतां, हन्यतां हन्यतामियं देवनिर्मिता पुरत्रयी ।

(इति बाणवर्षं नाटयन्ति सर्वे)

महेशः — (साश्चर्यं नालोक्य) अहह ! दृश्यतां, दृश्यताम् ।

(सवितकंम)

अथमर निजन्मा किञ्चु कोऽप्यन्धकारः
किमयमनलबाह्यः कोऽपि धूम्यावितानः ।

अथमशुभमसुत्थः शालभः किं समूहः

किमयमसुरसैन्याश्रिगतो बाणपूरः ॥१३॥

कृष्णः — (साश्चर्यम्) कथमपगतैव प्रथमोदगता पुरत्रयी । अहो महीयानयं
मोहो, यदियं दैत्यपक्षपातिनी द्वितीया त्रिपुरी । तत्किमिति
सर्वतापादिभिर्द्रविता । नूनमेषा सुगृप्तं शुक्रनिर्मिता भविष्यत्यन-
भिज्ञैरेभिर्दृप्तैरुच्छद्यते । भवतु अभिमतमेव नः ।

सर्वतापः—(विभाव्य, सर्वम्) कथमपमृतैव देवमृष्टा कपटविपुरी ?
(सक्षोधम्) आकाशे लक्ष्यं वध्वा —

रे रे ! सुराः समरकर्मणि निविकारे

बलोवाः किमित्यह्व ! कैवमारभध्वम् ।

किन्ते वयं दितिसुताः कपटप्रधानै-

स्तैस्तैर्भवद्विलसितः प्रलयं यथुर्ये ॥१४॥

नारदः—(सौत्सुक्यम्) किमिदानीं प्रतीक्ष्यते ? प्रत्यासन्ना एव
हन्यन्ताममी ।

महेशः—अयि नारद ! कोऽयमवसरः पराक्रमस्य —

स्वेनैवेषुपथे भवन्ति यदमी दर्पज्वरोन्मोहिताः

पाणि कस्य धनुर्ग्रहीष्यति हहा ! हन्तुं तदेतानपि ।

तुच्छे कर्मणि भूरिडम्बरधरं धिष्ठन्विनं धिग्धनु-

धिग्वाणं धिग्मुं रणव्यतिकरं धिक्सारार्थं धिग्रथम् ॥१५॥

कृष्णः—(सोत्प्रासम्) अयि कलिप्रिय ! साधूक्तं परमेश्वरेण । प्रतीक्षतां.
भवन्तु तावदमी भूयोऽपि तथैव दुर्द्वेषाः । दुराधर्षं हि विद्विषि
विक्रमः प्रकर्षमभ्युपपद्यते ।

स्फुटाक्षरः—(सप्रभयम्) नाह सव्वताव ! णिद्लिदो दाव एस वैरीण
वंचणापवंचो । ता संपइ तहतहच्चेअ णिअट्टाणेमु संचरन्तु
मुज्जतावचन्द्रातवा । ण एआरसी णीदी भोदि, जं एकठाणे
चिट्टीआदि । (छाया) [नाथ सर्वताप ! निर्दलितस्तावदेष
वैरिणां वचनाप्रपञ्चः । तत्सम्प्रति तथा तथैव निजस्थानेषु
सञ्चरतां सूर्यतापचन्द्रतापौ । नैतादृशी नीतिर्भवति, यदेकस्थाने
स्थीयते ।]

सर्वतापः—(सोत्प्रासम्) स्फुटाक्षर ! क्रोधनोऽसि । कस्ते वचन-
मुल्लम्ब्यितुं पर्याप्तः ? कारय यथोचितम् ।

स्फुटाक्षरः—जं आणवेदि सामी । (छाया) [यदावेदयति स्वामी ।]
(इति निष्क्रम्य तथा तथा कारयति)

कृष्णः—(सप्तममवलोक्य) अयि महेश ! दृश्यतां, दृश्यताम् । इदानी-
ममी मुष्ठु समधिकान्तराले संवृत्ता न जाने घातगोचरे भविष्यन्ति
न वैति ।

महेशः— (सहर्षोल्लासं सहस्रोत्थाय) हता एवामि । क इदानीं सन्देहः ?
वाहयतु भगवान् विरिच्छिर्वर्गेन रथम् ।

(विरिच्छिस्तथा करोति)

नारदः— (व्याकुलतामभिनयन, ससम्भ्रमम्) आः ! कथमात्मानमपि
नानेन रथयेण जानामि । क्व मे दर्शनश्रवणशक्ती । अयि
परमेश ! तदहं कुतूहलावलोकनतरलमुनिमण्डलमध्ये कैलासारुढो
द्रक्ष्यामि ।

(इत्यन्तरिक्षगत्या तथा करोति)

नारदः— (पुरोऽवलोक्य साश्वर्यम्) —

बाणो	हरिर्विजयतेऽन्धकसूदनस्य
	वागोचरा भवति यस्य न वेगलक्ष्मो ।
लक्ष्यं	किमप्यभवदन्यदिवाभिगम्यं
	मार्गार्थितं पुनरसुष्य पुरत्रयेण ॥१६॥

आर्थ धर्म ! पश्य, पश्य । कृतार्थय चक्षुषी । युगपदेव ज्वलतीयं
पुरत्रयी शङ्करशरानलेन ।

धर्मः— (सपरितोषमालोक्य) साधु, साधु —

प्राग्यागविघ्नप्रथितोरुवैरः

त्रतानलोऽयं	कलितावकाशः ।
द्वलेन शस्मोस्त्रितयं	पुराणां
ज्वालाकरालः कलवीकरोति ॥१७॥	

(नेपथ्ये)

अस्पृश्यस्पर्शकारः प्रसभमपनयन्वर्णभेदव्यवस्थां
लोकं निःसीमशोकं रुदितमयदृशं कल्पयन्कान्दिशीकम् ।

कुर्वन्सन्मार्गरोधं शिशुयुवतिगुरुर्धवंसर्कर्मण्यशङ्कः
कुस्वामीवैष वत्तिः प्रलयमुपनयत्याशु हा धिक्पुराणि ॥१८॥

अपि च,

शाथ्यां थान्त इवाभ्युपैति नृपवद्भद्रासनं सेवते
गर्भागारमुपैति कामुक इव द्रोहीव रुच्ये दिशः ।

स्वैरं वीर इवाश्वहस्तिनिवहान्मश्नाति वह्निधात्मकः

कोऽयं कोऽयमहो पुरत्रयकृते धिरदेव ! सृष्टस्त्वया ॥१९॥

(ततः प्रविशन्ति मुनयः)

मुनयः — (अूत्वा, सहर्षस्) दिष्टचा श्रुतं तावदद्य श्रोतव्यम् ।

नारदः — (नभोऽवलोक्य, स्वगतम्) आर्या ! व्याकुलोऽस्मि, न पश्यामि देवान् ।

मुनयः — (साशङ्कृभ्य) तात नारद ! निरूपय, निरूपय ।

नारदः — (दृग्वाधाभभिनयन्) आर्या ! कि निरूपयामि ?

कवचितकुभोऽस्मी श्यामला धूमकूटाः

कनकशिखरिशृङ्गांशुरविः प्रपञ्चः ।

तरुणतरुणगुञ्जजापुञ्जपिङ्गाः स्फुलिङ्गाः

किञ्चपि नभसि नान्यत्सुर्यमालोकयामि ॥२०॥

मुनयः — (पुरोऽवलोक्य, सहर्षस्) अहह ! हर्षव्याकुलोऽसि । किन्न पश्यसि निखिलसुरपरिवारं रथारूढमायान्तं त्रिपुरान्तकम् ।

(ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टो महेशः)

महेशः — भगवन्, मुरज्येष्ठ ! स्थापय रथम् ! स्थीयतामिहैव क्वापि मुनि-
नारदसनाथे कैलासैकदेशे ।

(ब्रह्मा तथा करोति)

[नारदाद्याः सत्रश्रयमुपसृत्य प्रणमन्ति]

महेशः — अयि देवाः ! सर्वे रथादवतीर्य यथायथमुपविशत । उपविशन्तु
चात्रभवन्तो मुनयः ।

(सर्वे तथा कुर्वन्ति ऋषयः)

[सहर्ष, महेशः सत्रोऽमास्ते]

नारदः — (सहर्षस्) अयि जगन्नाथ ! कि ते देवा उचितं पारितोषिक-
मिहादभुते कर्मणि कुर्वन्तु ?

उत्कृत्य मौलिकमर्लैर्नवचन्द्रचूड !

त्वं पूज्यसे यदि किमध्युचितं तथा स्यात् ।

तुम्यं तदप्यहह ! न स्वदते शिवाय

त्रैलोक्यरक्षणपराय किमत्र कुर्मः ॥२१॥

महेशः — (सबीडस्मितम्) अयि नारद,

वैकुण्ठः पद्मजन्मा त्रिदशपरिवृढः पावकः प्रेतनाथो
रक्षो वारामधीशः पवनधनपती सूर्यचन्द्रौ कुमारः ।
धर्मो शेषाद्विराजावहमपि तरलः षोडशः कौतुकार्थी
मामेवंकं किमित्यं त्रिपुरवधविद्यौ इलाघसे नारद ! त्वम् ॥२२॥

इन्द्रः — (सप्रथयम्) —

व्याप्रियन्ते त्वया स्वैरं निजा अवयवाः सुराः ।
त्वमेकः पुरुषः स्तुत्यः पृथगग्ननयात्र किम् ॥२३॥

महेशः — (स्वगतम्) अये ! सङ्कोचयति मामियं त्रीडा । तद् विसर्जयामि
निर्जरान् । (प्रकाशम्) अयि भगवन्तो गीर्वाणाः ! स्थीयतां
यथायथं यथासुखं, समादिशत च किमिदानीं करोमि ।

इन्द्रः — (सप्रथयम्) —

त्रयोऽप्येते त्वया दैत्या दोषा इव निराकृताः ।
अक्षयाणि जगन्त्यासन्प्राथर्यते किमिवाधुना ॥२४॥

तथापीदमस्तु —

चूडाचन्द्रावदातेन स्फुरद्धालाक्षिरोचिषा ।
निरस्तमोहतिमिरं त्वयाऽस्तु हृदयं सताम् ॥२५॥
(इति निष्क्रान्ताः सर्वे)

॥ इति महाकविवत्सराजविरचितो त्रिपुरदाहाभिधानो
डिमः समाप्तः ॥

श्रीवेद्बूयार्यविरचितः

महेन्द्रविजयः

अथ प्रथमोऽङ्कः

श्रीरम्यावसथप्रदोऽपि करुणाधारोऽपि धूरीकृत-
ब्रौरव्यापृतिरप्यरिहृषपघटीपारम्परीदारणे ।
वीरस्सह॑ इवानुरूपरसभृत्सुप्तोत्थितश्चासयः
श्रीरामस्स भवत्वभव्यहरणे क्षेमादयस्सूतये ॥१॥

सुग्रीवाज्ञासमुत्थक्षितदयितवधूर्दृशोदभूतधूमः
प्रज्वालः पङ्क्तकण्ठोपवनघनलताकुञ्जपुञ्जोदरेषु ।
रक्षःस्थानीय॑ भस्मोकरणभृत्समुल्लोलवालाग्निहृपः
प्रत्यूहव्यहृत्तलं प्रदहतु ॒ हनुमत्रौढतेजोविशेषः ॥२॥

(नान्दन्ते सूत्रधारः)

सूत्रधारः—(सभाभिमुखमञ्जलि वद्वा॑)—

समग्ररसमेदुरस्समुदयालिसम्मोदनः
स एष कुसुमाञ्जलिलिसमवकीयते साम्प्रतम् ।
भवद्द्वौरनुगृह्णता॑ मयमपि प्रणामाञ्जलिः
शिखण्डकटिमण्डनं शिरसि सन्ततं धायंते ॥३॥

(इति पञ्चषाणि पदानि गत्वा, आकाशे कर्णं दत्त्वा)—किं वृथ ?
यन्नैवास्ति समस्तसंस्तुतिपदप्रोऽङ्कासिनो षड्सा
यन्न प्रचयुतिकेतिवृत्तिघटना धीरोद्धतो यत्र राट् ।
यदेवासुरयक्षराक्षसच्चमूर्यसङ्खर्षणाद्यदभृतं
तदभूयादधिवृक्षपदं डिमपदप्रख्यातकं रूपकम् ॥४॥

-
१. ०स्सह॑; २. ०स्थानीय॑; ३. प्रदहतु मत्त्रौढ०; ४. वद्वा॑।
५. ०गृह्णतां अय० ।

(सहर्षम्) अनुगृहीतोऽस्मि रसिकपरिषदा । तथा हि —
 यद्विद्यानिचयार्जनं यदपि वा साहित्यसत्यदभूतं
 यद्वा सत्कुलजन्म यज्ञविवृधश्लाघ्योपशान्तिव्रतम् ।
 तत्सर्वं सुकृतैकलभ्यमिदस्यास्तामहं तु वृत्ते
 सत्यं धन्यतमस्त्वमस्य सरसस्थानस्थली मानवैः ॥५॥
 (नेपथ्याभिमुखो भूत्वा) मारिष, इतस्तावत् ।

(प्रविश्य)

मारिषः—भाव, अयमस्मि ।

सूत्रधारः—अहं किल निखिलभुवनकलालङ्कारगुणारामश्रीरामपुरोषरां-
 वास्तव्यस्य, समसमस्तसमनस्तलीसेव्यस्य, निरन्तरनिगमागम-
 घण्टावधसमागमसमुल्लासपद॑योजरतो, व्रजोच्चाटितजगदभय-
 महाभूतस्य, नमदमरकल्पभूजातस्य, निरपायसम्बन्धवन्धुरता-
 ख्यातसीतावधूसनाथस्य, भगवतस्तिरुवेङ्कटनाथनाम्नो
 रघुनाथस्य, महोत्सवावलोकनकौतुकितहृदा रसिकपरिषदा
 सदयमादिष्टोऽस्मि, मारिष !^२ श्रीः (यन्मैवेत्यादि पठित्वा)—
 तत्सज्जीक्रियन्तां रञ्जनमञ्जलविधिः ।

मारिषः—सर्वं समीचीनमेव, किन्तु तादूशरूपकान्वेषणव्यग्रतया मम
 विचारमेदुरमन्तःकरणम् ।

सूत्रधारः—किं विचार्यते कण्ठरत्नमिव प्रमत्तेन ? नन्वध्यापितं महेन्द्र-
 साहसनिरातङ्कः श्रीवेङ्क्यार्थो महेन्द्रविजयं डिमरूपकं^३ तादूश-
 गुणगणनाभाजनम्^४ ।

मारिषः—(स्मरणमभिनीय) ज्ञातम् । यस्य खलु निर्गलानन्दरसप्रापक-
 स्यापि, रूपकस्य कवयिता नवनवोन्मेषभूषणः, प्रगल्भ-
 जनजेगीयमानमधुरसधोरणावन्धुरप्रवन्धनिर्वहसाहसनिरातङ्कः
 श्रीवेङ्क्यार्थनामा सुधीमणिः ।

सूत्रधारः—अथ किम् ?

कण्ठिरामापणकाव्यकर्ता कश्चिदद्वैतकृतेर्महान् यः ।
 जगौ हनूमञ्जयमाञ्जनेयशताभिधं कामविलासभाणम् ॥६॥

अपि च—

कुशलवचम्पूजनिक्तुक्षिम्भरभिक्षुकप्रहसनाख्यः ।
सीतापरिणयघटनाख्यातषड्वर्षनीनेता ॥१॥

अपि च—

यद्य वावाम्बिकागर्भशुक्लमुक्ताभगिन्नभः ।
यं हम्पयार्थदुग्धाविवरन्धुमिन्दुं प्रवक्षते ॥८॥

भारिषः—जानाम्यार्यं, जानामि । एष खलु—

अवणस्मरणविलेखनपठनरसावेशतः पुरा स्वकृतेः ।
श्रुतिहृदयकरहृदा॑भरणानि ददाति राति नो चेत्कः ॥९॥

सूत्रधारः—प्रतोषितकविग्रामः प्रसादरसवन्धुरः ।

परिष्करोति वेङ्गेन्द्रः शरत्समयवद्दृशः ॥१०॥

भारिषः—(पुरोऽवलोक्य) सत्यं शरत्समय एवाद्य वर्तते । यतः—

उच्छ्राय प्रतिमानिषेधकलनामातन्दते केवलं
स्वीयैरेव पटाङ्गचलैररिजनप्रस्थानकेलीजुषाम् ।

आकृष्यापृतनाततेररिजनस्फारप्रकाशोदये-
भेरोभाङ्गरणैश्च हंससदसामाह्नामन्त्रीयते ॥११॥

सर्वमणि मुघटितमनुपदि न विधिना ।

कृती कविः कृतिश्चापि भूतिस्सम्यगलङ्घकृतिः ।
सभारसबनिनाप्येवं यं विज्ञात्युभा शरत् ॥१२॥

इति । अतः—

प्रकटितरसास्वादचिकीष्टाभिवेऽपि रामये ।
किमये, विलम्ब्यते भूमिकाऽपरिग्रहे नटवर्गेण ॥१३॥

भारिषः—न जानासि, किमालम्बं विलम्बस्य ?

सूत्रधारः—कीदृशः ?

भारिषः—अस्ति खलु भ्राता तव वर्षीयानमर्षणः ।

सूत्रधारः—स खल्वद्य किमाचारो वर्तते ?

मारिषः—असकेनापि मन्त्रवादिना विकृष्य, विद्वांसं पदप्रतिपादिषु
निवेशितम् ।

सूत्रधारः—आश्र्वर्यमाश्र्वर्यम् । तत्र कि प्रतिपन्नमनेन सर्वज्ञेनैव भवता
सहायेन महानपि पुरुषोत्तमताभाजा पुनस्तां प्रतिपत्स्यते ।

(नेपथ्ये)

साधु, रे साधु ! यदेष महाराजमहेन्द्रोऽपि द्विविरद्विर्वासिस्तपोविशेष-
निरस्तामपि न्यस्ता ॑भद्रहितेषु वलप्रभृतिषु पुरुषोत्तमसहायेनैव श्रियमपि
विजयेश्चिया सह पुनराकष्टुमीष्टे ।

मारिषः—अये, गृहीतनारदवेषो रङ्गवल्लभो नाम मम स्यालः, तदीयान्ते-
वासिप्रतिरूपकेण कलकन्तकेन सह रङ्गभूमिमवतरति । तदावा-
मप्यनन्तरकरणीयाय^१ सज्जीभवावः ।

(इति निष्कान्तौ)

॥ इति प्रस्तावना ॥

(ततः प्रविशति नारदशिष्यश्च)

नारदः—(सर्वज्ञेनेत्यादि पठित्वा)—वत्स, अनया सुखोपश्रुत्या किञ्चिदा-
श्वस्तमिव मे हृदयम् ।

शिष्यः—अञ्चरियम् । अन्ते वो विसेसकिसांणिमुन्तलोअतंवाणिवि
आरञ्जपादणिणिं तातणिएवं गदागदेहिं अम्पाकीलिङ्गिदि ।

(छाया)—[आश्चर्यम् । यत्तव विशेषकलाविमुक्तलोकतन्त्राणामपि
आराध्यपादानां निष्कारणमेव गतागतैरात्मा कलाम्यति ।]

नारदः—वत्स, मैवं वादीः—

प्रसृजति विरागिणां वा प्रायो हृदयं सुहृत्वभाजिजने ।

किमभिलषश्चिह लोहसरो यमुपयाति मणिमयस्कान्तम् ॥१४॥

शिष्यः—अन्धि एदम् । वट्ट, विकोणुखु तारिसिंतंणणं पन्तन्तन्तभवंवणिति
तञ्चेमि । चेण ईलिसेपलिम्भमणि पाविदे असि ।

(छाया)—[अस्त्येतत्तथापि को नु खलु नारदमित्रत्वपात्रं तत्रभवता-
मिति तर्क्यामि, येनेदृशं परिघ्रमणं प्रापितमासीत् ।]

नारदः—नन्वस्ति निस्तुलप्रतापातपवृन्दकान्दसीदकृतपरिपन्थिजनाधिकारः
स्वभागधेयवशीक्रियमाणसमनस्तुतिः । अनुपदप्रगल्भमहिमा
पुरन्दरो नाम असुरेन्द्रो मन्दरधराधरद्रोण्याम् ।

शिष्यः—अहमहे ! तिलोयीपदिंतणेवि पंवदवासितणमिति दिहमअं
उपावेयि ।

(छाया)—[अहो, त्रिलोकीपतित्वेऽपि पर्वतवासित्वमिति १ विस्मय-
मुत्पादयति ।]

नारदः—नन्वत्र निगमागमजेगीयमानमहिमानो महर्घयस्सन्ति ।

शिष्यः—अदिमेंतणिउणं तणियदिहादि । एदं विना रिसंदेयलंजामि
अल्लउञ्जु अनावशाणं असमपदेस्तपसनपापणे मनोलंजणे एदंसेति ।

(छाया)—[अतिमात्रं निपुणत्वं प्रतिभाति । एतदपि तादृशं देव-
राज्याधिकारमुज्जित्य तादृशानामाश्रमपदे प्रशान्तपावने मनो रज्यते
तस्येति ।]

नारदः—वत्स, न खल्वेवम् । अद्य खलु तदखिलमप्यमराधिपत्यं दैत्यबल-
सहायशालिना बलिना वैरोचनिना समाक्रान्तम् ।

शिष्यः—सवं वि एंव दुरहिगमं सविआणम् । जंपदाविदीविदो महेन्द्रोन्ति
पडमं एंव आणन्तम् । दार्णि उण बलिणा अवहरिदं तंसनंमजि-
तिअ । अदो उवङ्कमविलोहोवि अलङ्कुअदि ।

(छाया)—[सर्वमप्येव दुरधिगमं संविधानम् । यत्प्रतापदीपितो
महेन्द्र इति प्रथममेवाजप्तम् । इदानीं पुनः बलिना हृतं तस्य साम्राज्यम्,
इति च । अतः उपक्रमविरोध इति लक्ष्यते ।]

नारदः—महदतिक्रमपरिपाक एषः ।

शिष्यः—किदिसासो ? (छाया)—[कीदृशस्य^२ ?]

नारदः—अस्ति दुर्वासा नाम महामुनिरत्रेरौरसः पुत्रो न विनावतारः
त्रिनेत्रस्य ।

शिष्यः—सण्णामि सुलहावोन्ति ।

(छाया)—[शृणोमि सुलभकोप इति ।]

१. वासित्वमपि; २. कीदृशस्सः ।

नारदः—कदाचिदनेन कनकारविन्दमयी गिरिनन्दिनी प्रसादमूर्तिरिव
काचिद्गुपहारीकृताहारतासमन्त्रकं महाराजमहेन्द्रः शापितो
महामुनिना दुर्वासिसा इति ।

शिष्यः—नि उण् खु आअरिदञ्जेरिधहाधेण नोपसंवणिञ्जो महाला-
दीति । तदो, तदो ।

(छाया)—[निपुणं खल्वाचरितम्, यद्रिक्तहस्तो न नोपसर्पणीयो ।
महाराज इति । ततस्ततः ?]

नारदः—तेन च मदावलस्कन्धे निवेशितमात्रेव शुण्डादण्डेनाकृष्ण शतधा
शिथिलीकृता ।

शिष्यः—अहमहे ! महंलोखु पमादो । तदो तदो ?

(छाया)—[अहो, महान् खलु प्रमादः । ततस्ततः ?]

नारदः—ततश्चातिरुष्टेन भ्रष्टश्रियो भवन्त्वमराः सुरारिभिरिति प्रथमम्-
भिदधानेन तदनु प्रार्थनावर्जितनमसा^३ सुमनसामधिपस्य भगवान्
पुरुषोत्तम एव शं विधास्यतीति^४ भणित्वाऽन्तरधायि ।

शिष्यः—(साइर्यम्) तदो तदो ? (छाया)—[ततस्ततः ?]

नारदः— ततो विदितवृत्तान्तेवैत्यदानव्युथपैः ।

अभियुक्ता गणाद्घोरादमराः^५ परिदुद्रुवः ॥१५॥

शिष्यः—(सर्वलक्ष्यम्) अहमहे, महान्ते सुविषिसमन्तरणी कालंस । तदो
तदो ?

(छाया)—[अहो, महानयं……विसमत्वं कालस्य । ततस्ततः ?]

नारदः—यावद्ध्रिः—

यावद्भ्रमद्भ्रुकुटिशोणविसारितान्तं

आरादुदञ्चयति वज्रमसौ^६ महेन्द्रः ।

तावत्समेत्य गगनोत्थनिषेधवाचा

७वाचस्पतिस्तमपि मन्दरमानिनाय ॥१६॥

१. ०णीया; २. ददो; ३. ०वीजनमसा; ४. फणित्वान्तर०; ५. ०दपरा ।

६. ०—मसा ७. वाचस्पत० ।

शिष्यः—तदो किं पदिवण्णदाणवैहिम् ?

(छाया)—[ततः किं प्रतिपन्नं दानवैः ?]

नारदः—

आहृत्य सर्वे देवानां मध्ये कुलोनकर्मदेवानाम् ।

आविश्य दिव्यनगरीमाकृम्य सभां प्रशासते लोकान् ॥१७॥

शिष्यः—अच्चाहिदम्, अच्चाहिदम् । कहाणु खु पुणो वि पदिबज्जयि
महालाल भेन्दो गिथरञ्जलहिम् ।

(छाया)—[अत्याहितम्, अत्याहितम् । कथं खलु पुनरपि प्रति-
पद्यते महाराजमहेन्द्रो निजराज्यस्य लक्ष्मीम् ?]

नारदः—

विज्ञापितवृत्तान्तश्च रमाकान्तः शतभिसुखैः ।

वर्हिमुखैः चतुर्सुखमुखेन तदिदमाजिज्ञपत् ॥१८॥

शिष्यः—(सोत्तरण्ठम्) अहं विअ ?

(छाया)—[कथमिव ?]

नारदः—(कर्णे) एवमिति^१ कथयति ।

शिष्यः—तहा जदि, सर्वं सुहादद्वं होवसदि ।

(छाया)—[तथा यदि, सर्वं सुखोदर्कं भविष्यति ।]

(सहर्षभ्, संस्कृतमाश्रित्य)

परं संश्वेणापि परतापापनोदिनः ।

परिभ्रमन् यथाधर्मं परिमाष्ट घनाघनः ॥१९॥

(इति निष्क्रान्तौ)

[इति मिथविष्कम्भः]

(ततः प्रविशति भेन्द्रो मातलिश्च)

महेन्द्रः—ततस्ततः ?

मातलिः—ततो गृहीतदानववेषण केनचिदज्ञातेन समाप्तादिता राजधानी ।

महेन्द्रः—निपुणमुपक्रान्तं भवता ! ततः ततः ?

मातलिः—ततस्तत्र प्रवृत्तिमुपलभमानेन परिभ्रमता परितोऽप्यमरावतीं समधिगतवृत्तान्तस्सर्वोऽपि ।

महेन्द्रः—साधु, साधु ! किमवस्था पुरी वर्तते ?

मातलिः—

भग्नप्राकारवन्धं कठिनतरगदाघट्टिताच्छालकान्तं
विभ्रष्टद्वारशायी तटदमणिगणा^१ विष्ट्लुतस्तम्भजालम् ।

निर्भिन्नोदारशृङ्गाटकमतिविकटाः^२ प्रोल्लुठद्वाजिशालं^३

निश्चङ्गोच्चार्यमाणप्रतिभटरटनं प्रेक्षमाभोगमस्याः ॥३०॥

महेन्द्रः—(सामर्षम्) आः, ममापि नामेन्द्रस्य पुरी परैरीदूशीमवस्था-
‘मुपनीतेति कृतमद्यापि क्षमया । (वज्रमुद्यम्य^४)—

अद्य प्रोद्यतदेत्यदानवगण-प्रत्यग्ररक्तच्छटा-

संरक्तप्रसृता कृतारिनगरी प्रत्यस्थली वाङ्गली ।

अर्कद्वोणमुखान्यसङ्ख्यजनितान्यासाद्य भूतेशितुः

प्रकान्तस्तवनद्विदा रतिशतैः कुर्यां सपर्यमिहम् ॥२१॥

मातलिः—आयुष्मन्, दृष्टमेव शतशः समरकेलीषु महाराजस्य । कियान-
सुरजय इति ।

महेन्द्रः—अथ ^५कीदूशी दशा वैजयन्तस्य ?

मातलिः—

बन्दीकृतामरवधूमुखनियंदुष्ण-

निःश्वासमाख्तसुधौकृत-मौक्तिकश्रीः ।

सन्दिश्यते सपदि हन्त, स वैजयन्तः

साधंस्वसार्धपदवाक्यदशानुरोधम् ॥२२॥

महेन्द्रः—(सोच्छ्वासहासम्)—

यद्वैरमण्डलमणीमयभर्महम्य-

संरूढलग्नजतृणाङ्कुरसङ्कुलश्रीः ।

गारुत्मतभ्रमदावलिमध्वगाना

हा, हन्त, हम्यमपि तस्य तथेत्यमूँ धिक् ॥२३॥

१. शापीतमणिगण०; २. विकट०; ३. प्रोत्थल्ल०; ४. वाज०।

५. दूश०; ६. वज्रमुद्यम्य; ७. कीदूश० ।

(इति दन्तान् कटकटाय्यन्) — अये १ —

कस्य वशेऽभ्रमातङ्गः, कस्य वशो तुरङ्गस्तारङ्गःकैः एष ।
जलधेः कस्मै विकीर्णश्चिन्तामणिः, कुत्र दुर्गधे कामदोऽध्रो च ॥२४॥
तत्र कीैदृश्यः कामिन्यः ?

आतलिः—

निर्याति यन्न मदवानिव वज्रकुन्तै-
वं प्रप्रवीरभटसहृतिरामरीयम् ।
तूर्णं समेत्य पृथुका अपि दानवीयाः
कर्णा लुठन्ति कठिनोऽपि कृशस्य दीनाः ॥२५॥

अपि च—

अनियन्त्रणसम्पातैः अप्सरश्चयसङ्कुटे ।
अपि गन्धर्वनामार्घमासादमरो हयः ॥२६॥

किञ्च्च—

कलशादिघजनेर्मणेस्तवांगे
कलिपूजा कर्ति वा प्रदक्षिणानि ।
दृतमात्तसाः सखी क्षणार्थ
दृषदा धन्ति तमर्भकारिपूर्णम् ॥२७॥

अन्यच्च—

चतुर्विधैरभ्यववार्यराशिभि-
स्मुधाज्ञरीनारचयत्पुरां चया ।
सुरा विषापादनसम्भवन्वा
सुधारिगौरद्य कृशा भृशं तनौ ॥२८॥

महेन्द्रः—हन्त,

यदवचितये जालं नालं सुरद्वुमजन्मना-
मपि सुमनसां यस्मिन्नाकस्मिको नयनोत्सवः ।
तदतिचरितं वस्तुवातं बताद्य कृतद्वृहा
कितवसदसा जीवामो वा कियच्छ्रवणावधिः ॥२९॥
(इति इमधूनामृशति)

१. असे; २. ऽङ्गकः; ३. दू; ४. दीणी; ५. किम्; ६. दृतमान्त० ।
७. ऽपूर्णम्; ८. ऽज्ञरीनारथत० ।

मातलिः—आयुष्मन्, इदमप्यन्यदन्याय्यम् ।

महेन्द्रः—कथम् ?

मातलिः—

असुराधिभुवां प्रमोदहेतो^१-

रसकृतसङ्गमलोलुपान्तराणाम् ।

सुरपासरयोदयाद्यसौर-

स्तल्लराजिः तृणराजिराजभाजौ ॥३०॥

महेन्द्रः—(करावासफाल्य) भवतीत्रकृशानां देवानां^२ कीदृशी वृत्तिः ?

मातलिः—किं कथयाम्येषामुदन्तम् ?

निष्कासिता दितिजबाहुकृतार्धचन्द्रे

उत्कर्षिका दृढपुरातन^३ किमंपाकेः ।

उच्चैरथ प्रपतनानुकृतान्नशङ्कु

गच्छदृशां दधति कामपि कर्म देवाः^४ ॥३१॥

महेन्द्रः—उचितैव परिपाटी तेषां, यदेते दूरमुत्सृज्य स्वातन्त्र्येणावतिष्ठन्ते ।
अथ देवर्षयः कमनुसृत्य वर्तन्ते ?

मातलिः—

उत्त्राणामसुरपरत्वमीरयन्तः

माधुर्यं स्तुतिषु बहिनिवेशयन्तः ।

मौनावस्थितिमनुदीरणे वहन्तो

मालिन्यं किमपि महर्षयः श्रयन्ते ॥३२॥

महेन्द्रः—आः किमेतादृशीमेव जीविकां अनुमन्यन्ते ?

मातलिः—आयुष्मन्,

कनककमलनिर्यन्मञ्जुमारं दधानः

परिचयहिमवानस्पदसन्दानि तेषु ।

सुरसरिदुपकण्ठप्रोल्लसत्सैकतेषु

प्रसरदति^५ नमश्चेत् कः क्षमेतारिबाधाम् ॥३३॥

१. ओहेतोः; २. ओतीकशदिवानां; ३. ओतनः; ४. ओदेवाः; ५. प्रसदति ।

गहेन्द्रः—कथं पुनरप्सरसां व्यावृत्तिः ?

मातलिः—

यो यः पश्यति तस्य पुरतो नृत्यन्ति भृत्यावृता
यत्किञ्चित्पुरुषं रता उपतता स्वीकुर्वते सर्वतः ।
यत्किञ्चिच्चद्यदि दीयते विदधते तत्राप्यनन्तादराः
किं वक्ष्याम्यहमप्सरोजनवशीकारो प्रतिद्वन्द्वनाम् ॥३४॥

अन्यदपि १जुगुप्सितमसुराणामाचरणम् । तथा हि—

गोपीचन्दनपुण्डमेहनमथो कृष्णजिनाकर्षणं
प्रायसंहितकण्ठलस्वतुलसीहारापहारोद्यमम् ।
झारोलुण्ठनमस्वरान्तविगलच्छ्रवाससमुत्पाटनं
हा, कष्टं, कलयन्त्यमी दितिभवास्ते कमंदेवा वलेः ॥३५॥
ये प्रबन्धातुसन्धानधुरीणा निरतं द्विजाः ।
तानेवाध्या॒पयन्त्येते सर्वश्चावर्किसंहिताः ॥३६॥
आद्ये प्रवृत्त्याध्ययनप्रवृत्ता-
नध्यापयन्त्यात्मकुभाषितानि ।
उद्धृत्य देवायतनेषु देवान्
उष्ट्राश्चिवधनन्ति खरान् कुरञ्जान् । ३७॥

महेन्द्रः—अहो, महोत्साहो ३मेदमेदुराणामसुराणाम् । अथ कीदूशानां
नाकः, कीदूशानां नरकः इति विजातम् ।

मातलिः—अथ किम् ?

यत्स्वैरिण्यधरामृतं परिचितं तेषां सुसाधारणं
४तासां ५कामलता तदञ्जलिकाद्यः काममालिङ्गते ।
योषां६ तत्कठिनस्तनग्रहलता तेषां ददान्यो मणिः
यैरप्यविरतदण्डदेयमपि७ वा तेषां नृपार्थसिनम् ॥३८॥

किञ्च, —

ये कृष्णजिनधारिणस्सुविहिता तेषां महानारवो
तेषां ध्याननिमोलिता अपि दृश्टेषामथान्धं तमः ।
ये सूत्रार्थविदस्तदेकविहिता सा कालसूत्रस्थितिः
तेषां चेदसि पत्रिका बत ८गतियेवासिधाराव्रतम् ॥३९॥

महेन्द्रः—अहो, समुचिता राज्याधिकारपद्धतिः । अथ कीदूशी कर्मदेववधू-
नामा स्थितिः ?

मातलिः—

ननु कर्मफलं भवत्पतीना-

‘मारतमप्सरसां किल प्रसिद्धम् ।

भवतूपगमः फलं मदीयो

भवतीनामिति दानवप्रसादः ॥४०॥

अपि च—

असुराधिष्ठिप्रसादलेशः

असतीषु प्रसभं गतासु हन्त ।

सहते रतिमाशु संविधानात्

सह तेरप्सरसां गणः पठिष्ठैः ॥४१॥

महेन्द्रः—अयि मातलि, श्रुतं श्रोतव्यम् । किमुपर्यपि —

कल्पान्तव्यतिषङ्गदोषविचलक्तामोग्रदण्डप्रथाः ३

प्रोद्यतस्प्रधनप्रचण्डभिदुरप्रौढप्रतापोज्वलैः ।

अद्याह कल्यामि भोतचलितप्रक्षुब्धधूताहत-

वलान्तश्चान्तपलायितः तिहतप्रचिछन्नभिन्नानरीन् ॥४२॥

(इति विकटं परिक्रामति)

मातलिः—(स्वगतम्) सत्यमयं महाराजः कुपित इव । तदुपशमयिष्याम्य-
र्षम् । (प्रकाशम् ४) एवमेवैतत् —

शतकोटिधरे सेना शतकोटिविदारणादिपक्षाः ५ ।

परिधावन्ति रणोन्मत्ता विपक्षाः ६ इव पर्वताः ॥४३॥

तथापि, समयप्रतीक्षणमनुवेक्षणीयमरातिषु ।

महेन्द्रः—अये, ममापि नाम महेन्द्रस्य विपक्षदारणेषु ७ समयप्रतीक्षणमनु-
वीक्षणीयमिति व्याकुलयति व्याहृतिः । शृणुष्वेतत्, अलमलम् ।

अनुकूलकालयोगप्रकटनं ८ पाकनिकरैररित्रजेषु ।

किमु समयमपेक्षते मृगेन्द्रः समुदयसंहनने मदाबलानाम् ॥४४॥

१. रत०; २. पठिष्ठैः; ३. प्रथा; ४. द्यसम्प्र०; ५. प्रशान्तम्; ६. द०वक्षा ।

७. परिधावन्ति विपक्षां०; ८. द०हारण०; ९. द०कच० ।

मातलिः—किं हीयते महाराजस्य विपक्षपाटनीपु ?

यद्वोर्दण्डविमुक्तकाण्डपटलप्रक्षुण्णरक्षोगलत्

प्रत्यग्रक्षरदुष्णशोणितज्ञरीजृमभज्ञरप्लाविता ।

संषा भूमिरभूतप्रभूतविकटादोपभ्रमद्भूतराढ़ ।

अन्तस्तोषगरुण्डविष्ववलयप्रस्थूतहारप्रदा ॥४५॥

तथापि—नयानयविदादेशकालाभिज्ञेन भगवता सुरदेशिकेन सम्मन्त्र्य यदारभ्यते, तदखिलमपि शुभोदकमेव भविष्यत्यायुष्मतो महाराजस्य ।

महेन्द्रः—किमत्राप्यालोचनीयमङ्गुलिस्फोटमात्रमुकरविजयेष्वरिसमुदयेषु ।

(ततः ग्रविशत्याङ्ग्निरसः)

आङ्ग्निरसः—अहो, महानद्भूतरसोल्लासो यदेवमतिवलोन्मत्तेषु अभियात्रिसु वलिप्रभृतिपु स्वयमेव महाराजः प्रतिद्वन्द्वमभिलषतीति श्रूयते । (विचिन्त्य) —

किमु भिन्नरौद्ररसमन्द्रितो जनः

स्वपरान्तरं धृतमवेत्पुपक्रमे ३ ।

घनगर्जनश्वरणसम्प्रमोदितः

किमु वेत्ति३ सिंहशिशुरात्मशंशवम् ॥४६॥

तदेवमुपगम्य सम्यगनुवोधनैराप्याययामि ।

(इति परिक्षामति)

मातलिः—आयुष्मन्त्रयमयं भगवानाङ्ग्निरसः ।

महेन्द्रः—(अनाकर्णितकेन) —

अबलिविरचितावलभ्मभजृम्भा

अविहितबालविलासचन्द्रमाभ्याम् ।

अकरवमिति मे निशा तं-

रसुरचमूमविलम्बशम्बया तं: ॥४७॥

आङ्ग्निरसः—अहो, महाराजस्य रुष्टता दृष्टता च । (प्रकाशम्) अवे,

महाराज, क्षम्यतात्, क्षम्यतात्, यदद्य भगवता पितामहेनादिष्टं, तदेव समञ्जसमिति प्रतिभाति ।

महेन्द्रः—कथमिव ?

१. ०राढ़; २. ०क्रामे; ३. वेति ।

आङ्गिरसः—(उपसृत्य, कर्णे) एवमिव । (इति कथयति)

महेन्द्रः—मगवन्, केयं विभीषिका रजनीचरा इति यदेवममृतोत्पादनमिषेण
जेतव्यतोपदिश्यते ।

आङ्गिरसः—

प्रभो प्रबोधयामोऽया ग्रभाससदृशं वयम् ।
दुर्वारं मन्महे येन दुर्वासव्यवनं महत् ॥४८॥

मातलिः—आयुष्मन्, अतिलङ्घनीयः परो गुरोरादेशः ।

महेन्द्रः—(किञ्चिद्विमृश्य)—

असुरेष्वविनीतेषु न सन्धित्सति मानसम् ।
तथापि भवतामाज्ञा तरसा संरुणाद्धि तत् ॥४६॥

आङ्गिरसः—

वयं सन्धि करिष्यामो वनवासकृशा अपि ।
यदि विक्रमसम्पत्ता भवान् पश्यत्यनेहसम् ॥५०॥

महेन्द्रः—वयं त्वमर्षणीये, यथा श्रेयः क्रियतां तत्रभवद्दिः ।

(नेपथ्ये)

५.भा पुमाकृतिर्यद्वा प्रबोधो मूर्तिमानयम् ।
प्रत्यायाति महाराजं परमर्षिहि नारदः ॥५१॥

आङ्गिरसः—महाराज, सम्भाव्यतामध्यादिभिर्महर्षिः ।

महेन्द्रः—तथा ।

(इति निष्क्रान्तास्तर्वे)

॥ इति श्रीवेङ्ग्यार्थविरचिते महेन्द्रविजयाभिधाने डिमे
प्रथमोऽङ्गः ॥

अथ द्वितीयोऽङ्गः

(ततः प्रविशतौ सुनिश्चिष्यौ)

माण्डव्यः—अले, शाअलिअ, भिरेण दितोऽसि ।

(छाया) [अरे शाकल्य, चिरेण दृष्टोऽसि ।]

शाकल्यः—कथमेषः भार्गवेण गुरुणा धेनुपालने^१ नियुक्तो माण्डव्यो भगवान् ।

माण्डव्यः—अह इम ? तुहा कीलिसि गुलोणं अणन्ति ।

(छाया) [अथ किम् ? तत्र कीदूशी गुरुणाभाज्ञप्तिः ?]

शाकल्यः—अद्य त्रिचतुर्दिनान्यारभ्य अग्निपरिचरणाय आदिष्टोऽस्मि ।

माण्डव्यः—अहिम हे, अङ्गिष्ठपलिचलणे शीसं णिओजेद्वुं अहिं अहिं पन्थाणि गुलचणंस ?

(छाया) [अहो, अग्निपरिचरणे शिष्यं नियोत्तुं कुत्र प्रस्थानं गुरुजनस्य ?]

शाकल्यः—न हि न हि । केनापि राजकार्येण व्यापृतो भगवान् । अहो, मामादिष्टवानत्र ।

माण्डव्यः—

अले, अनवलदलपलिभणाशि भोङ्ग्यु गुलुद्वं अङ्गिष्ठोताणाम् ।

तं विउङ्ग^२ अकिरिसंरजंहि अन्तअणुवन्तिठठेहि ॥१॥

(छाया) [अरे,

अनवरतपरिचरणशीलः खलु गुरुग्निहोत्राणाम् ।

तदप्युज्जित्य कीदूशं राज्याधिकारमनुवर्तते ॥१॥]

शाकल्यः—न खल्वेवम् । अस्ति किल निखिलरेखाशिरःकिरीटमणिघृणि-
नीराजितचरणारविन्दः प्रियनन्दनो मुनेरङ्गिरसो विवस्वति
वेशिकौजो वृहस्पतिर्नाम ।

१. उपालनेति; २. विउङ्ग; ३. उकोज० ।

माण्डव्यः—

सुदपुञ्ज एसो गिवाणेहि साअं एव पलाइदो ताजि ।
गुलुन्ति तएणा^१ तसं कीलिसिवसम्भि ॥२॥

(छाया) [श्रुतपूर्व एषो^२ गीर्वाणेस्साकं पलायितस्तेषाम् ।
गुरुरति तदानीं तस्य कीदृशी प्रशस्तिरिति ॥२॥]

शाकल्यः— सोऽयं खलु नाममात्रावशिष्ट इति ज्ञायमानोऽपि कदाचिदव-
लम्बितकृष्णाजिनाम्बरः ४कुक्षिस्थलस्थगितपुस्तकः जानुदध्न-
जटाभारः शनैश्शनैरुपेत्य सुरपुरद्वारं दौवारिकमिदमाह ।

माण्डव्यः— ५किणु खु एदम्^३ ?

(छाया) [किन्तु खल्वेतत् ?]

शाकल्यः— भो भो दौवारिक, निवेदयत मामखिललोकहृदयानन्दचन्दनाय
भृगुनन्दनाय प्रियगुणाय मुनये—‘एप तव आता कनीया-
नागत^४’ इति ।

माण्डव्यः— अहमहे, सोहावसन्तुणो वितंस ईरिसं मिन्ततंणिति ।

(छाया) [अहो, स्वभावशत्रोरपि तस्येदृशं मित्रत्वमिति ।
ततस्ततः ?]

शाकल्यः— ततस्तेरपि विस्मितैरागत्य अस्माकं गुरवे निवेदितमासीत् ।

माण्डव्यः— तदो किणु पलिडिवणं तेहिम् ?

(छाया) [ततः किन्तु प्रतिपन्नं तैः ?]

शाकल्यः— ९ततस्तदागमनश्रवणोदितादभुतानन्दतुन्दिलस्तूर्णमस्मन्मुखेनैव
दैत्यराजाय बलये निवेद्य, सद्य एव ‘तत्प्रतिहतदूतसहितो गोपुरं
पुरस्यासाद्य ह्यद्य फलमेतत्कीदृशां^५, वा न विद्यः ।

माण्डव्यः— जाणादंजंसं तुणेभि तन्त्तनंसतं… … … ?

(छाया) […… ततस्ततः ?]

शाकल्यः— ततश्च गुरुस्तदागमजनितसमुत्पन्नकुतूहलारूढहर्षोत्कुलनयनो-
८मराणां प्रशस्ततरकुसुमविशेषभूषणं दिषणमालिङ्गं समुच्चितो-
पचारतोषितमेनमानीय गृहमेवमवादीत्—

१. एणां; २. एषः; ३. प्रसत्सिं; ४. कथस्थल०; ५. किणुएदम् ।
६. कनीयो; ७. उस्तमगमश्रव०; ८. तत्प्रहित०; ९. उशम् ।

यदभवत्कल हृदन्तं व्यातमिष्टं च तप्तं
तद्विलक्षणमाप्तं तावकीनोपयानम् ।
अतितरसुलभत्वादप्रतवर्णा तु हीनाः
प्रायस्त एव सुगुणाप्रणयोपयोगे ॥ ३ ॥

अन्यच्च—

यैरेव शोषयति पात्यजनं हिमांशुः ।
तंरेव शोषयति किन्तु परैः प्रियाप्ताः ॥ ४ ॥

माण्डव्यः—कीरिसो उपाहिम् ? कीलिसो परिहालेवि ?

(छाया) [कीदूशी^१ उपाधिः ? कीदूशः परिहारोऽपि ?]

शाकल्यः—

दितिरदितिरिति क्षितिः^२ ग्रतीते-
दंथित न मे किल काश्यपस्य भूम्नः ।
उभयमजनि अत्कुलं कविश्चेत्
प्रभवति तस्य कुतस्तदेकवासः ॥ ५ ॥
दायादाः काश्यपस्येमे देत्प्रदानवनिर्जराः ।
कदाचित्कलहायन्ते ववचिन्मैत्री^३ च कुर्वते ॥ ६ ॥

तदेतस्य पक्षद्वयस्य यादृशी समवस्था, तादृश्येव तदाचार्ययोश्च ।

माण्डव्यः—तदो किणु खु भणीदे आङ्गिरसेणा ?

(छाया) [ततः किन्तु खलु भणितभाङ्गिरसेन ?]

शाकल्यः—उत्कञ्चैतदतिशयितसम्मतान्तरेण सुरदेशिकेन । क एवोपचारः
क्रियते ?

आवयोरुपचारश्चेदमरो भृगुजन्मनोः ।
स किं पितामहो^४ न स्नात्सहासमुखपङ्कजः ॥७॥ इति ।

माण्डव्यः—अहमहे महुरदा व अणोवणासंस । तदो ?

(छाया) [अहो, मधुरता वचनोपन्यासस्य । ततः ?]

शाकल्यः—ततश्चानुयुक्तो भृगुनन्दनेन तमुवाच वाचस्पतिः—‘भगवन्निदमेव
कारणमागतस्य—

अनुचिन्त्य विषमसर्गान्^५ मनसः क्षोभं ततश्च भवव्यथाम्^६ ।
७भवदोयसविधलब्धाद्^८भाविताज्ञानाद्विरागमिति सम्पत्^९ ॥८॥

१. कीदूश; २. क्षि; ३. मैत्र; ४. ० पितामहेन; ५. ० सगान् ।

६. भवथाम्; ७. ० सीवध०; ८. भविताऽ; ९. विरागसम्पत् इति ।

माण्डव्यः—अवि णादुएदं पलमन्धविअ मणिदि भअवंताओ ?

(छाया) [अपि नामैतत्परमार्थं मन्यन्ते भगवन्तः ?]

शाकल्यः—अथ किम् ?

तामाकृण् तदुचितं च सुधारसाद्रं

तात्यार्जवप्रणयसूचकलक्षणानि ।

उद्वीक्ष्य तादृशमनोज्ञगुणावदात-

प्रत्यायनामिव^१ अदादिह^२ देशिकेन्द्रः ॥६॥

माण्डव्यः—अविणावइदो वलक्कोवि विसेसो विह विसदिन्ति जाणासि ?

(छाया) [अपि नाम इतो वलत्कोऽपि विशेषोऽपीह विषिन्वतीति जानासि ?]

शाकल्यः—अथ किम् ?

माण्डव्यः—किंति ?

(छाया) [किमिति ?]

शाकल्यः—(कर्णे) एवम् ।

माण्डव्यः—(सहर्षम्) तह जदि संवंवि सुहोदरकं हर्विसदि ।

(छाया) [तथा यदि सर्वमपि शुभोदर्कं भविष्यति ।] (संस्कृत-माश्रित्य) --

सुरासुरस्नेहरसोदयेन

सुखं भवत्येव तदाश्रितानाम् ।

सुधामपि प्राप्य जहोमरमणी^३

उभौ च वंशावुदितौ भवेताम् ॥१०॥

अह कहं पंधितोऽसि ?

(छाया) [अथ कुत्र प्रस्थितोऽसि ?]

शाण्डिल्यः—महाराजवलेस्सविधगतं भगवन्तं भार्गवमेवोपगच्छामि, त्वमपि नियोगमशून्यं कुरु ।

माण्डव्यः—तथा ।

(इति निष्कान्तौ)

॥ अत्र मिश्रविष्कम्भः ॥

(ततः प्रविशति बलिभर्गवद्वच्)

भार्गवः — महाराज^१,

या वा हिरण्यकशीयो या च विपक्षक्षतौ हिरण्यादे ।
अवतामद्य कव रूपवल्यति ते सहणाशणभासुरा पराक्रान्तिः ॥१६॥

अपि च—

बलिमाह ते यतस्त्रिलोकी
बलिना केनदिवप्ययोधिनैव ।

बलिना तव सार्थकतेति^२ अन्ये
बलिभुजालमकारि यत्सुरौघम् ॥१७॥

मातलिः — भगवन्, भवद्विस्सहायैः किं किं न कारिता वयम् ?

सिद्धा वीर्यनिषिद्धा रणभुवि चक्रिता किन्नराः स्त्रिलृपा
यक्षाश्वच क्षेमलक्षाः कृततृणकणिकाधारणाश्वारणाश्वच ।
गन्धर्वा वीतगर्वा दिशि दिशि विघुरा यान्ति नागा रनागा
मदवाणिरन्द्रतेजः प्रशमननिषुणैः छिन्नभिन्नाङ्ग्यानाः ॥१८॥

भार्गवः — महाराज^४, किंतु सावशेषमिव व्याकुलीकरोति ते वचः ।

बलिः — भ्रष्टश्रियोऽपि जीवमात्रावशिष्टाः पलायिताः सपत्ना इति वल-
माकुलोऽस्मि ।

भार्गवः — महाराज, अस्त्येतत् ।

बलिः —

सर्वेषामपि यूथमेव सपत्नशेषो न सोढव्यः ।
तदत्र उपायश्चिन्त्यतामनवरोधप्रसरप्रवोधवद्विरत्रभवद्विः ॥१९॥

भार्गवः —

द्वयमेव शत्रुशेषव्यपनयने हेतुरिति वयं भणामः^५ ।
यत्सन्धानमिषूणां रन्धानं वा बलाबलविचारात् । १५॥

बलिः — आः, कथममी जीर्णपर्णसदृशास्त्रिदशा अप्यनुसन्धेयाः ?

१. महाराज; २. कवक; ३. सार्थयेति; ४. महाराज; ५. भामः ।

यदग्रकरसम्भूतभ्रमितवस्वधाराचल-

प्रपातपरिचूणिता धुरि पलायिताः पर्वताः ।

स एष १पतितोऽन्न सविस्मृतवरालिकं भोभर-

मकीर्णनयनं यथाविति महानहो व्युत्क्रमः ॥१६॥

(शस्त्रमभिलक्ष्य) अये शस्त्र—

यस्य प्रोद्यान्मदश्रोविहरणलहरी विश्वदिशदन्तिसूर्घन्-

द्वैधीभावप्रखडक्षतजसस्तिव्यक्तिविक्रान्तपङ्कते: ।

कम्पं कम्पन्नशेषान्मदित वत् सती त्वय्यपि क्षेमदक्षे

तस्मिन्नाकस्मिकीर्थं कथमनुवदतां सन्धिमन्थनीकृता धीः ॥१७॥

भार्गवः—एवमेतत् । तथापि देशकालविभागज्ञेन राजा भवितव्यम् ।

अनेहसाऽनुकूलेन^३ प्रयुक्तं फलति स्वयम् ।

क्षितौ बीजमिव न्यस्तं उपायानां चतुष्टयम् ॥१८॥

अत एव सम्यग्नुचिन्त्यतां समयोचितम् ।

बलिः—कीदृगेतत् ?

भार्गवः—अस्ति किल किंवदन्ति या खलु कान्दिशीकैर्वन्दारकैररविन्दभवं^४
पुरस्कृत्य दैत्यारिसविधमुपागतैरभ्यभाणि वृत्तान्त इति ।

बलिः—ततः किं प्रतिपन्नम् ?

भार्गवः—तेन च दुर्वासिसः ५कृतशापकृतविक्रमापनोदव्यपनोदनाय सुधा-
रसानयनमवश्यं करणीयमिति आदिष्टमिति श्रूयते ।

बलिः—कथं जनिष्यति सुधारसः ?

भार्गवः—

कलशास्त्रुनिधौ शैलोन्मथनेन सुधा भवेत् ।

यथा निर्मन्थनेच्छास्ते प्रभवेदसमो रसः ॥१९॥

बलिः—अथ को वा प्रयत्नः ? गुणस्तस्य विदितः ।

भार्गवः—अथ किम् ?

यस्मिन्नसाधारणसारसेन^६

पश्येन्न जन्तोर्नं जरा नं नाशः ।

यस्मिन्नकस्मादपि सेव्यमाने

तृप्तिर्था सत्कविवाच्यथा^८ स्यात् ॥२०॥

१. पतिता०; २. ०हसानुकू०; ३. प्रयुक्तं प्रयुक्तं; ४. किंवति ।

५. ०रकौ०; ६. दुर्वासिकृत०; ७. ०सारसं; ८. सत्कलिवाचया ।

बलिः—अहो, महेन्द्रनाम्नो^१ वराकस्य गूढनोऽथज्योतिः^२ कमपि देशिक-
मुखेन ज्ञातुं (देवं पराजितुं) विजयप्रयत्नमाविष्करोति ?

भार्गवः—अथ किम् ? तथापि (कर्णे) एवमेवम् । (इति कथयति)

बलिः—(रविभर्जनम्) अयमेव सुगमः पन्थाः । यद्रोचते भृगुवंशललामाय
भगवते ।

तुल्यप्रयत्नभाजोऽपि तुल्यश्चवणतायुजः ।

फलं भवति^३ यदेव । पलायनपरायणाः ॥२१॥

अथ कुत्र वा वर्तन्ते विमताः, केन वा सन्वेयाः ?

भार्गवः—

अयमाद्भिरस्तसम्यग् आदृतस्तान् विकर्षति ।

प्रहितो लुब्धकेनैव परं परमृगो मृगान् ॥२२॥

बलिः—भगवन्, अनेन तीर्थेन सफलप्रयत्नेषु भवितव्यमस्माभिः ।
तथापि —

विषक्षो न विश्वसनीयोऽयमिति मे मतिः ।

तस्य सत्यमेवमपि यथान्यो न वेत्ति तत् ॥२३॥

तथा यतितव्यमस्माभिः ।

भार्गवः—

गुर्वर्थसंहितो वा गूढः फलवत्वमेति खलु मन्त्रः ।

अनुकूल एव नः^४ स्यादघटनघटनापटीयसा विधिना ॥२४॥

बलिः—भवद्भिरेवानुमीयतामानीयतां वाचस्पतिः ।

भार्गवः—तथा ।

(इति निष्क्रम्याद्भिरसेन सह प्रविशति)

आद्भिरसः—

चिरेण फलितमस्मद्वीषमुक्ततंयेदेष भूषणम् ।

प्रह्लादकुलस्य पुरो दृश्यते वैरोचनिर्महाराजः ॥२५॥

किन्तु विरक्तदशायामेतदपि न रोचतेऽस्मध्यम् । तथापि^५—

अन्यन्त रोचते तस्मै यस्यान्यदभिवाज्ञितम् ।

न मेरूपरि पान्थाय सुमेरोरिव तस्य वै ॥२६॥

१. महेन्द्रः; २. ओध०; ३. भवन्ति; ४. ओम्यगादृत०; ५. न ।

६. तथा हि ।

भार्गवः — यथाह भगवान्, तथापि पापकर्शनमामनन्ति सन्तः प्रभूणाम् ।
यदाहुरायाः —

अग्निजित्कपिला साधवी राजा चिकुर्महोदधिः ।

दृष्टमात्रः पुनस्त्येते तस्मात्पद्येष्व नित्यज्ञः ॥२७॥ इति ।

आङ्गिरसः — अथ किम् ? किमेष राजमात्रस्त्रिलोकीसमर्हणार्हमहिमा
सत्यं पराक्रमश्चक्रवर्ती देत्यदानवानाम् ।

भार्गवः — भगवन्, अयमिह प्रतिपालयति भवदीयकृपावीक्षणं महाराजः ।

अनुसरन्ति यदीयदृग्भूलं

निखिललोकविलोकनिवासिनः ।

अयमिमं प्रतिपालयतीति चेद्

अतितरामिह धन्यतमा वयम् ॥२८॥

‘एष महाराजः ।

(इति निर्दिशति) (उपर्युक्तः)

बलिः — अहो, महाननुग्रहः सहजकृपावहानां महतामाचार्याणां, यदि तमुप-
सर्पति निरतिशयकृपामहिम्ना । इति ।

(इति सत्वरमुपसृत्य पादयोः पतति)

भार्गवः — ननु गृह्यतामेष भवदन्तेवासिसार्वभौमः ।

आङ्गिरसः — किमाशास्यम् ?

पलायितशशत्रुरमर्षणो भवान्

अलायि कुत्रापि सुररथातुरैः ।

प्रबुद्धयते स्वार्जितविष्टपत्रयः^२

नयेन येनैव वशोकृताशयम् ॥२९॥

तथाप्यपूर्वसम्पदस्तु ।

बलिः — अनुगृहीतोऽस्मि, यदद्यौघफणितयो भगवन्तः ।

भार्गवः — यदर्थोऽयमेतेषां समागमस्तद्विज्ञाप्यताम् ।

बलिः — अपि कुशलं सहसादरस्य पुरन्दरस्य ?

आङ्गिरसः — यदा रणादपक्रान्तस्तदैव परित्यक्तोऽस्माभिरयशोऽङ्गुत
इति । यतः —

प्रभुः कुर्यादभिज्ञस्य प्रभुर्विष्णुनिषेवणम् ।

अलम्मन्यैः प्रभुमन्यैः अवोधोपहतान्तरैः ॥३०॥

ततश्च निष्कण्टकसमाधिमार्गपथि ईशस्य भगवतो भार्गवस्य मुनेस्स-
काशे १ज्यायस्सदृशसंवास इत्युपज्ञान्तमनसा मया स्वयमेवासादितोऽय-
मुद्देशः ।

बलिः—उचितश्चायमाङ्गिरसस्य विरागो नाम, तथाप्यस्मदुद्देशेन
किञ्चित्कार्यमवलम्बनीयमत्रभवद्धिः ।

२अन्योऽन्यसङ्घर्षणभूरवष-

वह्निः ३ कथं शास्यति सोदराणाम् ।

अस्माकमासेचनकैर्भवद्धि-

घनैर्विना वेणुभूषो यथाग्निः ॥३१॥

भार्गवः—किमेतद्विज्ञाप्यमेतेषाम्, भगवन्नाङ्गिरस,

अहं तव सुहन्तेति ४ त्वं वित्याचारो न चावयोः ।

कश्चित्तोत्तास्ति वा वस्ता यदहं त्वं भगवानहम् ॥३२॥

आङ्गिरसः—(स्वगतम्) अहो, किमनुसंहितैषिणा विधिना, यत्किल
त्रैलोक्यवतो भार्गवस्यापि भगवन्मायामोहिततयाऽन्धीभूतं
विमर्शचक्षुः, यच्चैव ५ वलिप्रमुखानां वलवतामपि स्वयमेव
सन्दिमिच्छति मतिः । (प्रकाशम्) —

कि करोम्यद्य वैराग्यप्रवणं मनसस्समाधातुम् ।

यतः परवानस्मि सुधारासमुच्चा वाचा भ्रातृचरणानाम् ॥३३॥

भार्गवः—

चिरविरोधिमुरासुरमण्डली,
विहृतमैत्रितया यदवाप्यते ।

विषयभोगविरागतया तव
तदनवाप्यमितीव भृतिर्मम ॥३४॥

बलिः—न किञ्चिच्चिद्विज्ञाप्यम् । विदितवेदितव्यानां स्वभावशत्रुतया तेषामा-
वज्ञने कश्चिदुपायश्चिन्तनीयः ।

भार्गवः—अस्ति कश्चित् । (कर्णे) एवमेव ।

आङ्गिरसः—(सहर्षम्) युज्यत एतत् । सत्यमेवमसुलभे वस्तुनि न्यस्त-
हृदयतया सहायमपेक्ष्यन्ते दिविषदः दुर्बलाश्च वलारातिप्रभृतयः

१. ज्यायस्सदृश०; २. अन्योन्य०; ३. वन्वी०; ४. उन्नेत्व० ।

५. उभवानहम्; ६. उत्यान्धी०; ७. उचेवं ।

शापेन दुर्वाससो महानयमुपक्रमश्च कार्यस्य । अतो यथामति^१ यतिष्यामः ।

बलिः—

वयं काश्यपदायादाः स्वभावभूतसहृदाः^२ ।

युवयोरेव तुल्यत्वमितीह विधना जितम् ॥३५॥

तदगम्यतामुभयकुले^३ कुशलाय ।

आज्ञिरसः— तथा ।

(इति निष्कान्तः)

बलिः— अपि नामैतदाज्ञिरसस्य वचो वहु मन्यन्ते महेन्द्रादयः ?

भार्गवः— अथ किम् ? भगवदादिष्टस्य अवश्यम्भावित्वादशक्तेरप्यात्मना-
मनुकूलमेव साहाय्यकं मन्वानः^४ क्षिप्रमायास्यत्येव आज्ञिरसः^५ ।

[ततः प्रविशति आज्ञिरसः]

बलिः— अमृतलाभगृते स सहायतां

अभिलषेदति यद्यपि निश्चयः ।

सहजशत्रुरमर्षण इत्यलं

न हृदयं धृतिमेति मम त्विति ॥३६॥

भार्गवः— न खल्वेवमाशङ्कनीयम्,

अमर्षणो विकार्यर्थमतिशान्तिसुपैति सः ।

मणिमन्त्रक्रियारुद्धो महाहिरिव साधुताम् ॥३७॥

तदप्यमृतमस्माकमेव यथा सिध्यति, न च तेषां, तथा यतितव्यम् ।

आज्ञिरसः— कियानयं यत्नः कीटकूटावशेषत्रिदशेषु ।

(इति परिकामतः)

[नेपथ्ये]

एषामीषदपि प्रसङ्गवशतो नाभापि न श्रूयते

यैरावासदशावृतानि मनसामस्पृश्यरूपे पदे ।

तैरेव द्वभुतसङ्कमाभिपतनेनाराधितो दैवते-

राचायंस्वयमेति मानससुतैरर्घ्यं स्वयम्भूरिव ॥३८॥

१. यथावतिः २. ०सहृदाः; ३. ०कूल०; ४. मन्वानाः; ५. बलिः ।

६. ०सुतैरप्य० ।

(उभौ साश्चर्यमालोकयतः)

बलिः—कः कोऽन्न भोः !

(प्रविश्य, प्रतिहारी)

प्रतिहारी—आणवेदु भट्टा ।

(छाय) [आज्ञापयतु भर्ता ।]

बलिः—

कुन्तैविश्वन्तिदन्ताः कुलिशशतमुखंरनन्तो^१ इलङ्ग्क्रियन्तां
पल्याणान्वर्यन्तु प्रथितहृथगणे कल्पकल्याणभाजि ।
दैत्या नित्यावदातैरपि^२ गगनतलस्थन्दनैराक्रमन्ताद^३
दिरपालाः कारणाय प्रथमभिमतं मन्दुभिस्ताडयताऽच ॥३९॥

आदिश्यताऽच, विरोचन-विप्रनिष्ठे-वाण-नमुचि-कालनेमि-जम्भ-
प्रमुखदैत्यदानवयोद्वाश्च सन्नह्यतामिति ।

भार्गवः—महाराज, चिरेणावलोकिता इव सुकृतसुहृदा भवताप्यनभिव्यक्ता-
शयेन सभाजयितव्याः सर्वे सुपवणिः ।

बलिः—यथाज्ञापयन्ति गुरवः ।

(इति निष्क्रान्तास्सर्वे)

॥ इति श्रीवेङ्ग्यार्थविरचिते महेन्द्रविजयाभिधाने डिमे
द्वितीयोऽङ्गः ॥

१. अन्ततो०; २. दाते०; ३. ऋक्मन् आ० ।

अथ तृतीयोऽङ्गः

(नेपथ्ये)

इत इतः ।

(ततः प्रविशति वारुणः)

वारुणः—आणन्तम्हि महालाभ वलुणेण जह गम्म महालाभ महेन्द्रसं सासं हाहलेण किणु विलम्बिअदिन्ति विजाणेअआ अंभान्ति । दाणि वञ्जअमङ्ग मादली मं आकलेदि होदुणं पुञ्चरिस ।

(छाया) [आदिष्टोऽस्मि महाराजवरुणेन, यथा—‘गच्छ महाराजमहेन्द्रस्थ नकाशं सुयाहृणे कि विलम्ब्यत इति विजायागच्छ’ इति । इदानी मध्येषां मातलिमासिकारयति । भवत्वेन पूच्छामि ।]

(इति परिक्रामति)

(प्रविश्य, मातलिः)

मातलिः—आदिष्टोऽस्मि महाराजमहेन्द्रेण, यथा—“प्रियमुहूर्दं मे प्राचेतसं, ब्रूहि मद्वचनेन—

यन्मन्त्रतानुसरणं यदरातिजाति-
निष्पोडनैकफलमानसकीर्तनेक्यम् ।

यत्स्वानुभूतिसदृशं यदकीर्तिहारि
तद्योज्यताभमृतलविधसहायतायाः ॥ १ ॥

इति । तदेन पूच्छामीति वारिको वा वर्तते वारुणः ।

(इत्युपसर्पति)

वारुणः—अयि मादले, कहि पत्थिदोसि ?

(छाया) [अयि मातले, क्व प्रस्थितोऽसि ?]

मातलिः—भवत्स्वामिन एवोपान्तम् ।

वारुणः—कुकीस तंस उवन्दगमणम् ?

(छाया) [कस्मात्स्योपान्तगमनम् ?]

मातलिः—(कर्ण) एवमिति ।

वारुणः—(प्रविहस्य)^१—

किन्ति एसा आसङ्गौसाहिणं सुजेणेसु ।

अन्तर्णो कञ्जं एुवबदं अद अहारणि सामिषोऽपि ॥ २ ॥

(छाया) [किमित्येषा आशङ्गा^२ स्वाधीनेषु जनेषु ।

आत्मनः कार्यमेवैतद् अस्माकं स्वामिनोऽपि ॥ २ ॥]

अह कहं महालाभ महेन्द्रो वण्टिरि ?

(छाया) [अथ कुत्र महाराजमहेन्द्रो वर्तते ?]

मातलिः—अमरावत्याम् ।

वारुणः—(साश्चर्यम्) अगे, किणु एवं असंवंधं अलवेसि । अञ्जवि कुदो आसेसासुलाणां अमलावदी विजाखु अदि में तं बलवन्तेहि बलि पमुहेहिम भङ्गदन्तणे णमिआहवाहिं ठिंदे विअवणं गजेहि विह्वाराणि^३ अकहमसम् ।

(छाया) [अये, किन्त्वेवमसम्बद्धमालग्निः ? अद्यापि कुत अशेषा-सुराणाममरावत्यां या खल्वतिमात्रं बलवद्विर्वलिप्रमुखैराक्रान्तत्वेन मृगाधिपाधिष्ठितमिव वनं गजैर्विस्मरणीयकथा संवृत्ता ।

मातलिः—इदानीमन्यथैव वर्तते संविधानम् ।

वारुणः—कहं विअ ?

(छाया) [कथमिव ?]

मातलिः—अनुसंहिताश्च सीदन्तोऽवज्ञाप्रसङ्गेन भगवतैवाङ्ग्निरसेन देवा-सुराः सम्भूय बलिमेवानुसृत्य वर्तन्ते ।

वारुणः—एवं विअकलसो एवं सुलाणाम् ।

(छाया) [एतदप्यपकर्षण एव सुराणाम् ।]

मातलिः—(विहस्य कर्ण) एवमिव ।

वारुणः—तह जदि सब्वं विजुञ्जइजं विलोहिणी विपदलम्बेण एवं

दीहीरणन्ति । अहवा किणु खु कञ्जं दाणवाणं बलवन्ताणं

सन्धाणेण सुलेसु ।

(छाया) [तथा यदि सर्वं युज्यते, यद्विरोधिनां विप्रलभेनैवावधीरणमिति^१ । अथवा किं तु खलु कार्यं दानवानां बलवतां सन्धानेन सुरेषु ।]

मातलिः — तैरप्यमृतलाभमेवोहिश्याप्येकपत्यमपेक्षितमेततः^२ ।

वारुणः — दाणीम् कन्ति अवहि ओकलसम्बुलासिमहणप्यवंतणो वण्टइ ।

(छाया) [इदानीं कियदवधिकः कलशाम्बुराशिमथनप्रयत्नो वर्तते ।]

मातलिः — यावन्मन्दरानयनम्^३ ।

वारुणः — अहमहे, मन्दलाण अणति अंचरिअम् । केण^४ उण आणिदो कुलपंवदो ?

(छाया) [अहो, मन्दरानयनमित्याश्चर्यम् । केन पुरा नीतः कुलपर्वतः ?]

मातलिः — कः पुनरन्यस्साक्षादृते भगवन्तं पुरुषोत्तममेतदानयने "दाक्ष्यम- वलम्ब्यते ।

वारुणः — सेवि महांवो कर्हि आअम्भदि ?

(छाया) [नोऽपि महान् कृथमागच्छति ?]

मातलिः — मैवं वादीः । पश्य —

भक्तानुकम्पितहृदा परिपालनैक-
सक्तेन तेन निपुणं किमकारितान्यत् ।

अस्मम् तारणकृतोपकृतिः प्रचारे
तस्मन्नरथ्यनिकटे गज एव साक्षी ॥३॥

वारुणः — होदु अहां महालाभ महेन्द्रं स सन्देश गच्छेमि । तुमं विशेदेन असुणं करेहि ।

(छाया) [भवत्वहं महाराजमहेन्द्रस्य सन्देशं गच्छामि । त्वमपि सन्देशमशून्यं कुरु ।]

(इति निष्क्रान्तौ)

॥ अत्र मिश्रविष्कम्भकः ॥

(ततः प्रविशति महेन्द्रः)

महेन्द्रः — कथमयं भगवान् आङ्गिरसः ?

१. ०धीतनोमि; २. ०श्य अएकपत्य०; ३. यावन्दरानयनम्; ४. तेण;

५. ०दानयते; ६. किमु० ।

(ततः प्रविशात्याङ्गिरसः)

आङ्गिरसः—अहो, आश्चर्यमाश्चर्यम् ।

यस्मिन्नक्षिपथं गते कुलधराः गण्डोपलशीधराः

येनैव प्रतिमानदानमुपसो^१ मेर. प्रमाणातिगः ।

यं कैलासकृतालयोऽपि कुरुते केली महीश्रं शिवः

तञ्चकेन करेण सम्भूतरवः कोऽयं हरेविक्रमः ॥४॥

(पुरोऽवलोक्य^२)—कथमत्रैव महाराजः ।

(इत्युपसर्पति^३)

महेन्द्रः—किमिह मन्त्रयमाण इव तत्रभवान् ?

आङ्गिरसः—(सक्षिरःकम्पम्) यस्मिन्नक्षिपथमित्यादि पुनः पठति ।

महेन्द्रः—सर्वमप्याचार्यप्रसक्तिः, किन्तु … … ?

आङ्गिरसः^४—किमेतत्सावशेषमिव ते वचः ?

महेन्द्रः—अस्त्येतत् । श्रूयताम्—

यस्याज्ञा हरशीशमञ्जुमुकुटालङ्घारहारायते

यस्मिन्नैव जगत्प्रपालनकलावैदग्ध्यपारीणता ।

यस्मै वायुधमद्रिक्कूटदलनप्रख्यातमेतादृशः

कुद्रुडपि प्रणयप्रसङ्गवशगो वर्तेत सङ्क्रन्दनः ॥५॥

तदधैव खङ्गधाराव्याजेन^५ विजयलक्ष्मीमानेष्यामि ।

(इति विकटं परिक्रामति)

आङ्गिरसः—राजन्, नायममर्बेचितस्समयः ।

मथिते क्षीरबाराशौ मन्थरेण महीभूता ।

सुरेतरजयादभूयाः^६ सुधास्वादनमांसलः ॥६॥

महेन्द्रः—आः, कथं मानधनोऽप्यहितेषु प्रह्लतामावहते ?

अवेक्ष्यमाणैरनुरूपमानं

क्व मृष्यते शत्रुजनानुरोधाः ।

कृशा अपि ग्रासविलोपहेतोः

कथं मृगेन्द्राः कठिनं श्रयन्ते ॥७॥

१. ०दाननुपसो; २. पुरो विलोक्य; ३. इत्युपसर्पति, ४. तत्तत्र० ।

५. आङ्गिरः; ६. हरकीशमञ्जुमुकुटाऽ; ७. ०धारोपधेन; ८. ०जया भूयाः ।

आङ्गिरसः^१ —

यदुपायबलेन साध्यते तद्
अलभ्यं किल किञ्चु विक्रमैः ।
इदमाश्रयतां यथास्म्बुधिः
तरणीयो न तथा भुजोद्घासैः ॥८॥

अत एवानुकूलदैवेन छन्नना जेतव्यः सपत्नसम्पदः ।

महेन्द्रः — इदमपि लज्जायै मानवतां यदनभियोगमूलेन छन्नना समर्थन-
मर्थनामिति । (हृदयमालोक्य) अये क्रोध —
येरेवाचरितं तपस्त्विकटोऽकोऽधोवितप्रक्रिया
संरुद्धः स्वबलानुकूलविहिताचारो हि देशादृते ।
मय्यारम्भगलन्मनस्यतिरामारुद्धर्पोदयै-
दंतेयैर्भृशमप्रियं तदधुना स्मृत्वाऽपि^३ नो लज्जसे ॥९॥

आङ्गिरसः — (स्वगतम्) अहो, कियानमर्षः सुपर्वेशितुः । (प्रकाशम्) —
समयसङ्क्रमितप्रणयक्रमः

फलमुषुपैत्यनपायिः पराक्रमः ।
फलति दीजमनेहसमाश्रितं
भुवि यथा न तथा समयोज्ज्ञतम् ॥१०॥

महेन्द्रः — (अनाकर्णितकेन) अयि निरुद्धदृदय, निरुद्धोऽसि गुरु-
वचनार्गलेन —

यावद्दुग्धपयोनिधानमनसत्प्रोद्यत्सुधापारण-
व्याप्तामद्य बलावलेवपृतनासस्मद्दुर्दान्तराः ।
तावन्मर्षय तादृगुन्मदरिपुः प्राप्ताभिभूतिक्रमः
स्फण्णामर्षञ्जुरोदरप्रपदनश्रांति नितान्तोदिता ॥११॥

(नेपथ्ये)

यावद् भ्रमन्ति मदहस्तिकरावधूत-
चूतप्रसूनविटपच्यवनाद् द्विरेफाः^४ ।

तावन्मरन्दरसपूरपरम्पराद्व-
मानन्ददायि कमलं समलम्भ तूर्णम् ॥१२॥

---

१. अङ्गिरोऽपि; २. ऽविकटोऽको०; ३. त्वापि; ४. ऽमुपेत्य० ।
५. ऽनेहसमाश्रितं; ६. ऽद्विरेफात् ।

भार्गवः — अनया सुखोपश्रुत्या सत्यापेतमनोरथास्मः ।
 (पुनर्नेपथ्ये)

निष्ठप्रत्यूहहविप्रतापनविधिप्रत्यायनाङ्गीकृत-
 क्षोणीभृद्गुणभाववासुकिशिरो वालावलस्वोत्कर्तः ।
 प्रक्रान्तो मथनकमो जलनिधेरङ्गाक्षीक्ष्या सुधा-
 संसिक्ताङ्गतरङ्गितोज्जवलबलावष्टम्भजूम्भर्जटः ॥१३॥

महेन्द्रः — (सहर्षस्) कथमुपक्रान्तं एव कलशाविधमथनप्रयत्नः ? तदि-
 दानीम् — ‘यत्र भार्गवसखा वलिप्रमुखा विततं मुखावस्थायिभि-
 र्भवितव्यमस्माभिरपि ।

आङ्गिरसः — तथा ।

(इत्युभौ परिक्रामतः)
 (ततः प्रविशति भार्गवेन सह वलिः)

बलिः — अहो, आश्र्वयमेतत् ।

मन्थानं कुलभूधरस्मरहरप्रेमप्रभावोन्नतो
 रजजुर्वासुकिरप्यनर्गलधराभारोद्वहाडम्बरः ।
 पात्रं चेत्कलशाङ्गुर्धिनं वचसां पात्रं यदीयस्थितिः
 कं कं वा न विधिं करोत्यभिमुखं श्रेयोऽनुकूले विधिः ॥१४॥

भार्गवः — सत्यमेतत्, तत्रापि महाराजमेव स्पृशतितरां विधेः प्रसादोऽपि ।
 आराधितो हरिरकुण्ठितभक्तियोगाद्
 आलम्बनं त्रिजगताममरेत्वारात् ।
 तेषु स्थितेष्वपि फलानुभवप्रसक्त्वा-
 वालम्बते जयवनोपचितश्चियै वः ॥१५॥

बलिः — सर्वमप्याचार्यप्रसाद एव, यथाकथञ्चमृदताहरणलोलुपं
 मनस्तरलयत्यात्मानम् ।

भार्गवः — कोऽयं विष्टपोऽत्रापि ?

अमृतं भावितं नूनमसुरार्णिदेशतः ।
 बलित्वाद्भवतामेतद् भविष्यति वशं पदम् ॥१६॥
 (इत्युभौ परिक्रामतः)

महेन्द्रः — भगवन्नाङ्गिरस, भवता भार्गवेण सह मन्त्रयमाणः किमाप्याययति
 वैरोचनिः ?

१. ०स्तलयत्या०; २. विषयोऽत्रापि ।

आङ्गिरसः — महाराज, तूर्णमाच्छाद्य प्रतिघा उपस्थातव्यः प्रबलः परिपन्थिः ।

महेन्द्रः — किं कि न कारयत्याचार्याज्ञप्तिः ?

(इत्युपलर्पतः^१)

भार्गवः — यथा न जानात्येष^२ मनोगतं तथा यतितव्यम् ।

बलिः — यथाज्ञापयति अत्रभवान् । (उच्चैः) अये भ्रातः, इत इतः ।

महेन्द्रः — (सानुरागाभिनयम्) किमज्ञापयत्याचार्याः ?

बलिः — आसनश्च कलशाव्यवस्थनप्रयत्नः । किं विलम्ब्यते ?

महेन्द्रः — यावदाचार्यांगमनमेव, भार्गवाङ्गिरसौ ।

इयमपि सकृदुक्ता भ्रातरायेति वाणी
अवणचुलकपेयं दोग्धु पोयूषमेषाम् ।

अलमलमनुकूलभ्रातृसौहार्द्वचाचा-
ममृतमिति कियत्स्यादग्रतो वा न विद्या: ॥१७॥

किञ्च—

यत्काश्यपस्य यमिनस्तपसोऽनुरुपं
यच्चावयोरपि मनोरथसिद्धिसाध्यम् ।

यद्वेवदैत्यकुशलानुभवैकमूलं
तत्सौहृदं समजनीति जितं विधात्रा ॥१८॥

बलिमहेन्द्रौ — सर्वमपि युज्मत्कृपाकल्पतरुफलपरिपाकः ।

(सर्वे किञ्चित्परिक्रामन्ति)

बलिः — कथमुपक्रान्त एव समन्ततोऽप्यमरासुरः क्षीरोदमथनप्रयत्नः ?

तथा हि—

पर्यायभ्रमिताचलेन्द्ररभसप्रारब्धसङ्खर्षण-
व्याकीर्णार्णवदुग्धफेनपटलप्रौढादृहासोदयः ।

कस्मै विस्मयमातनोति मथनं नेदं सुपर्वासुर-
स्वैरुद्भूतगलादभूतध्वनिचमूसम्भूच्छनामांसलः ॥१९॥

१. इत्युपलर्पतः; २. उत्त्येष ।

अमरासुरवीरतोत्तरकर्णद्-
भवितो भाति स एष मन्दराद्रिः ।
वचनैरिव वेदवादद्वूरे-
हृदयं मन्दधियामगाधराद्यः ॥२०॥

मन्थानसूधरपरिभ्रमसम्भ्रमोत्तय-
दुर्घोदविन्दुकलिकाद्विहणाण्डभित्तिः ।
वधनाति भीमरवडम्बरभिन्नरन्ध्र-
नीरन्ध्रगाति॑ वहिरावरणोऽल्पद्विद्विम्॒ ॥२१॥

महेन्द्रः—अये, जननप्राय एव सुधारसः ।

(नेष्ठये)

व्यथितवासुकिवक्त्रविनिर्गलद्
गरलवह्निशिखापरितापितान् ।
जटिति॑ वेतपते विबुधासुरा-
ननिल॑ नीतसुधा॑ वृषभावलिः ॥२२॥

भार्गवाङ्ग्निरसौ—अहो, फलितप्राय एव परिश्रमः ।

बलिमहेन्द्रौ—अस्माकं मनोरथोऽपि ।

(पुनर्नेष्ठये)

यावस्तुधामवृरशीतलगन्धवाहि-
वातः प्रवाति परिशोभितसौख्यसारः ।
तावत्करच्युततथा दनुजामरणां
भ्रातां॑ सहृत्वकरणादचलो निमग्नः ॥२३॥

सर्वे—(साश्चर्यम्)—

उत्त्रञ्जतोऽपि दितिजामरवाहुदण्डे-
रुद्ग्रात एष कुधरो॑ जलधौ निमग्नः॑ ।
उद्बोधितोऽपि कुनूपो विबुधैरमात्य॑-
रुन्मत्तधीरिव विपज्जलधारधीरः ॥२४॥

१. ०वाति;	२. ०रणो	३. वृद्विम्;	३. जटिति;	४. रनिल०.
५. ०नुधा०;	६. भातां;	७. कधरो;	८. जलधौममज्जा;	९. उद्बोधितो
विबुधनूपोऽजरवैरिमात्यैः ।				

श्रीवेङ्गुयार्यविरचितः

(नेपथ्ये)

यावन्मज्जति मन्थरो जलनिधौ आक्रोशदासीविष-
व्याकोचत्स्फणिमण्डलोपरिगलत्क्वेलानितापादिव^१ ।
तावत्कच्छपरूपधृत्यमकरादुद्धृत्य सत्त्वोदित-
श्रीमन्मवुजलोचनोऽखिल^२जगज्जालं निरालोचनम् ॥२५॥

सर्वे—हन्त, निरवधिककृपानिधिना भगवता पुनरुज्जीविताः स्मः ।

निष्प्रत्यूहमहावोरा निर्मधनन्ति यथा पुरा ।
निर्गरला इवेभेन्द्राः नीरेजवनमम्बुधिम् ॥२६॥

(नेपथ्ये)

उदयति कलशाद्धौ उद्धृताभीरताप-
स्थगितजगदपोहा ज्वालकः कालकूटः ।

सर्वे—(सप्तमम्) शृण्वन्ति ।

(पुनर्नेपथ्ये)

कवलयति तमेनं कोऽपि कारुण्यभूमा
करकमलभिलिन्दं कालकालैकनामा ॥२७॥

सर्वे—(सहष्ठम्)—

अद्य खलु निरातङ्गुसुधासारसम्भवः ।
श्रुतपरिचयः प्रागेवोक्तो यथा दुरहंक्रिया ॥२८॥
जलनिधिमथप्रारम्भे भूदगरं भूशमीकरम् ।
तदिह गिलितं^३ सर्वज्ञानात्^४ कलाधरमौलिना^५ ॥२९॥
प्रभवति^६ सुधासारं^७ सौजन्यवत्कुशलाङ्गना^८ ॥३०॥

(नेपथ्ये)

असुरसुरवनालो मध्यमानामृतादिधिः
प्रभवदतिविशालावर्त्तचक्रालवालान् ।
अजनि सुरतङ्णामावलिः फेनजाल-
प्रतिमकुसुमजालामोदसम्मोदनश्रीः ॥३१॥

१. ०तापानिव; २. ०चनोविल०; ३. तदिहागलितं; ४. ०ज्ञाना०;
५. ०मौ .....; ६. प्रभवीत; ७. सुधासार ; ८. ०कुशलाङ्गः ।

किञ्च—

असारतां दृशजालेरबोहुं किल वारिधौ^१ ।

चिन्तितार्थप्रदस्सोदयं चिन्तामणिलपेयिवान् ॥३२॥

अपि च—

परमत्र चित्रमधुना पिशुनायैवाखिलार्थदो^२ जातः ।

परिमन्दरकृतमन्दिरवशवर्त्तकरुणापरम्पराप्राप्ते ॥३३॥

सर्वे—(सविस्मयमाकर्णयन्ति) ।

महेन्द्रः—एतत्सर्वमपि अपहरिष्यामः ।

बलिः—यथाज्ञापयति भगवान् ।

भार्गवः—तथैवास्तु ।

आङ्गिरसः—उचित एव उदारभावो वैरोचनेः ।

(पुनर्नेपथ्ये)

करी हरिश्चीतकोऽप्सरसस्त्री-

कदम्बकं वाजनि दिव्यभोग्यम् ।

आस्तामिदं निस्तुलनप्रशस्ता

जजान^३ लक्ष्मीरपि वारुणी च ॥३४॥

बलिः—सर्वमपि वस्तुजातं भवतामेव । अनयोस्त्वेका अस्माकं प्रदेयाः ।

(नेपथ्ये)

कुत्र वा वस्तुजातं, सर्वमपि भवत एव, यदेते छायामेवानु-
वर्तन्ते ।

(पुनर्नेपथ्ये)

धन्वन्तरं^४ हरेरेष धन्वन्तरिस्तीरितः ।

सुधाकलशभृजातः सुजातमपुरा धृतः ॥५॥

सर्वे—(सहर्षम्) हन्त, पूर्णो मनोरथो यदेतेषां जरामरणनिराकरणे सुधा
समुद्भूता ।

(इति ससम्भ्रमाः परिकामन्ति^५)

१. ओबोहुं……रिधी; २. पिशुन ……खिलां; ३. ६६ दिवरि;

४. चां; ५. ओजान; ६. धन्वन्तरं; ७. इति ससम्भ्रमाः ।

(नेपथ्ये, कलकलानन्तरम्)

हन्त, किं कुर्मः ? एते दैत्यदानवाः प्रहस्य सुधाकलशमाच्छ्वा परिद्रवन्ति । तदिह कस्मै किं कथनीयम् ? का वा गतिः ?

इयेनावपातमापत्य दैत्यदानवयूथपाः ।

^१अन्योऽन्यहस्तसङ्क्रान्तामाकर्षन्ति सुधाघटोम् ॥३६॥

महेन्द्रः—(आङ्गिरसमपवार्य) किमिदानीमप्यमर्पिणी भवितव्यमस्माभिः—

यत्सापत्नकृतापदानसदृशं यद्यच्च प्रवीरोचितं

^२यल्लोकेश्वरताभिद्वन्यशसा श्रेष्ठोजुषास्साम्ब्रतम् ।

यच्चागस्कृतचातुरीबलफलं यद्वाऽनुरूपं^३ मते-

स्तत्सर्वं कलये विरोधिवलये तिष्ठन्तु हृष्टाससुराः ॥३५॥

आङ्गिरसः—द्रष्टव्यमुपर्यपि, यदतिसन्धातव्या बलवत्सपत्नाः ।

बलिः—(भार्गवमपवार्य)—

यत्साधनं सुधाया यच्चासुखकरं^४ गता कलशी ।

तत्सर्वमुचितमेषा हृत्वया दैत्यदानवरपर्धा ॥३८॥

भार्गवः—त्वरितमेवोपगच्छामः ।

महेन्द्रः—(बलि प्रत्यपवार्य) कोऽयं सम्भ्रमः सर्वेषाम् ?

बलिः—(तृणमुपगम्य) दैत्यदानवात् वयं निवारण्यामः ।

(इति सभार्गवो निष्क्रान्तः)

महेन्द्रः—(वज्रमुद्यम्य) भगवन्नाङ्गिरस—

पन्थानमन्यायमुपाश्रितानां

^५प्रारब्धकोलाहलसम्भ्रमाणाम् ।

शिरांस्यरीणां प्रतिभार्गरीणां^६

हराम्यहं तालफलोपमानि ॥३९॥

१. अन्योन्य०; २. ओलोक०; ३. यद्वानुरूपं; ४. ओसुखकरं; ५. ओकाला०;
६. ओभारीणां ।

आङ्गिरसः — महाराज, क्षणमुपसेव्यतामुपसेव्यतामुपशमः^१ ।

अस्येव त्वयि सर्ववर्तनच्च सूगचापिनोदग्रदा
सर्वेश, स्फुटनिर्वृत्तिक्लभवतो निस्त्रिशविद्यारसः ।
यच्चोदीरितमात्मना तदुवितं सत्यापि तु न्दीयते
यत्नः कोऽपि सुधादृता रिपुहृता यद्वा पुरवशाङ्गणा ॥४०॥

तदावामप्यनुगम्य भगवते सर्वमपि निवेद्य यथोचितं यतिष्यामः ।

(इति निष्क्रान्तास्सर्वे)

॥ इति श्रीवेद्घ्यार्थविरचिते महेन्द्रविजयाभिद्याने डिमे
तृतीयोऽङ्गः^२ ॥

१. ०मुप……… व्यता०; २. समाप्त इति कोशे दृश्यते ।

अथ चतुर्थोऽङ्गः

(ततः प्रविशति नारदशिष्यश्च)

नारदः—शृणु तावत् ।

यदिन्द्रजालं जनलोचनानां
यदङ्गना सर्वकलासमष्टिः ।
तदप्रतिहन्दविलासमूतिं
स्त्रीवेषमापत्तरसा^३ सुकुन्दः ॥१॥

शिष्यः—अच्चरियं, अच्चरियं, सन्तुष्टीविअये इन्द्रिआवेसं सन्धाणेणन्ति ।

(छाया) [आश्चर्यमाश्चर्यम् । शत्रूणां विजये स्त्रीवेषसाधनमिति ।]

नारदः—निरवधिककपटसीमानः खलु स्त्रीजनाः, तदीयेनैव वेषेण सुलभः
खलु दैत्यदानवानामतिकुहनाचरणानामिति साधनक्रमः ।

शिष्यः—(सोत्कण्ठम्) तदो, तदो ?

(छाया)—[ततस्ततः ?]

नारदः—ततस्तमभिलक्ष्य पिता मदनसायकानां नायको दैत्यदानवा-
नामदभुतनिमग्नलग्नान्तरमूढान्यतरतदङ्ग^४सुषमायान्त्वनायास -
वशीकृतानां^५ सविधमुपेत्य सत्यमेवोचिरे ।

शिष्यः—अहमहे मोहं अन्तणाभअवदो मायाविलासंस तदो ।

(छाया)—[अहो, भोहकत्वं भगवतो मायाविलासस्य । ततः ?]

नारदः—उक्तञ्चैतत्सम्प्रति तां प्रति—

भाजिकेऽद्य महितां सुधां च त्वं^६
हे कातराक्षि विभजस्व नः स्वयम् ।
नेतरो हरति मामकं^७ कर्वि
जातरागहृदया यथामिषे ॥२॥

१. ०विलासम्……मापं तरसा; २. ०भूगास्तरङ्गास्तदङ्ग०; ३. ०कृतानास्स०।

४. भ्रातः को मही सुवामिव; ५. मामाकं; ६. जातरोजहृदयाय यदामिषे ।

शिष्यः — निविणि खु मन्तिदं लेखा च दो ।

(छाया) [निपुणं खलु मन्त्रितं च । ततः ?]

नारदः —

गुणो गूहीतः कथमञ्जनानाम्
अणोरणोयानपि वा भवद्ग्निः ।
कथं जनः प्रत्ययभाजनं स्याद्
विकारवेदी विषवलिलकासु ॥३॥

शिष्यः — सञ्चं एवंटंवं भावंवेणा । अह कहं गहिदन्तेहिम् ?

(छाया) [सत्यमेवोक्तं भगवता । अथ कथं गूहीतं तैः ?]

नारदः — यथा मोहाकुलहृदयैः ।

शिष्यः — (सोक्तण्ठम्) तदो किणु सुहाभवन्तं संहत्ये समापिदा ?

(छाया) [ततः किन्नु सुधा भगवतो हस्ते समर्पिता ?]

नारदः — न केवलं समर्पिता संविभक्ता चै ।

शिष्यः — (सभयम्) अवि याम सुदाणाविसुहासुलसोदन्तो ?

(छाया) [अपि नामासुराणामपि ३सुधासुरसो दत्तः ?]

नारदः — न हि, न हि, सुराणामेव ।

शिष्यः — अहमहे, सिमुहुण्ठिरेसु वलकेतेसु वलि पमुहोसु । कहं सुला हाला
होसुलाणा एव ?

(छाया) [अहो, सम्मुखस्थितेषु वलवत्सु वलिप्रमुखेषु कथं सुधा-
लाभस्सुराणामेव ?]

नारदः — आश्चर्यम्, वत्स, माऽत्रमस्थाः । एवमचिन्त्यः खलु भगवान्
अखिलनाटकसूत्रधारः ।

शिष्यः — होहु, तदो ?

(छाया) [भवतु । ततः ?]

नारदः — सुराणामसुराणाच्च पङ्क्तिद्वयं कल्पयित्वा प्रथममारभ्यैव सुधाम-
पितवान् ।

शिष्यः — अञ्चरियम्३ ! कर्हि कालंमि असुला कीलिसा जादा ?

(छाया) [आश्चर्यम् ! कस्मिन् काले असुला कीदूशा जाताः ?]

१. इच्छ; २. २-० सुधारसो…… … … …; ३. अञ्चरियम् ।

नारदः—सुधारसशरीजातसमुल्ज्ञनजानिभक्तः ।

कटाक्षरेव मोहिन्याः कामसाहित्यमाययुः ॥४॥

शिष्यः—अहो, केणाविहावीणादासुहायसुलेसु ?

(छाया) [अथ केनापि न पीता सुधा असुरेषु ?]

नारदः—अमरनिकरसन्निधी तदीयं वपुरनुकृत्य राहुकेतु अमृतमपिवताम् ।

शिष्यः—अच्चाहिदम् ।

(छाया) [अत्यहितम् ।]

नारदः—ततशिशरोऽपि द्रुतमच्छत्रद्वरिः करालचक्रः ।

शिष्यः—(सहर्षम्)—तदोत्तमणं^१ ।

(छाया) [तदुत्तमं सः^२ ।]

नारदः—सर्वं विभज्य देवानां समग्रेव सुधारसम् ।

गत एव निजं लोकं गरुडं^३ ससुपाश्चितः ॥ ५ ॥

शिष्यः—कहिं महान्दो ? कहिं बलोदेवि ?

(छाया) [कुत्र महेन्द्रः, कुत्र बलीन्द्रोऽपि ?]

नारदः—सनरसीम्न्येव^४ ।

शिष्यः—(सहर्षम्)—कहिं वा ^५हविज्ञादि, ^६एदं कञ्जन्ति वेवहि मे हिअभम् ।

(छाया) [कथं वा भविष्यत्येतत्कार्यमिति वेपते मे हृदयम् ।]

नारदः—^७करुणरसकल्लोलकलापी न दृगञ्चलः ।

भगवानेव सम्मोदं भजतां जनयिष्यति ॥ ६ ॥

शिष्यः—(सोत्कण्ठम्)—अहो विग्रहं ज्ञाणं गदाएव विक्रमं सरिकादीणा-वेरवहा ।

(छाया) [आवामपि गगनाज्ञाणं गतावेव विक्रमं शक्रादीनां पश्यावः ।]

नारदः—अस्तु, गच्छावः ।

(इति निष्क्रान्तौ)

॥ इति मिश्रविष्णकम्भकः ॥

१. तदोत्तमः; २. ततो... ...; ३. गरुडः; ४. ०सीम्नैव; ५. हविज्ञदि ।

६. वा... ...; ७. करुस०; ८. ०नाङ्क० ।

(ततः प्रविशति महेन्द्रो मातलिश्च)

मातलिः — आगुष्मन्,

इसे खलु समुद्रतास्तद्य एवास्तु वाहा
अब्द्याषारवाणानामुच्य तूणीरान्याकलय्य ।
धनुष्यनुसन्धाय शरानादायादृहासा
‘आभिमुख्यं’ नो वर्तन्ते ह्यत्र महासुराः ॥ ७ ॥

महेन्द्रः — अहो, युगपदेव सङ्कान्तमविलमपि ।

आगस्तुतापकृतिश्चितपोषणं च
भीता महर्षिविहिताभयदानदीक्षाः ।
आनन्दनं च जगतामनुरागभाजाम्
आयोधनोत्सवमदानुभवश्चिरेण ॥ ८ ॥ इति ।

आदिश्यतां च सुरा हरिदीश्वरास्त्वरं समरसविधिं समागच्छते ।

मातलिः — न खलु आदेशमपेक्ष्यन्ते त्वनुजीविनः । यदेते —
निस्त्रिशाधननश्चीनिबिडितकुभश्चण्डादृहासा
निशश्चौच्चार्थमाणाः प्रतिभटपटलीनिग्रहोदग्रवादाः ।
निनिद्राढोकिताश्च प्रपदवलितभूधूलिपाली घनाली
नीरन्ध्राकान्तलोका दधति रणधुरं निर्जरास्फूर्जिताशाः ॥ ६ ॥

एते च—

गन्धर्वविद्याधरयक्षरक्ष-
पिशाचकास्तुम्बुरुष्किन्नराणाम् ।
सगूढपादगुह्यकचारणानां
अहो, समेताः समितिं क्षणेन ॥ १० ॥

किञ्च—

एते भूतेशदवकाविकटपटात्कारतालानुकूला
व्यावलगात्कालरापन्नप्रतिकलपरिमुक्तादृहासप्रहाणाः ।
भेरोभाद्वारवातां प्रतिभटपटलप्रौढवर्णप्रभूत-
द्रातथ्वापादमन्त्रं दिशि दिशि दधते रौद्रमुद्रामनिद्राम् ॥ ११ ॥

१. नामिं २. न; ३. वर्तन्ते महासुराः; ४. दीश्वरास्त्वर ।
५. ऋकीम्बुरुष; ६. समिति; ७. ऋग्राम ।

अपि च—

उद्भासदन्तावलदन्तकुन्त-
स्सद्यस्समुज्जृम्भतथालथलयैः ।

अहो, विहाय द्रुहिणाण्डभित्तिम्
अलायि कुत्रापि किमन्धकारैः ॥१२॥

महेन्द्रः—सन्त्वेते सहायमात्रतानुकारिणस्सर्वे गीर्वाणादयः । न खल्वहमेता-
नाशसे ।

सन्त्वन्येऽपि मृगाणां सञ्ज्ञा सन्ध्यामृगाधिष्पस्याग्रे ।
समदमदावलदारणसमयसहायस्तु नखशिखान्नान्यः ॥१३॥

(दक्षिणाक्षिस्पन्दं सूचयित्वा)—

अरातिजयसंहृतमपि नीतिवशंवदाम् ।
स्फुरद्वामेतरं चक्षुः पुरो निर्दिशतीव^१ माम् ॥१४॥

(वज्रमुद्यम्य) भगवन् वज्रायुध—

परुषतरधरा भूतपक्षविक्षेभणेषु
प्रसृतमपयशो^२ नः प्रेरणादेव यत्ते ।

तदविलमपमार्घु दानवानीकिकीनां^३

अतिमृदुगलजातेष्वर्पये माऽस्म कुप्यः ॥१५॥

(विमृश्य)—

अनुकूलद्वि सुधारसाज्यपाताद्^४

अतिवेलं ज्वलतः प्रतापवह्नेः ।
कियती स्याद्विति^५ जातसैन्यजात-

क्षतिरुद्रवज्रकरेऽद्य साहसश्रीः ॥१६॥

(मुखमुन्नमय्य) कोऽसाविति^६ एवाभिवर्तते वधे नः^७ ?

मातलिः—आयुष्मन्, अयमेव निव्यजिराजधानी हृदतिपातकी । दैत्य-
हतको वलिनामि ।

महेन्द्रः—अद्य खलु भुजसारसम्प्रदर्शनसमयः^८ । (बाहुमभिलक्ष्य, साव-
ष्टम्भम्)—

येऽनुपायमनोरमां रमन्ते

विरहयासमजानतीमुपात्ताः ।

सदमञ्चयति बलियस्स^९ एवमये

ननु बाहो, त्वमुधक्ष्यसे^{१०} गुणः कः ॥१७॥

१. निर्दिशति; २. ०को०; ३. ०किनी०; ४. ०पाता ५. दिति० ।

६. ... क्षितिवजदाद्य; ७. ०वित०; ८. न; ; ९. ०सारस ... यः ।

१०. ०यति यस्स; ११. त्वमुक्ष्यसे ।

(ततः प्रविशति रथेन बलिः^१ सारथिश्च)

सारथिः—आयुष्मन्, इयमेवानुत्खातिनी भूः । तदत्रैव रिपुभिर्योध्यः ।

बलिः—(चक्षुः प्रसार्य) कर्थं सोऽयमनुतप्तो महेन्द्रो^२ नाम गीर्वणिहृतकः ?

येन प्रागपथात्मजि^३ निकटादाटोपघाटीमुचा
पश्चादागतमानताङ्गतमहं भ्राता यवीयानिति ।
अद्य प्रोद्यताद्याहृतारणरसारोपेण^४ वीरायितं

सारथिः—(विहस्य)—

तत्सर्वं विदुषा रुषा प्रभवतां सोऽयं ध्रुवम्मन्यते ॥१८॥

बलिः—ततः—

कुपिततादृग्ज्ञता^५ पविनुक्त्वा-
गुपचितप्रतिरोधविलोपकः ।
गलितमन्यु^६ निरोध इवोरगः
स्फुटमसर्वरसो^७ सम जृम्भते ॥१९॥

मातलिः—महाराज, सत्यमेव तदमर्घमापादयति मदोन्मादभरितानि सप्तन-
चरितानि ।

महेन्द्रः—समानीयतां साङ्ग्रामिको रथः ।

मातलिः—उपस्थित एवायम् । समारोहत्वायुष्मान् । अलङ्कुरु जयाय
त्वमधुना सुमनोरथम् । श्रीरस्तु ।

महेन्द्रः—एवं क्रियते ।

(इति मातलिना सहैवारोहणं नाटयति)

महेन्द्रः—मातले, गृहाण हयप्रग्रहान् ।

मातलिः—किं न पश्यत्यायुष्मान् रथवेगम्, यदेकोत्पत्तनेनैव दिविजय-
सम्मुखीनाः स्मः ।

आचार इत्येव हयप्रयोग-

कथासमासाधितसारथिश्चीः ।

परन्तु यद्यत्प्रतियाति चेतद्द-

स्तदन्तिकं हन्त, रथोऽपि याति ॥२०॥

(इति रथवेगं नाटयति)

१. बलिना; २. कथमयं महेन्द्रो; ३. ०माज०; ४. ०रोपणं; ५. ०तापवा०।

६. ०मन्त०; ७. ०मष०; ८. पतत्या०।

(ततः प्रविद्धति वलिस्सारथिद्वच)

सारथिः — आयुष्मन्, इयमनुत्खातिनी^१ शूः । तदनैव रिपुर्योद्भव्यः ।

बलिः — (चक्षुः प्रसार्य) सोऽयमनुतप्तो^२ महेन्द्रो नाम गीर्वाणहतकः ?

येन प्रागपयातमाजि॒ निकटादाटो॑ पश्चादीमुच्चा
पश्चादानं॑ तमानताङ्गकमहं भ्राता यवीयानिति ।

अद्य प्रोद्यतबाहुना रणरसारोपेण बीरायितं

सारथिः — (विहस्य) —

तत्सर्वं विदुषा रुषाद्य भवना सोऽयं ध्रुवरमन्यते ॥२१॥

बलिः — ततो विश्वरथः^३ प्रवर्तताम्, यतः कृतधनधुरन्धरः पुरन्दरो नाम ।

सारथिः — यदाज्ञापयत्यायुष्मान् ।

(इति रथवेगं नाटयति)

मातलिः — महाराज, सन्नद्वोऽयमायातीति । तदायुष्मता भवितव्यम-
प्रमत्तेन ।

महेन्द्रः — इथमपि कियती विभीषिका सन्नद्वोऽयमिति ।

उद्यद्भूधरगर्वचर्वणकलानिष्ठातशस्त्रोच्छये-

विद्राव्यापि च काद्रसौरभकिरं सेनामणूनामरैः ॥

उद्गेलं विहरत्यपास्तकरुणालेशे मयि प्रागसो

निर्मुक्तो विधिनाऽथ वागुपधिना^४ जीवेन्न जीवश्चपि५ ॥२२॥

मातलिः — अस्त्येतदप्यत एवायमवसर इति विज्ञापयाम्यरिविजयस्य ।

(इति रथप्रस्थानं निरूपयति)

महेन्द्रः — (विलोक्य, उच्चैः) भो भो वैरोचने, यदेवमभियुक्तो बलवद्धि-
रस्माभिः ।

बलिः — कुतो वा मम वीरता भवादूशानां पुरतः ?

असेयघर्यशालित्वादयं जानाति मन्दरः ।

न वास्तवं६ वचोभञ्जने भो^७ गीर्वाणशिरोमणे^८ ॥२३॥

१. इयमतनी; २. ~ नुसा; ३. ०ज०; ४. ०टाटोप०; ५. चापश्चान्त० ।

६. बिवरथः; ७. ०ना वा०; ८. ०नटी०; ९. वा तव; १०. न; ११. ०मणि: ।

महेन्द्रः—(सासूयम्)—

याचितोऽयं नभो १वाचा पूर्वं वाचस्पतिरपि ।
न चैव चेतनप्राये ३त्वयि त्वस्माकं कियाङ्गजयः ॥२४॥

(नेपथ्ये)

भो भो विरोचन, मय-शम्बर-कालिनेमि-जूम्भ-बल्यादयो बला-
धीश्वराः सरथसमुपागच्छृष्टवं, महाराजवैरोचनेः रथपाश्वं, यदेतमसमीक्ष्य-
कारी पुरन्दरो नामाभियुक्तः । ३

बलिः—(स्वगतं सहर्षम्)—अस्मद्बलानामेतत् ।

(उन्नेपथ्ये)

कुतो नखप्रभेदोऽपि बलेरच्छेदमूलता ।
पुरन्दरादृते^१ का वा पुनश्चक्षिः पुरन्दरे ॥२५॥

अतो वयमेकैकश एव संहरिष्यामः संहितिमादितेयानाम्^२ ।

सारथिः—आयुष्मन्, इदमपि बलाधिपतीनां बलातिशयवितुन्दं^३ वचः ।

महेन्द्रः—(सावज्ञं, मातर्लिं पश्यति) ।

मातलिः—भो भो, (परिसृत्य) भो भो, वरुणवाच्यादयो दिग्धीश्वराः
समये सुपर्वणां प्रतिद्वन्द्वी भवध्वं यदेव महाराजस्वयमभियुड्कते
विरोचनतनुभवम् ।

(नेपथ्ये)

मुखमारुतनिर्वाह्ये मुधाजंजू (?) मरुदगतिः ।
तदस्मद्वासजयेषु^४ दैत्येषु न रणोऽस्तु^५ नः ॥२६॥

मातलिः—महाराज, श्रुतं श्रोतव्यम् ।

महेन्द्रः—(अनाकर्णितकेन बलिं प्रति)—भो भो वैरोचने, धीरोऽसि
विकत्थनेन, तदद्य समारोचितामासाद्य भुवं सद्य एव विघटिताशं
करिष्यामि १० इति सज्जीभवतम् ।

बलिः—दृष्ट एव सुराणामनिवारण^{११} प्रयत्नः^{१२} । तदद्यापि सुधास्वादेनोज्वलं
बलमवलोकयामः ।

(इति सरथसारथी निष्क्रान्तौ)

१. ०वाचा वाच०; २. त्वयि किया०; ३. ०मियुड्कते; ४. कुतो “ “ रच्छेद० ।
५. पुरा दहते; ६. संहति�०; ७. ०वितुनं०; ८. ०पञ्चेषु; ९. रणोस्तु; ।
१०. भवतम्; ११. ०निवारण; १२. पराक्रमः ।

(ततः प्रविशति नारदकिष्मत्यक्षम्)

शिष्यः—अहमहे, गथण्हिंठदं^१ विवेवह मे हिअम्, जिसुलासुलाणां सन्धासन्धिसमुओऽदिमेत्त भेसदि ।

(छाया) [अहो, गगनपथस्थितस्यापि वेपते मे हृदयम्, यत्सुरासुराणां शस्त्राशस्त्रिसमयोऽतिमात्रं भीषयति ।]

जह पङ्गेणासन्धाणाणीलोलदिविलोभिणि ।

प्रढंकालेण भेरोणा सुदोदिषि हिदा विज ॥२६॥

(छाया) [यथा—

प्रकस्पनेन शस्त्राणां निसीलनविलोचनम् ।

पटात्कारेण भेरीणां श्रुत्या हि पिहिताविव ॥२७॥]

नारदः—मा भैषीः,

मुसलगदासिपृष्ठसपरश्च^२धशूलसुख-

प्रसरणकस्यनोदयनकुन्तनसङ्कलणैः ।

अधिगतवीरवादसहकारिभिराकलितं

नयनरसायनं खलु रणं सुकृती कलयेत् ॥२८॥

शिष्यः—एवेव सेंकपोतन्य भवन्ताणा ।

(छाया) [एवमेव सङ्कल्पस्तत्रमवताम् ।]

नारदः—(विलोक्य) कथं प्रवर्तत एव समरसौरभः सुरासुरवीराणाम् । तथा हि—

विध्वस्तोदस्तत्रापं विदलितनिपतद्वारवाणाप्रकाण्डं

प्रभ्रष्टप्रासकुन्तत्रिशिखशरगदामण्डलाग्रावृताग्रम् ।

निर्भिन्नोष्णीषजालं निबिडितविलुलद्रव्यनभूषाविशेषं

निर्व्यूढप्रौढवादं निरूपसमुभरदभूतलं भूतलक्ष्यम् ॥२९॥

ये विद्युदुद्युद्युचयस्सुधाशा

ये चापि नीलच्छुवयो द्विषन्तः ।

एषां भिषायाति रणोपमर्द-

स्तेजोऽन्धकारव्यतिषङ्गः……भङ्गी ॥३०॥

शिष्यः—(अक्षिणी पिधाय) किणु खु एवं संवसहातलादोकलकागणिग्राणि आअञ्चेदि ?

(छाया) [किन्तु खल्वेवं सर्वं सहातलात् करका गगणाङ्गण १-
मागच्छन्ति ?]

नारदः—वत्स, न विट्ठङ्कं भवता ।

निस्त्रिशकुत्तोन्मदकुस्थिकुस्था-
लिसुत्तमुरुक्ता॒॒फलपड्कितरेषा ।
समुच्चलत्या॒॒प्तुमिवानुरूपं
सौवर्गनारीकुचकुस्थदेशम् ॥३१॥

शिष्यः—अहमहे, एवदे खु कीरसिदी दुवेति रहेहिं अहिवष्टइ४ ।

(छाया) [अहो, एती खलु कीदूशौ द्वावेति रथाभ्यामभिवर्षते ।]
नारदः—दूरस्थित्या न जानासि वलिमहेन्द्राविति । पश्य —

अयं वज्रधरस्तूर्णम् आयाति विबुधाधिभूः ।
अधिज्यधन्वा वलिरथ्यं यो विबुधाधिभूः ॥३२॥

शिष्यः—किणु खु उण्णमिदहत्येहं तेहि आणोणिविम्पलाववाअवणां अल-
विदं विअ पडिहादि ?

(छाया) [किन्तु खलु उन्नमितहस्ताभ्याम् अन्योऽन्यं “विप्रलाप-
वचनमालपन्ताविवै॒ मे प्रतिभासेते॑ ?]

नारदः—वत्स, वै रोचनिरेतत् । वत्स, निपुणमाकर्णयावः ।

(नेष्ठे)

रे रे निर्जरापसदै॒, सुधास्वादनकृतार्थं मन्ये॑ ।
शतमन्योः कव तु खलु तवापि समरोर्वरावप्रस्तावः॑० ॥३३॥

विदितमेव पलायनयाणिष्ठती,

विलसित रणमूर्द्धनि ते पुरा ।

विसृज वीरपदं बलमन्दिरे

विहर सुन्दरमन्दरकन्वरे॑१ ॥३४॥

नारदः—वत्स, वै रोचनि॑२रेतत् ।

शिष्यः—किणु खु फडिवअणि कहोदि महालाअमहेन्द्रो ?

(छाया) [किन्तु खलु प्रतिवचनं कथयति महाराजमहेन्द्रः ?]

१. ०ङ्ग०; २. ०कु…… कुम्भनिमुक्ता०; ३. ०त्वा०; ४. वष्टि०; ५. विप्रा० ।

६. ०मालपितप्रतिमिव मे प्रतिभाति; ७. ०नै०; ८. ०श०; ९. ०मन्य ।

१०. ०राव……तादः; ११. ०कन्धरे; १२. ०नै० ।

(पुनर्नेपथ्ये)

अरे जाल्म, न जानासि पुरन्दरस्यापि पराक्रान्तम् । अत एव विकल्पसे ।

अस्मिन्नाकस्मिकोदाद्रिणरभसभराक्रान्तमत्ताभियाति

प्रौढाहङ्कारलुण्ठापरिच्छ^१विजयारम्भशस्मायुधाङ्के ।

वाचाहस्पतेद्विष्टयति मृदुतां हीयते किं न चेत्ते

गात्रं सत्रं न किं स्याद्विष्टयिततां किङ्कारकादिकानाम् ॥३५॥

नारदः—वत्स, शक्रस्येदं सक्रोधोदितम् ।

शिष्यः—जुञ्जद । कथं उपकर्तं एव त्र समलविलेसिदं एदेहिम् ।

(छाया) [युज्यते । कथमुपक्रान्तमेव समरविलसितमेताभ्याम् ?]

नारदः—अथ किम्, यदनयोः —

परन्त्वेके बाणाः प्रतियुग^२युगान्तव्यतिकर-

प्रकुप्यज्जीमूत^३गलज्जलधारा प्रतिभटाः ।

विशीर्णेत्यन्योऽन्यं प्रतिहतिवशादस्तुधियुगी

विघट्व्याकीर्णस्फुरतरतरं गोपमितयः ॥३६॥

शिष्यः—अहमहे, सरवञ्ज^४रमगाणादुवेण विदं सणणलहिअदितार्णि ववहाणं वसलणेण विणाणार्चक्षुणादेविव असमलडंतत आणान्तवं भवन्तेहिम् ।

(छाया) [अहो, शरपञ्जरयोद्वयोरपि दर्शनं न लभ्यते । तस्माद् निर्व्यवधानप्रसरणोविज्ञानचक्षुषादृष्ट्वा, समरवृत्तान्तमाजाप्यं भवद्धिः ।]

नारदः—

अहो, महेन्द्रबाणानामाचारः क्रियतेऽद्य यैः ।

मुक्तापि शरधिं शत्रोस्सारथेः शरधौशिरः ॥३७॥

शिष्यः—अहमहे, खडिदेवि शलपञ्जलेण दिसदि वलिन्दोन्ति ।

(छाया) [अहो, खण्डितोऽपि शरपञ्जरेण दूश्यते बलीन्द्र इति ।]

नारदः—अन्तर्हित एषः ।

मारीचादपि दुर्धर्षः मयादपि च शम्बरात् ।

मायेन्द्रजालविद्यायाम् अतिरिक्तं बलं बलेः ॥३८॥

(नेपथ्ये)

अले, भद्रखेहिणं महेन्द्रं जंसुधापानमेन्तजणिदं दब्बो आपाणि विण
जाणादि ।

काउण सञ्ज्ञावहं पावणलुलिलं णवं ।

विचक्षा विचण्णो १लणसीसिमिणिजषांबुदमाणना ॥३६॥

(छाया) [अरे, भयमेन्द्रं महेन्द्रं यत्सुधापानमात्रजनितदर्पः जात्मा-
नमपि न जानाति ।

कृत्वा शक्तस्य वधं पीत्वा रुधिरं नवम् ।

नृत्यास्मो रणशीर्षे नित्यं निर्वृत्तमानसाः ॥३६॥]

शिष्यः—कीलिसाणि एदम् ?

(छाया) [कीदूशानामेतत् ।]

नारदः—वलीन्द्रमहेन्द्रजालमायोद्भूतानाम् असम्बद्धप्रलपितमेतत् । इतः

पश्य —

ववचित्तिद्युज्जालग्रकटतरविद्योतविततः

ववचित्तवाज्वालालभलनजनितात्यद्भुततरः ।

ववचित्तसोलावालग्रविततपणप्रायितभयः

स्वयं चावृष्टोऽसौ४ कलयति बलिर्मायिकं बलम् ॥४०॥

शिष्यः—अह किणु पडिवञ्जाइ महालाङ महेन्दो ?

(छाया) [अथ किन्तु प्रतिपद्यते महाराजमहेन्द्रः ?]

नारदः—पश्य—

विशिष्टै॒द्विद्वेयं वा विमृश्यत्यु॑पर्वृहितैः ।

विवस्वानिव दुष्प्रेक्षयो विभाति विबुधाधिपः ॥४१॥

शिष्यः—एदे किरिसणवजलहरवहविहिदपलिहावाणिरन्दरणिवडिवमाणा
सलासाला अकमन्दि संकरहासविहम् ।

(छाया)

[एते कीदूशाः नवजलधरप्रभाविहितपरिभावाः ।

निरन्तरनियात्यभानशरासारा॑ आक्रमन्ते शक्तरथसविषम् ॥४२॥

नारदः—स एष नमुचिः, बलिस्ताविमाँ जम्भपाकज्ञौ॒ ।

१. गिंचडा॑...लण; २. ओभर्यैनं; ३. ओज्वाल०; ४. चाष्टोऽसौ०; ५. बलिमायिक० ।

६. ओविदंलयेदम् विमृशत्युप०; ७. ओसाराः; ८. जम्भ०.....पावकौ ।

शिष्यः—तहा^१ कहिं एंकपदं एव सरिवेहिं अहिउन्नो महालादो^२ ।
 (छाया) [तदा कथमेकपदमेव सर्वेरभियुक्तो महाराजः ।]

नारदः—

वलिपाकजं नमुचीनपि क्षणात्
 छलमान्विधाय जनितरोषतुष्मणि ।

हरनेत्रपावकपराक्रमं द्रुतं^३
 हरति प्रतापमहसा हरिस्स्वयम् ॥४३॥

शिष्यः—कदमा खु एदे विलं पुडं तमन्तइमण्डलीपंचंडेण रहमण्डलेण असु-
 लाणि वलंविन्दावेंदि ।

(छाया) [कतमाः खल्वेते परिस्फुरन्मार्तण्डमण्डलवीचिप्रच-
 ण्डेन रथमण्डलेन असुराणां वलं विद्रावयन्ति ।]

नारदः—एते खलु महात्मानः दिशामधीशाः मरुतामीशस्य सहायतामुप-
 शासते । तथा हि—

ज्वालाजालावलीढा विदलितवपुषश्चण्डदण्डप्रहारे-
 जीविग्राहं गृहीता जलधरपटलं प्राप्तिता विप्रकृष्टाः ।

निस्त्रिशोटित्रूच्छेहा निरवधिनिपतच्छूलविच्छब्दकण्ठा
 दिवपालैदैत्यपाला दिशि दिशि मुखरा निर्जरा भर्जिताश्च ॥४४॥

किञ्च—

दग्धवा मासं शराग्नावविरलनिपतज्ज्वालालानुकूले
 जग्धवा सार्द्धं प्रियाभिर्लुलितभ्य वसामज्जमस्तिष्कसारैः ।

बद्धवा भीलास्त्रमाला गलभुवि विगलहानवां^४ गोपसृष्टा
 बुद्धवा सत्राङ्गं तद्रणकलमधुना हन्त, दृश्यन्ति भूताः ॥४५॥

निर्मायि निर्मायि वलं बलीन्द्रं

धर्मायि धर्मायि नगान् प्रदृश्य ।

देवेन देवेन तथान्वितेन

जीवेन जीवेन स मोचितोऽभूत् ॥४६॥

शिष्यः—द्राणि अहिदा जीविदह्य ।

(छाया) [इदानीं वयम् उज्जीविताः स्मः ।]

नारदः—न केवलं वयमपि, त्रैलोक्यमपि ।

१. चदि; २. महादो; ३. हरति; ४. ०मातण्ड०; ५. कथ; ६. ०निरधि ।
 ७. ०थाला०; ८. ०भिर्लुलित०; ९. वद्धवा; १०. ०दानवाणां ।

(नेपथ्ये)

हन्त—

राहुमूर्धीविशिष्टो ग्रसति कटुरुषा नैजपीयुषपान-
प्रत्यूहापादिसंज्ञाकरणपरिणता विन्दुमीरे॑ जलन्धू ।

शिष्यः—अच्चाहिदे, अच्चाहिदे ।

(छाया) [अत्यहितम्, अत्यहितम् ।]

नारदः—थ्रोतव्यमुपर्यंपि ।

(पुनर्नेपथ्ये)

दृष्ट्वा तत्कोधकष्टं त्वरितकृतवसीष्टादिनिष्ठागरिष्ठंः
स्नानध्य नद्रदानैरर्पण बलकरणैऽर्द्धावितो तौ वदेतौ ॥४७॥

शिष्यः—पिअं णो पिअं णो ।

(छाया) [प्रियं नः, प्रियं नः ।]

किणु खु एदे इसिणोरा अआअं- चंदि महेन्दं ससआसे ।

(छाया) [किन्तु खलवेते ऋषय इवागच्छन्ति महेन्द्रस्य सकाशाम् ।]

नारदः—एते महर्षयः महाराजस्य पद्माभिषेकोत्सववटनायायान्ति । तद्वय-
मण्ड्यन्तरीभवामः ।

शिष्यः—तहा ।

(छाया) [तथा ।]

(इति निष्क्रान्तौ)

(ततः प्रविशति महेन्दः साङ्गिरसो॒॑ महर्षयश्च ।)

महर्षयः—

यत्ताप॑सम्पत्प्रवणाशरालो

दुश्शासनायासभवं पृथिव्याः ।

विद्रावितं तच्च भवत्प्रयुक्तं

पद्माभिषेकोत्सवनौकपूरः ॥४८॥

आङ्गिरसः—सत्यमेतत् ।

सन्धित्सावशगाश्च दैत्यनिचया मायावशाश्चाङ्गिरो

मन्थानाचलतः कृतो जलनिधेमन्थप्रयत्नो महान् ।

प्राप्तं द्रागजरामरैव॑ विभवं पीयुषमव्याहृतं

निर्जित्यारिच्चमूलकारि सुनिभिः पद्माभिषेकोत्सवः ॥४९॥

तद्य किल मषितैवावलम्बनीयं किल महाराजेन ।

१. ०नीरो; २. ०लनैद्र्यांविमु०; ३. ०आङ्गिरसा; ४. ०तापसम्प्रवणमा०; ५००रै।

महेन्द्रः—यद्रोचते तत्रभवताम् ।

महर्षयः—किमादिष्टमाचार्येण ? निशात्रकेन्द्रधनतया स्वयमेवोपशाम्यति
क्रोधज्योतिः । तथा हि—
पलायितास्सम्भ्रति शात्रादा थे
प्रणष्टभद्राः पुण्योत्तमेन ।
प्रसादतस्तस्य^१ विसारिकीर्तेः
३.तापसस्पत्तसफला भवते ॥५०॥

आङ्गिरसः—अथ किम् ? सर्वमपि पुण्योत्तमसहायतायुजो महेन्द्रस्य सुघट-
मेव ।

(नेपथ्ये)

प्रियं नः ।

महेन्द्रः—सर्वेषामपि सुराणामेतदामोदमेदुराणामुपन्यासः ।

आङ्गिरसः—भवतु । किं ते भूयः प्रियमुपहरामि ?
यत्सन्धिर्विजयद्वृहां यदपि वा सन्थस्सुधावारिवे-
र्यच्चात्यद्भुतवस्तुलाभसहितं पीयूषसस्त्वादनम् ।
यद्वैरित्रजखण्डनं यदपि वा साऽग्राज्यधौरन्धरी
तत्सर्वं भम लध्मादरयुजा भावत्कलोलादृशा ॥५१॥

तदापीदमस्तु भरतवाक्यम्—

नित्यं नृत्यतु सम्मुखाम्बुजवने साहित्यधौरन्धरी^२
यस्तत्पालयिता तद्वयसदने लक्ष्मीः स्थिरा वर्तताम् ।
धारासारमुच्चस्सदा जलधराः सम्मोदमातन्वतां
एतल्लोकमवोढविप्लवदशावाधापनोदोचितम् ॥५२॥

(इति निष्क्रान्तास्सर्वे)

॥ इति श्रीवेङ्गुयार्थविरचिते महेन्द्रविजयाभिधाने डिमे चतुर्थोऽङ्गः समाप्तः ॥

यश्श्रीरामपुरी विलासवसतिः श्रीरामलीलेक्षण-
प्राप्ताखण्डितपाण्डितोविलसनष्ठडदर्शनीवल्लभः ।

तस्येयं सुकवे: कृतिर्विजयतां श्रीवेङ्गुयार्थस्य या
सद्यो जृम्भितगुम्भितप्रविलसन्मल्लीमतल्लीप्रिया ॥५३॥

॥ इति श्रीवेङ्गुयार्थविरचितः महेन्द्रविजयाभिधानो डिमः सम्पूर्णः ॥

श्रीवेद्वृट्टवरदाचार्यविरचितः

श्रीकृष्णविजयः

प्रथमयबनिका

॥ श्रीमते हयग्रीवाय नमः ॥

श्रीमान्पातु सदा युष्मान् श्रीमुण्णपुरनायकः ।

श्रितानां यस्तु मन्दारः शृङ्गारधृतभूस्स्वयम् ॥ १ ॥

अपि च—

श्रीमान् श्रीमुण्णनिलयः श्रीधरः सद्गुणालयः ।

उज्जिद्रयतु भद्राणि नयमुद्राणि नः प्रभुः ॥ २ ॥

(नान्दन्ते सूत्रधारः)

सूत्रधारः— (सहर्षं, सर्वतः चक्षुः प्रसार्य)—अहो, महानयं गुरुप्रसादः, येन
सकलविद्यावतां विदुषां मुदे सदैवमस्मत्कुलविद्यावैश्यं
निगद्यते ।

(इति पुष्पाण्डाय अञ्जर्जिल बद्ध्वा)

अस्ताशेषजनार्तिरम्बरमणिप्रस्तारवास्तुप्रथ-
स्त्रस्तात्यन्तकृता॑ दरोऽस्ति हि रमा विस्तारितार्थस्तिः॒ ।
व्यस्तात्यद्भुतसद्गुणं निजपदन्यस्तात्मभारं गुरुं
मस्तायै भम वीक्ष्य यः किरिवरस्स्तात्पुरस्तात् सदा ॥३॥

(इति निजदेवतां स्वगुरुसहितामभिष्ठूय)

माद्यन्मधुवृत्तकुलावृत्तकेसरौधं३

माकन्दविन्दुबहुसुन्दरपत्रवृन्दम् ।

दिग्गर्भगर्भतनिरन्तरहिव्यगन्धं

पुष्पाञ्जर्जिल परिगृहाण पुराणमूर्ते ॥ ४ ॥

(इति पुष्पाञ्जर्जिल विकीर्य नेपथ्याभिमुखमवलोक्य)

१. ०दारो०; २. ०र्थस्तिः०; ३. ०वज्वृत्तावृत्तकेसरौधं मारुद्विं० ।

अयि प्रिये, सत्वरं त्वया अलङ्क्रियतामियमार्यसभा ।

(प्रविश्य) नटी—(सारविन्दनयनसुखभस्त्रस्पन्दधृतिविकासम्)—

अथ, पुणं मणोणगा तुंभंणाधणाएभरअकं णाए सममएविदसुमण-
सससिसासआभरणीकुणज्ज आणवेदु आभणकं जं महमहाभिसइदो-
जन्धनपं ।

(छाया) [आर्य, प्रज्ञामनोज्ज त्वदाजाकृतज्ञतया धन्यया भरत-
कन्यया स मया धृत्सुमनसः सरसः श्रीशिरसो आभरणीक्रियते ।
आज्ञापयत्वाह्नानकार्यम्, यन्महन् महातिशयस्तत्रभवान् ।]

सूत्रधारः—(सशिरःस्पन्दं, सान्तर्हासिं च)—प्रिये, शृणु । फलितमस्मद्-
भागधेयेन, यतः—

सतां गुणानां सहितेस्तहितैश्च गण्डर्वैः ।

आदिष्ठेऽस्म्यहमाश्चर्यरूपकं दर्शयेति नः ॥ ५ ॥

सत्कवीन्द्रपरिप्राहां सन्दर्शयत भरतर्षभाः ।

सभायां वेङ्कटेशस्य पद्मसञ्चियापतेः ॥ ६ ॥

नटी—(सस्मितम्)—अथ, आरुहदि खु एदाए सभाए सभाणाअ
अवत्तणं सिरणिवासस्स जोह सत्तभामासमेदो विसअलगुण-
रामोण अपारिजाओ विभिसमपारिजाओ णिसकपडाण दाविअणि-
सककपडणदादात्र वाहुप्पहल्लादसम्पदाओ भिविनिद्विकरो विणस-
साहु आरंदादाअणमज्जनपियो विमज्जनपियपि ।

(छाया) [आर्यहैति खलु एतायाः सभायाः सभानायकत्वं
श्रीनिवाससहृयत्सत्यभामासमेतोऽपि, सकलगुणरामः, नतपारिजातोऽपि
ृभृशमपारिजातो निष्कपटान्नदाताऽप्यनिष्कपटान्नदाता च साधुप्रल्लाद-
सम्पदभिवृद्धिकरोऽपि, न साधुनरान्नदाता च विद्वन्नमज्जनप्रियोऽपि मज्जन-
प्रियोऽपि ।]

सूत्रधारः—(सश्लाघम्)—भद्रे, त्वदभिहितमन्वर्थमेव । पश्य—

सारासारविवेचनादिचतुरात्सामाजिका यत्र ते ।

संवेयं हि सभा च नायकभणिर्यत्सत्यभामापतिः ।

कर्त्ताड्यं कृतिनां वरः, कविरमी शक्ताः प्रयोगे प्रिये,

यज्ञोऽप्येष॑०न तत्कथं विरचयेत्सार्थं मया चिन्तितः ॥७॥

१. प्रज्ञान०; २. ०मया; ३. सुमनसः सिरस०; ४. ०स्य यस्स०; ५. ०तापि ।
६. ०तोपि; ७. ०ताप्य०; ८. मज्जमप्रिं०; ९. ०कर्तायं; १०. यज्ञोप्येष ।

कर्ता वे द्वूटदेव^१ सम्प्रतिकविर्नाटयं कथं तैविना
को वा तिष्ठति देवताकुलपतिः श्रीमाङ्गनायकः ।

अचर्यस्स^२ वैजनैरनन्यविभवश्चीवे द्वूटेशो प्रभुः
श्रीकृष्णाखण्डयं डिमो विजयते धन्या वयं सर्वतः ॥८॥

नटी— (सभस्तिपुलकम्) — याह, तुह अवर्ण महमणं अभिमुहुरं मुहुरेइ ।
किं अण्णो वो अच्चाओ आरम्भं मिविभाओ वआरै लीलाै आदणेइं
जो सअलै सुइजुवइसिरोराखणं ।

रसो जोणि विच्चै सरसो सरसो पच्छिमे तटे ।

जहिं विसामिसरसा सो तहव्व विराजइ ॥९॥

अदो अम्माणं तुग्गरआएफरिअं ।

(छाया) [नाथ तव वचनं मम मनोमुकुरं मुखरयति,, किमन्यः
को वाऽचावितारमन्ये विभावादरलीलामातनोति, यस्सकलश्रुतियुवति-
गिरोरत्नम् ।

रसो यः^३ नित्यसरससरसः पच्छिमे तटे ।

यथैव स्वामिसरससः^४ तथैव विराजते ॥१०॥

अतोऽस्माकं तूदग्रभाग्यं तथाफलितम् ।]

सूत्रधारः— (सविमर्शम्) — भवत्या भारत्या भवितव्यम्, सम्यक् सभा-
नायको वर्णितः ।

नटी— (१२स्मितमधुराधरम्) — अय्य, तुए चतुराणणेण होतव्वम् । किं
नाम रूढ़ीं तं केण किं वा लेदं जं सपओ एण अद्यरसि
आणन्दं संपादोम्म ।

(छाया) [आर्य, त्वया चतुराननेन भवितव्यम् । किं नाम रूपकं,
तत्केन कृतं, यस्य प्रयोगेणाद्य रसिकानन्दं सम्पादयामः ?]

सूत्रधारः— (सोल्लासरोमाङ्गचम्) —

आकर्ष्यतां तदिवसम्बुजलोचनास्ये

दास्ये न कापि सदृशी तव दृश्यतेऽन्य ।

रूपेण गीतिकलनेन च नर्तनेन

लक्ष्म्या गिरा रसिकया सहनेन शक्त्या ॥११॥

१. त्रुटिः; २. अचर्यः सर्व०; ३. वादर०; ४. लील; ५. ऋषक०।

६. जोणिच्च०; ७. पच्छिमे; ८. ममुरं; ९. वार्चा०; १०. ये; ११. ऋस ।

१२. स्मितमधुराधरम् ।

कवेरस्य कवेरस्य कन्थाकमातिवागिव ।
 वंशकाशको यस्य स सुशीलो महामुनिः ॥१२॥
 आदो पञ्जुजनाभतो विधिरभूत्तस्मादनेके जनाः
 स्मर्त्तारो मुनयश्च वैदिकमहाभार्गप्रतिष्ठापकाः ।
 कौण्डन्योऽस्ति हि कश्चिदत्र भहतामग्रेसरः श्रीधरो
 यत्पुत्रा वहवोऽभवन्त्वितत्वे नानाभतस्थापकाः ॥१३॥
 तस्मात्स्मार्तविचक्षणः श्रुतिशिरो युगमार्थदः श्रीधरः
 श्रीरङ्गेशकृपाकृताक्षविषयः श्रीभूवराहप्रियः ।
 यश्श्रीवेङ्गुटशैलनाथकरुणापात्रं पवित्राकृति-
 स्तद्वंश्यो वरदो गुरुर्यतिपतेशिष्याग्रणी राजते ॥१४॥
 यथन्ति गुरवो यस्य पूर्वे विख्यातवैभवाः ।
 तेषां शिष्यतयाऽनेके जातास्सन्ति सहस्रधा ॥१५॥
 श्रीमद्रामानुजमुनेर्दासं वीरलताङ्कृतम् ।
 कौण्डन्यमाद्यमस्माकं गुरुं वरदमाश्रये ॥१६॥
 (इत्यनेत स्वगुरुन् प्रशस्य) —अतः परं पूर्वोत्तरस्थितगुरुवंशं जनानां
 प्रकाशकश्लोका विलिख्यन्ते—
 श्रीमान् श्रीपूतनापतिशशठरिपुर्नाथो मुनिनार्थकः
 रामो यामुनयोगिराडपि महापूर्णो मुनिलक्ष्मणः ।
 कौण्डन्यः करिशैलराडिति च तौ श्रीवासवर्यार्थदः
 सद्वन्द्यः श्रुतिशीललक्ष्मणगुरुः ब्रुद्धिप्रदाश्चेत्यमी ॥१७॥
 श्रीनारायणवासवाडिष्ठितकरश्रीश्रीनिवासादिकं-
 रस्माकं गुरवो^१ विभान्ति बहवो वृद्धाः प्रसिद्धा भुवि ।
 एतेषां तनया विभान्ति सकलास्सम्प्राप्तप्राप्तश्रियः^२
 श्रीरङ्गादिपदेषु^३ येषु भगवान् प्रीर्ति विधत्ते हरिः ॥१८॥
 एतेषां वीरवल्लीगुरुसन्तानपीठस्थितानां गुरुणां मध्ये श्रीरामानुज-
 कौण्डन्यश्रीवीरवरदाचार्य इति प्रसिद्धो जयति । तमेवाह—

१. ०वंशजगाम्; २. ०वोऽपि विभान्ति; ३. ०सर्वश्रियः; ४. ०पदे येषु ।

जगति जयति कश्चिच्चत्रचर्यो विपश्चित्
प्रवरगुणवन्धुस्सर्वलोकेकवन्धु-
सकलसुगुणवन्धुस्सर्वलोकेकवन्धु-
वरदगुरुखराख्यो वाग्विलासाभिमुख्यः ॥१६॥

तदभिमततन्त्रज्ञस्सकलानां समाजे
शितबुधशतवन्ध्यः श्रीवराहाभिवन्ध्यः ।
जयति भुवि सुसूर्तिदेशिकोत्तंसकीर्ति-
विसलसुगुणधर्यो वीरवल्ल्यप्पलार्यः ॥२०॥

श्रीमतौषिङ्गन्यगोत्राद्वरगुरुखरात्सर्वधार्याख्यवद्ये
तिथ्ठत्यके तुलायां यद्युकुलतिलकः^३ श्रीहरेस्तारकायाम् ।
श्रीमान् जातो विभाति प्रवरगुणनिधिः श्रीनिवासार्यवर्यः
श्रीरघ्वे^४ कौस्तुभाख्यो मणिरिव महता मुत्सवाय श्रियै नः ॥२१॥

शास्त्रे शास्त्रे सङ्ग्रहीतार्थकर्ता
पात्रे पात्रे सर्वविद्वाप्रदाता ।
श्रीवासार्यसाहितीसारधूर्यः
श्रीमद्रङ्गे राजते राजपूज्यः ॥२२॥

कणाटिसिंहासनभूमिपाले—
स्सम्मानितो हाटकशाटकाद्यैः ।

सुनाटकाद्यैः स्वकृतैः प्रवन्धै-
रानन्दयत्यार्थजनानशेषान् ॥२३॥

श्रीरङ्गाख्यप्रभूतिगुरुभिः पूजितः पालितोऽसौ
प्रौढशशास्त्रे परहितपरो रञ्जको मञ्जुसूक्त्या ।

साहित्यैकप्रथममहितसर्वभाषाप्रबन्धे:
श्रीवासार्थो जयति भुवने वीरवल्लीकुलेजः ॥२४॥

अस्य वृद्धपितामहः सप्त^५पुरुषात्पूर्व स्थितोऽनेन प्रकाशयते—
सौम्योपयनन्तृथतिराजवरप्रदार्य—

पादारविन्दविनिवेशितसर्वभारम् ।
कौणिङ्गन्यवीरलतिकाकुलपद्ममिश्र-

मसमदगुरुं वरदेशिकमाशयामः ॥२५॥

नारायणार्थनप्तारं श्रीनिवासार्यपौत्रकम् ।

वरदाचार्यजातं त्वामप्पलाचार्यमाश्रये ॥२६॥

१. ०प्रेषित०; २. ०तिलक; ३. राघ्वः; ४. रङ्गार्याख्य०; ५. स प्र० ।

अनेन प्रतिपादितादप्पलाचार्यद्विद्वटवरदाचार्यो नाम कश्चिद्द्वाल-
विपश्चिदाविरासीत् । तेन कृतोऽयं प्रवन्धः 'श्रीकृष्णविजयः' नामा डिमः । ।
तेनैव सर्वानानन्दयिष्यामः ।

नटी—(सविमशम्) अय्य, तंतह होदु नाम, डिमलक्षणं दु पथडी
उहं ।

(छाया) [आर्य, तत्तथा भवतु नाम । डिमलक्षणं तु प्रकटीकुरु ।]

सूत्रधारः—(साभ्युपगमम्) आर्ये, शृणु । तत्तु डिमाख्यं रूपकम्—

शृङ्गारौद्रयुक्ता हि कथा यत्र प्रवर्त्यते ।
डिमश्चोद्धतपात्राणां कृतिर्जनाति शास्त्रविद् ॥२७॥

नानाप्रसङ्गसहितं बहुधा च कविस्तुतिः ।
विष्कम्भचूलिकाङ्गाः स्युश्चत्वारो षड् वा परेः ॥२८॥

इति लक्षणम् । इति कर्णपाशादिभिर्डिमलक्षणं कृतमिति जानीहि ।
श्रीकृष्णविजयात्यो डिमो अत्रैव वर्तते ।

॥ अत्र विष्कम्भचूलिका नामार्थोपक्षेपकः ॥

नटी—(अञ्जलि बद्ध्वा) अय्य उत्त, ममं गेण धारिदं तुमं वअणं ।
तदो तदो ?

(छाया) [आर्यपुत्र, ममाङ्गेण धृतं तव वचनम् । ततस्ततः ?]

सूत्रधारः—किमन्यत्, इदं पुनरवशिष्यते—

तस्य त्रिपुरुषात्पूर्वं कूटस्थोऽनेन^१ कश्यते ।

कौण्डन्यवीरवल्लो वरदाचार्यं गुणाकरम् ॥

श्रीरङ्गनगरीनाथं श्रीनिवासं गुरुं भजे ॥२६॥

किञ्च—

श्रुतीनां सर्वसामनुपदविशेषार्थघटकः

कवीनां पूर्वेषां कवयति गिरां तुलयति च यः ।

यजुश्शाखाध्यायो शुभमतिरयं श्रीनिधिकविः

प्रधानं नाट्येषु विलसति शशो यस्य^२ सुगुणः ॥३०॥

मदनुजोऽपि^१ विभाति शुभोदयः
सकलवैदिकलौकिकसारविद्^२ ।

३ सुहृदशेषजनस्य निसर्गतः
स जय लक्षणसूरिवराह्यः ॥३१॥

अनेन श्रीवेङ्गटेशविषयका वहवः प्रबन्धाः कृताः । तेषां नामानि
कथ्यन्ते—१. श्रीनिवासचरित्रम्, २. श्रीनिवासकुशलाविद्यचन्द्रिका, ३. श्रीनिवास-
चरितामृतार्णवः, ४. श्रीदिव्यदम्पतिवरस्तवः, ५. अत्रिकामकल्पवल्ली,
इत्यनेन कृतानि । क्रियमाणानि च कल्याणसाधिकादीनि । करिष्यमाणानि
चानेकप्रबन्धजातानि प्रकाशन्ते । एतानि कवेरस्य कनिष्ठभार्यात्मज-
श्रीनिवासाचार्यचरित्राणि कथितानि । ४ अस्याद्यजायात्मभवाप्पलार्यतनयौ
द्वौ वरदौ शठारी । अस्य चत्वारो भ्रातरः । तेऽपि विद्यावृत्तकुलाभिमान-
करुणासम्पत्प्रतिष्ठाश्रया भासन्ते । तथा हि—

श्रीमद्राघवदेशिका गुणवराः श्रीरङ्गदेशे स्थिताः

श्रीवासार्यमुखाससुखायनगुणाः श्रीशैलनाथात्मजाः ।

श्रीकृष्ण^५द्वयरङ्गदेशिकसुतास्तज्जाश्च तज्जा इमे

श्रीवेङ्गटवरदार्यबालवनिताः^६ पुत्राश्च लक्ष्मीपुरे ॥३२॥

श्रीविष्णुवंशद्वयेलित्ता ये

गुर्वक्षवांकामृतवधिताश्च ।

तत्तद्गुरुस्थानकृतालबालाः

विभान्ति सत्कार्यलताः फलाढ्याः ॥३३॥

किञ्चायं विद्यारण्ये सर्वशास्त्रोपस्थितिसमये चानिरवधिकसम्पन्निधि-
रतानीद् गन्धसन्ततिम् । इदानीं तु सप्ततिवयाः । तत् श्रीकृष्णविजयं प्रबन्धं
कृतवानिति श्रूयते मया ।

नटी—(विहस्य)—अय्य, तड़ण चिन्तिदं तन्ध होदा दोहा अण्णाणं तुए
कहिदं एदं एदाणं दु आजमहिपसादाणं भगवोद्राणं पसव्वाणत्तणं ण
विरमइ एदत्तादपादेहिं असियजुणअअणेअ पवन्धाणा किदा । दे
सब्बेहि विवेदिट्टा सुदेहि अ अम्हेहिम् ।

१. मदनुजोपि; २. ओवित; ३. सह०; ४. अस्मा०; ५. ओक्ष्णा०।
६. ओपा० ।

(छाया) [आर्य, तथा न चिन्तयं तत्रभवता । अन्येषां त्वया कथित-
मेतत् । तेषां त्वार्यमहितप्रसादानां^१ भगवतां सर्वज्ञत्वं न विरमति । एत-
त्तातपादैरशीतिवयोभिर्द्वैरनेके प्रबन्धाः कृतास्ते सर्वेऽपि दृष्टाः श्रुता-
इचास्माभिः ।]

सूत्रधारः — (सस्मरणम्) आर्ये, विस्मृतं मया त्वदधरसुधापानमत्तेन
चित्तेन । किञ्च, त्वज्ञयनवैशाल्य-स्तनस्थौल्य-जघनवैपुल्य-
मध्यसंक्षय-नितम्बोन्नत्य-गमनगाम्भीर्य-वाङ्माधुर्य-देहरूप-
लावण्य-सौन्दर्यवदनौदार्य-रोमरेखाविराजादौदर्यविलोकनपार-
वश्येन । तन्माहात्म्यं वदामि । शृणु, साक्षाद् भगवदंश एव
हि श्रीनिवासमहागुरुः तथा स्वप्नदर्शनादतिमानुष-
चरित्रत्वाच्च तादृशकविमध्ये अयमेक एव प्रतिभाति ।
यथा—

त्रय एव हि लोकेऽस्मिन् कवयो ब्रुधसम्भताः ।

प्राचेतसो मुनिव्यासः श्रीनिवासगुरुत्तमः ॥३४॥

यत्सूक्तिपद्धतिरियं स्मरामि । तत्सर्वं श्रूयताम् । आदौ—१. अम्बुज-
वल्लीपरिणयम्, २. भूवराहविजयः, ३. अनङ्गमङ्गलम्, ४. अष्टपदि-
कम्, ५. कविवृत्तम्, ६. अलौकिककाव्यमालिका, ७. वराहचम्पू,
८. वकुलमालिनी, ९. गीतापरिणयम्, १०. सीतादिव्यचरित्रम्, ११. भारत-
चन्द्रिका, १२. सारसङ्ग्रहः, १३. मूलव्याख्यानम्, १४. मीमांसासारसङ्ग्रहः,
१५. वेदान्तसारः, १६. अम्बुजवल्लीदण्डकम्, १७. श्रीवराहचूर्णिका,
१८. ध्यानचूर्णिका, १९. श्रीरङ्गदण्डकम्, २०. चूर्णिकाकीर्तनानि,
२१. श्रीरङ्गराजचरितम्, २२. गानपदपदानि, २३. वर्णसप्तकम्, २४. गोपी-
नाथीयव्याख्यानम्, २५. भूवराहविजयव्याख्यानम्, २६. माघरघुवंशम्,
२७. नैषधम्, २८. श्रीरङ्गराजस्तवः, २९. यामुनस्तुतिव्याख्यानानि ।
३०. रहस्यरत्नम् । एतानि मया दृष्टानि उक्तानि च । अन्यानि तत्कृत-
भगवत्कार्याणि ग्रन्थजातानि च सन्त्येव । तत्सर्वं मया न जायते, न कोऽपि
तन्महिमानं वेत्ति च । ततः श्रीनिवासगुरोर्महत्ता श्रीनिवासस्येव सर्वज्ञता
च सार्वभौमी ।

१. भगवत्प्रसादानां; २. ऋषीय ।

श्रीमत्कौण्डल्यवरदनारायणगुरोस्सुतम् ।
श्रीनिवासगुरुं बन्धे तदायत्तस्वरूपकम् ॥३५॥

(इति वदन् शिरस्यञ्जलिमादाय प्रणमति)

नटी—(साभ्युपगमम्) अय्य, तस्स बुत्सस वरदेशिअस्मकिदओणोदिओ
तुमं एता अहिं वदेमि । सुणु—

(छाया) [आर्य, तस्य पुत्रस्य वरदेशिकस्य कृतयो नोदिता
भवता । तामहं वदामि । शृणु—]

(संस्कृतमाश्रित्य)—१. लक्ष्मीनारायणचरित्रम्, २. रघुवीरविजयः,
३. कमलनयनचर्चा, ४. रामायणसङ्ग्रहः, ५. गद्यरामायणम्, ६. शब्द-
माहात्म्यम्, ७. औकदर्पणम्, ८. अम्बुजवल्लीशतकम्, ९. श्रीवराह-
शतकम्, १०. प्राकृतरत्नाकरम्, ११. स्मृतिसारः, १२. रहस्यरत्नम्,
१३. श्रीरङ्गराजश्रीरङ्गनायिकादशकम् इत्यादिप्रबन्धजातानि कृतानि ।
तानि क्रियमाणश्रीकृष्णविजये निर्दशितानि । करिष्यमाणानि वहूनि सन्ति
वेदोक्तप्रकाशादीनीति उक्तानि चेत्, ततोऽपि वहून् ग्रन्थात् करिष्यामीति
प्रतिश्रुता ।

सूत्रधारः—अयि, त्वया सम्यगुच्छितमेव वचनमापत्तितम् ।

वकाररेफमध्यस्थनकारान्वितबोधकाः ।

वरदं कामयन्त्येता^१स्त्वदन्यास्तादृशाननाः ॥३६॥

ततो वीरवल्लीकुलसम्भूतानां परम्परासम्प्राप्तसमानविद्यानां गुरुणां
माहात्म्यमियत्तदा वक्तुं न शक्यम् । अतोऽस्मत्भाग्यवशाल्लब्धमिदं सकल-
गुणनिरूपकं रूपकम् । अत एतत्रयोगेन सभाजनानानन्दयिष्यामि ।

(इति तस्याः कण्ठे सभानायकेन दत्तां नवरत्नमालिकामःपि
हृदयहारिणीं बध्नाति)

नटी—(सभक्तिपुलकम्) अय्य, महंदो इमो परितोसिओ तुए दत्तो ।
तहव्व करेह्वम् । अह्वं गुरुमाहृपदवेसवणेण-यणें जहमसुसिअलं
अहिअज जादो हि णे पुत्रवोकिणिति^२ णाम हेअं अस्स रूपअस्स^३,
जेण सव्वाणं दणं करेइभवं ।

(छाया) [आर्य, महानयं पारितोषिकस्त्वया दत्तः । तथैव कुर्मः ।
तथैव अस्मदगुरुमाहात्म्यश्रवणेन—

१. ०तदन्या०; २. इति; ३. यस्स ।

‘धृयं जन्म सुशीतलं च हृदयं जातस्व नेत्रोत्सवः’। किमिति नामधेय-
मस्य रूपकस्य, येन सवनिन्दनं करोति भवान् ?]

सूत्रधारः—(साक्षर्य विहस्य) अहो, तारुण्यमेव तरलयति हृदयं युवति-
जनस्य । पूर्वमेवोक्त खलवस्य नाम ‘श्रीकृष्णविजयः’ इति ।

नटी—(स्वस्मरणम्) अथ्य, आम्, आम् । तह, विसअएव केवलं विसुम-
रणसीलो ^१ किल कामिणीलोओ तहविणवरअणमालिआधारणगव्वेण ।
अदिनूलेणणअणभरेण अकछंहियं एव्यदि ^२ गूढं जादं ।

(छाया) [आर्य, आम्, आम् । तथापि स्वयमेव केवलं विस्मरण-
शीलः किल कामिणीलोकः । तथापि नवरत्नमालिकाधारणगव्वेणातिस्थूलेन
स्तनभरेण चाकान्तं हृदयमिति मूढं जातम् ।] (संस्कृतभाश्चित्य)—
दधीच्चिरसुदाताभूदप्रदाताभवद् धनः ।

महावलिरदाताभूत् त्वयि दातरि भर्तरि ॥३७॥

(सप्रत्यभिज्ञम्)—अस्स रूपअस्स पयोएण सअलगुणभाअणं सभाअयं
सभामिण विजोसेमि । किं विककेवे ।

(छाया) [अस्य रूपकस्य प्रयोगेण सकलगुणभाजनं सभाजनं
सभामिमामपि तोषयामि । किं विलम्बेन ?]

सूत्रधारः—अयि, न कोऽपि विलम्बः । समया च नाट्यसामग्री सम्पन्ना ।
पश्य—

वाणी श्रीवेद्युटवरदाचार्यवेशिकपुरोवेणी सुधानामियं
नाणायस्तनभारनच्छिततनुःशोणी पुणानां सताम् ।
नाटयेऽहं चतुरो मधुरस्य समयो धन्या गुणेन्या ^३ इये
सभ्यानां परिष्टसगपतिरयं श्रीवेद्युटेशस्त्वयम् ॥३८॥

नटी—(सशिरःकम्भम्) णाह, सुघटीं सब्वं अण्हमगुरुप्पसादणा इअं
पत्थावणा अभिसलखवाणिरुविदा तुए कुसीलवकुञ्जलेण ।

(छाया) [नाथ, सुघटिं सर्वमस्मद्गुरुप्रसादात् । इयं प्रस्तावनाऽत्र
विस्तारेण सलक्षणा निरूपिता त्वया कुशीलवकुञ्जरेण ।]

(नेपथ्ये)

मदकलः कलभः कलभैरवैरलुलितालकपालिमिलां वधूम् ।

क्षितिभूदालयमेत्युपलालयन् सकलतीर्थनिषेवणवाङ्छया ॥३९॥

(पुनर्नेपथ्ये)

श्रीमत्कृष्णभुखारविन्दगलितां पीत्वा सुधां तत्कथां
तीर्थान्यायतनानि जहुतनया भुख्या नवो श्रीहरेः ।
दर्श दर्शभूहो निमज्य सततं प्राप्तं यशो निर्भलं
प्राप्य द्वारवत् समोपमधुना १८०॥

(पुनर्नेपथ्ये)

बह्यन्, पुष्पधनुः प्रसूनकलिका वाणाहृताः परिडता
भुद्गुन्तयेव भुहुर्भुर्भृगदृशाभुत्सङ्गसङ्गार्थिनः ।
अन्ये वन्यफलाशिनोऽपि यमिनः संव्यासिनः कामिनः
कान्ताचार्षयोधरोरुगलध्यानाभृताभ्यन्तराः ॥४१॥

सूत्रधारः—(अवणमभिनीय)

भुख्यं भुख्यं को न विभ्रेन्नृपः स्याद्
नो चेद्राजा मानसेनासमेतः ।
दृष्ट्वा सर्वं भूतलं सद्विशालं
प्राप्य श्रोमान् २द्वारिकाहृरसीमाम् ॥४२॥

अतो वेषभाषाद्यनन्तरकरणीयायावामपि सज्जीभवावः ।

॥ इति प्रस्तावना ॥

(ततः प्रविशति सशिष्यः सिहस्रन्धः)

सिहस्रन्धः—(विभाव्य, सहर्षम्)—

श्रीमद्राङ्गनिधि अमापहपति गोदिन्दभिन्दच्छितं
श्रीमच्छार्ङ्गधरं सुदर्शनवरं श्रीराजगोपं हरिम् ।
हस्तीशाद्रिवृष्टाद्रियादवगिरि-श्रीमुन्दराद्रेष्वरैः
श्रीमत्केसरभूषणं कलिजितं श्रीभाष्यकारं भजे ॥४३॥

इति वदन् नेत्रे स्पृष्टमुन्मील्य, समन्तादवलोक्य—अहो, सरसीरुहसमयः^३
सम्प्राप्तः । तथा हि—

काव्यालोकः^४ कलयति सतां कामिनोकामवृत्तिं
कान्तारद्रुतमध्यमः ववापि निर्वापितं च ।
अभ्रं शुभ्रं वहुभर्वद्भूत्काश्यपैः^५ कान्तिजालं
कान्तासक्ताः कथमपि वहिर्कामुकानि स्मरन्ति ॥४४॥

१. धन्योह०; २. द्वारका०; ३. समयस्; ४. काव्यलोकः; ५. ओपे: ।

(नभोऽवलोक्य) —

उदितः खलु उदयगिरिकन्दरान्नीरन्ध्रवहुलान्धकारगन्धसिन्धुरकुण्ठी-
करणकण्ठीरवः, सकलकोकमिथुनविरहशोकशिखरिविदलनदम्भोलिकेलिः,
उहण्डोऽस्त्रकाण्डदण्डविदलितदण्डकावनचरनिशाचरपुण्डरीकः, निविड-
क्रीडसंवाद्विनाशोकमुखमहीरुहनिवहपलवायमानकान्तिकदम्बः, मकरन्द-
विन्दुतुन्दिलारविन्दगन्धवहगन्धवाहः, मर्दितचन्दनगिरिकन्दमन्दपवनकन्द-
लितकदलकदलमाकन्दं मञ्जरीपुञ्जरं निजनिष्ठयन्दमानमध्वीकपान-
मत्तमधुपकुलवृन्दैवन्द्यमानशङ्कारकलगीतिसंस्तुतः सकलमुक्तभाग्ययोग्य-
निजसौभाग्यः, सकलजगत्प्रसिद्धकर्मव्रह्ममांसाऽराध्यः, गुणविशिष्टप्रसिद्ध-
वृद्धश्रवः, प्रमुखव्रह्मिमुखसिद्धगणश्रद्धायमाणकर्मणसाक्षी, अक्षीणवलपक्षि-
वाहारविन्दनयनमन्दिरीकृतनिजान्तरारविन्दः, सकलनिगमतनुः, भगवान्
सहस्रभानुः । यतः —

अप्यङ्गेरभिसेच्यन्ति सततं स्वात्मानमास्योऽग्नवाः
केचित् स्वर्गमनायकं च दधते तन्वन्ति केचिज्जपम् ।
गायत्र्या कलयन्ति होममध्ये ध्यायन्ति नारायणं
सूर्यस्थं रचयन्ति तर्पणमर्मा देवार्पणात्रादिकम् ॥४५॥
तत्त्वोदारतटद्वयस्थजनतानित्याच्चनान्तरं लत्
पुष्पःली युगली प्रकल्पितचलत्पाइर्वस्फुरन्मालिका ।
पद्मास्थोत्पललोचना रसघना चक्रस्तनी कामिनी
कावेरी लहरीकरः सुमुखरं३ श्रीरङ्गमालिङ्गति ॥४६॥

(आयस्तमवलोक्य) —

रङ्गस्थानं रसिकमहितं रज्जिताशेषचित्तं
विद्वद्गोष्ठी विलसितमिदं वेदधोषेविशिष्टम् ।
सम्पललक्ष्मीसदनमयनं सर्वलोकस्य सम्यक्
श्रीमान् रङ्गो विलसति यतो देवतानाम् ॥४७॥
आरभ्य रङ्गनगरीमवनीतलेऽस्मिन्
आद्वारकामपि जगाम चमू नृपस्य ।
अत्यन्ततुन्दिलतराप्यखिलंजनौद्ये-
रानन्दसान्द्रहृदया रथपूर्वयुक्ताः ॥४८॥

स्नानाद्र्वसंयमितगन्धविकीर्णकेश-

पाहान्तरालविलसैन्मणिकुण्डलाभाः ।

कौमावृताइच वदनासृतभूषणाख्याः ३

केनपि नासुकृतिना खलु दर्शनीयाः ॥४९॥

एवं सर्ववर्णश्रिमावासिपुरुषस्त्रीजनास्तत्तद्वर्णश्रिमविद्विवशात्कृतनियमा-
स्तिष्ठन्ति । सर्वमपि प्रभुमाहात्म्यमित्यवैमि ।

(इति परिक्रम्य, पुरोऽवलोक्य)

आश्चर्यमित एवास्ते गजस्कन्धः । एनं पृच्छामि सर्वं पुरवृत्तान्तम् ।
(उपसृत्य, ज्ञानन्दम्)—

अगे दिशावशावल्लभ, दुर्लभमपि तपस्विनां वः दर्शनानि४
लब्धानि५ ।

(इति वदन्)

तं वन्दे ।

गजस्कन्धः—(सविनयं स्वयमपि पतिर्तं तं प्रणम्य हस्ताभ्यां समुत्था-
योरसा समाशिलव्य, प्रहृष्य च)—

अहं केवलं वयोवृद्धः । त्वन्तु वयसा ज्ञानवृद्ध एवं परं वन्दनीयः ।

(इति मार्कण्डेय-पराशार-संबादं निरूप्य तेन सहासने उपविशति)

सिंहस्कन्धः—वयस्य, बहुसमयातीतेन दृष्टोऽसि । कुशलमेव हि सर्वं त्र
भवतः ?

गजस्कन्धः—(सप्रथयम्)—अपि सर्वज्ञे वन्धौ त्वयि मम सर्वदा कुशल-
मेव ।

(ततः प्रविशतो विपुलग्रीव-चित्रग्रीवौ)

विपुलग्रीवः—(चित्रग्रीवं प्रति)—

अहो विचित्रं नियतेश्चरित्र-

माजन्मसिद्धश्च ययोर्विरोधः ।

कुतो गतोऽयं कृपया मुरारे-

र्यतोऽभवत्सात्त्वकसञ्जलाभः ॥५०॥

चित्रग्रीवः—(सेज्जितस्मितम्)—

अयमेव खलु भवदाशयः । सहजविरोधयोस्मिसहगजयोने एतादूश-
स्नेहाभिनिवेशो दृष्ट इति तत्सत्यमेव । तदृशं सर्वदृशाऽस्मदगुरुपादेन । पश्य
तपोवनमाहात्म्यम् । सकलविरोधानामपि सत्त्वानामन्यादूशस्नेहाभिनिवेशः ।
तथा हि—

सार्वं भद्रमदादयः करटिन. क्रीडन्ति कण्ठीरवैः

कण्ठून्व्याघ्रनखैरपोऽग्नि सह तैर्गदिस्सुखं शेरते ।

बहिर्ण्यश्च फणामणीसु फणिनां पश्यन्ति रूपं निःसं

भल्लूकानधिरुद्धु बालशबराः खेलन्ति लीलाकुलाः ॥५१॥

विपुलग्रीवः—अहो, त्वदुपन्यासः केन वा पुंसाऽवधार्यते । दृष्टं मया हि
शेषासनसाक्षिकमेवाशेषजगदुरुरग्र एव शेषशेषाशनाऽर्थां
मुक्तविरोधमवस्थानम् । परेण नाकं परि हेमकूट-परा-
जिताख्यो महावकाशो ब्रह्मकोशो प्रकाशते । स एव
द्वारकायां कमलाविलासनाम्ना भगवन्मन्दिरमस्माभिरनु-
भूयते । अलमस्मत्प्रसङ्गेन यजमानयोरन्योन्योक्तिप्रत्युक्ति-
चातुर्यमवधारयामः ।

(इति विरस्य मौनमतिष्ठताम्)

सिंहस्कन्ध-गजस्कन्धौ—(सबहुमानं विपुलग्रीव-चित्रग्रीवौ विलोक्य)—

अङ्गायुष्मन्तौ युवाभ्यां युवभ्यां प्रतिपदनिर्धा-
रणव्याजेनाप्राकृतमहापुरुषमाहात्म्यमपि स्पष्ट-
मुक्तं भवति सुखं मदनुचरौ निजम् ।

(इत्युक्त्वा अन्योऽन्यं प्रकृतकार्यसंवादमकुरुताम् ।)

सिंहस्कन्धः—(सेज्जितस्मितम्)—

महेन्द्रदन्तावलयोविरोधः

स्वाभाविकः पद्मभवेन सृष्टः^३ ।

न चावयोरुद्धरनाद्विरोध^३-

स्तन्नामधेयस्य सखे कदापि ॥५२॥

१. फणिनां; २. सृष्टः; ३. ओरोढः ।

दम्पत्योर्मित्रयोर्दीर्घविरहो विरोधः । सपदि पुनस्तयोर्मेलनं सुखमेव ।
त्वदुदीरितोऽयं दृष्टान्तस्तायदनयोर्धर्मनन्दनसकलनन्दनयोः समानो नियत्या
तीर्थाटनगतेऽनविरोधिवलरामेण नारदोदितं प्रतिज्ञापरिपालनेन, पुनरपि
तयोर्धर्टना १जाताऽप्यप्राकृतश्रीकृष्णप्रसादेन, सुभद्रापाणिग्रहणसम्पादनेन
च, सम्पन्नसमीहितो धनञ्जयो भवितेति । तथा हि—

अथ निबद्धवरःहृवराद् कं
कनकसूत्रनिबद्धनभस्थलम् ।
अधरनेत्रपयोधरभास्वरं
वहति दण्डममुं हि चमस्करम् ॥५३॥

इति रहसि कृष्णेनोपदिष्टं प्रार्थयति । यथा—

सर्वोत्तमत्वं शरणागतानां
संरक्षकत्वं सकलेश्वरत्वम् ।
श्रीवेङ्कटेशस्य न चापरस्य
३तत्त्वामहं तं शरणं प्रपद्ये ॥५४॥

(इति पादौ प्रगृह्य) पवित्रब्राह्मणपूजितः श्रीकृष्ण एव वेङ्कटेशो
जात इति पुराणार्थं मनसि निधाय, स्वस्य सुभद्राघटने त्वमेव समर्थ इत्यन्य-
स्य तादृक् सामर्थ्यं नास्ति । तस्मात्त्वामेव शरणं प्रपद्ये, इति श्रीकृष्णं प्रतिं
यतिरित्युक्तवानिति श्रुतम् । अपि च—

शयने श्रीरङ्गनाथः३ चतुर्बाहौ तदुत्सवः ।
द्विभुजो४ चम्पकेशश्च श्रीवराहोऽखिलायते ॥५५॥

श्रीकृष्णः—(स्वगतम्)—अयं यतिरद्यापि मामेव स्मरति । वराहस्या-
खिलावनत्वं भुवं प्रत्युपदेशात् । सीतेत्यारभ्य परमां गतिपर्यन्तं
श्लोकेन । ततः—

उक्षिर्द्वातन्तिडीमूले ताम्रपर्णीनदीतटे ।
भवानेव मया दृष्टः शठजिद्रूपतां गतः ॥५६॥
श्रीधन्विनव्यनगरे सत्यभामेव राजते ।
गोदारूपेण नान्यैषा दृष्टा त्रैलोक्यसुःदरी ॥५७॥
आइचर्यंदिमाश्चर्यं लक्ष्मणो राघवानुजः ।
श्रीमहामूतनगरे पतिरूपेण राजते ॥५८॥

भ्रमरकीटन्यायेन तत्सेवां कृतेन मया तद्रूपभूमिकावधूता सुभद्रावाप्त्यै
श्रीमुष्णे नित्यपुष्टरिणीरन्वर्थेव महाकोलवशजातेति हरितत्वप्रकाशिका
कमलैव तस्य भगवतो नित्यसहृचरी तत्राम्बुजवल्लीरूपेण इयमेव रुक्मणी
जाता, विशेषस्तु चतुर्भुजा सा । अनयोरयमेव भेदः ।

कृष्णः—(तत्सर्वं श्रुत्वा)— त्वं धन्योऽसि, एतत्कथनेन मद् वहिश्चरः प्राणो
मद्वर्णनोद्धरणविचक्षणः लक्षणकविः । एतेन रामरूपस्य मे
चरित्रमपि स्मारितम् । एतद्रहस्योदितमपि मया ज्ञातम् । द्वार-
पालिक्या नवमालिक्या निवेदितम् ॥

निलेपमञ्जलमनोहरनित्यदेहोऽ-

प्रत्यादरेण मनुजत्वमवाप्य तेषु ।

एको भवान् हरिरयं पितृमातृपूर्व-
सम्बन्धवान्विहरते जगतां शरण्यः ॥५९॥

मेदोमज्जमरीचिरत्नसुशिरानाडीपुरीषज्वल-

द्रेतोमूत्रकुशास्थिवातरशनापूर्णा ऋषुपुञ्जं वपुः ।

अन्तःपूतियुतं विश्च सुमनस्सारोपमं दृश्यते

तत्स्थोऽहं^१ वहुपूर्वपुण्ठतपसा सेवे हर्हि त्वां गुरो ॥६०॥

अपि च—

करणकलेवररवृद्धिर्दध्याज्यक्षोरतैलसत्त्वाद्यः ।

अन्नरपि नानारूपै तदभावे सत्यसैकतं^२ भूयात् ॥६१॥

भजते जगदद्य सर्वमेतत्सकलं वाऽप्यथैनिष्कलं च मिश्रम् ।

पुरुषं विततश्चियां समेतं न परं कोऽपि मनोषिणं वरोऽपि ॥६२॥

तवद्वाक्यं तदलं घनीयमभवद्यो मामुपास्ते सतां

मन्मायां तरतीति यद्युपते तादृक्पुमान् कोऽत्र हि ।

ब्रह्मा त्वं बृहतोश्वरोऽपि मुनयो देवाश्च संन्यासिनः

शब्दादोन्न परित्यजन्ति विषयान्त्यक्ष्यामि सोऽहं कथम् ॥६३॥

अत एव ममान्तरोऽयं भावः । पश्य—

यागेषु योगकलनेषु हरौ गुरो मे

कर्मत्रयेषु कमलाविभवे निधौ वा ।

प्रीतिस्तथा भवति नान्यभवेषु पित्रोः

प्रीतिर्यथैव कमलेश भवद्गिन्याम् ॥६४॥

१. तत्स्थोऽहं; २. ओसैकथं; ३. ओवाप्यथ ।

एवमपि सानुशयं निजाशयं मदनपरायणपरवशोऽपि ज्ञातभगवदाज्ञानिदेशो
वदन् कमलेशशयकुशेशयं नीतिरतिशयप्रेम्णा निजकराभ्यामशिश्रयम् ।
ततः श्रीकृष्णोऽपि तद्वचःश्रवणातिशीतनिजश्रवणः^१ 'तथैव ते सुभद्रां घटयि-
ज्यामि, मा शुचः' इति तं सन्तोषमपोषयत्पीयूषधाराधरैः स्ववचनवरैः ।

(चित्रग्रीवः—अथैवमुक्तवा स विरमति)

विपुलग्रीवः—

आतुर्निदेशमवगस्य च सव्यसाची
साचीकृताननसहोदरतां घृताचीम् ।

गङ्गादिसर्वसरितः स निषय गृह्णन्
देवाद्वि मातृवचनाच्च बभूव धन्यः ॥६५॥
मनोरथसमालृष्टमहीमण्डलमण्डनम् ।

श्रीरङ्गद्वारकामेति प्रविवेशयतु नन्दनः^२ ॥६६॥

पलाशबाणासनराजमाना-

३मासावनीकेन वनीं ययो सः ।
चित्राङ्गदां पाण्डचसुतां गृहीत्वा

असावनीकेन जिगाय सर्वम् ॥६७॥

गजस्कन्धः—(विपुलग्रीवमवलोक्य)—कुशाग्रबुद्धे, त्वयाऽतिकुशलमेव
प्रकृतकार्यमवर्णि, तदाकर्णि सर्वंरपि ।

(नेपथ्ये)

गङ्गाद्याः सरितो विगाहु विधिवद् दत्त्वा द्विजेभ्यो धनं
कृत्वा श्रीहरिसेवनं तदुचितं जातं धनानां वशी ।

सेनां स्वां चतुरङ्गिणीं निजपुरीं प्रापय्य मार्गश्रमं
त्यक्वाऽस्ते हरिसोदरीपरिणयं वाञ्छत्यसावर्जुनः ॥६८॥

सिंहस्कन्धः—(श्रवणमभिनीय)—अये गजस्कन्ध, सम्प्रति धनञ्जयः
सर्वेषु तीर्थेषु स्नात्वा अष्टोत्तरैकशतसङ्ख्यजगत्प्रसिद्ध-
श्रीरङ्गपूर्वकपदेषु स्थितान् श्रीहरिविम्बान् यथाप्रतिभानं
शतसहस्रकोटिसङ्ख्यकधनैराराध्य, द्वारवतीं प्राप्त इव प्रति-
भाति । तदहं तदन्तिकमेत्य तदुक्तवचनकारी तिष्ठामि ।
त्वमपि तन्नियुक्तकार्यं तिष्ठ ।

(अथ द्वावपि यथोचितं निष्कान्तौ)

॥ इति विष्कम्भकः^३ ॥

१. श्रगः; २. अविं०; ३. नन्दनम्; ४. असी व०; ५. त्वयाति० ।
६. विष्कम्भः ।

(ततः प्रविशति सपरिवारोऽर्जुनः)

अर्जुनः—

आश्चर्यं नियतं च चित्रचरितं पञ्च स्मः कुन्तीसुताः
 पुत्रास्ते कुरुनन्दनस्य च शतं पञ्चोत्तरा भारताः ।
 एकीकृत्य च सर्वमन्त्र फलितं साष्टादशाक्षौहिणी—
 सेना तत्तदधीश्वरा हि वहवः सर्वस्य कृष्णः प्रभुः ॥६६॥

अपि च—

व्यासो देव सरित्पतिः कलशभूस्तदभूः कृपासिन्धुजो
 धात्रीसूनुरमू च सञ्जयशुकौ गान्धारभूस्तपतिः ।
 अन्ये मन्त्रिगणाः पुरोहितवराः श्रीहस्तिनाख्या पुरी
 सावित्रीतटवर्तिनोः मम गुरुः श्रीवासुदेवो हरिः ॥७०॥
 तस्माज्जन्मसहस्रकृत्तत्पः सम्पादितं श्रीहरे:
 सख्यं दास्यमनुत्तमं महदिवं^२ बन्धुत्वमव्याहतम् ।
 दत्तं वित्तमनेकधा च वसुधा देवेषु तीर्थनरो
 मत्तः कोऽपि जगत्त्रये न सुकृती कुत्रापि संदृश्यते ॥७१॥
 अष्टोत्तरैकशतसङ्घः यजगत्प्रसिद्ध-
 श्रीरङ्गपूर्वकपदेषु हरेऽच विभ्वान् ।
 आपादचूडमनुभूय महोपकारै-
 रभ्यचर्य रत्ननिकरैरहमस्मि धन्यः ॥७२॥
 तीर्थयात्रावत^३ स्यास्य कर्तुम् सफलं भवेत् ।
 सुभद्रातीर्थयोगेन सर्वमेतत्सखे शृणु ॥७३॥
 स्थानेयं चतुरङ्गिणी सह जनैसंरक्षिता मामिका
 राजानः करदोकृताः^४ कृतमुखाः सम्मानिताः सञ्जनैः ।
 गङ्गासेतुविगाहदर्शनभवैः पुण्यैरगण्यैर्युते
 जाया कृष्णसहोदरी मम कृती जायेत जायेत्तदा ॥७४॥

(इति वदन् नेत्रे निमील्य, तां ध्यायन् वदति)

असकृदासोऽहं कुर्मिकर्मप्रगल्भ-
 स्त्वद्वुचितपरिचारप्रक्रियासारसान्तः ।
 सुतनुसुतनुभावातीतकान्ते शुभाङ्गचारै—
 स्तव परिजनभावं कामये कामवृत्तः ॥७५॥

अपि च —

यद्यप्यज्ञमनज्ञमज्ञलकरं तन्वज्ञः ते दृश्यते
द्वौ द्वौ तत्र सुखस्तनौ च जघनश्रोणीपरावप्यम् ।
तत्रापि द्वयमेकमेव घटते प्रीत्यं च यूना परं
तत्रैकं सकलाचितं विजयते संन्यासिनां देवतम् ॥७६॥

(नेत्रे निमील्य) —

निवासवृक्षस्साधूना^१ सापन्नानां परा गतिः ।
आत्मानाभार्त्तिहन्ताऽसौ^२ कृष्ण एव गतिर्मम ॥७७॥
चतुर्णां पुरुषाथनां दातेत्येष चतुर्भुजः ।
अतो मे कामदो^३ सूयात्सत्यभामासमन्वितः ॥७८॥

(इति परिकल्प्यासने उपविशति)

सिंहस्कन्धः — (सान्तर्हासि स्वगतम्) —

असौ सादृश्यादवनितलवासी सुरपतिः
सुभद्रा-देवव्यामजनि खलु जाया सुरपतेः ।
तयोस्सज्जात्सद्वो विधिविहित एवास्ति तदपि
स्वयं चिन्तामेति द्रुहिणहृदयाद्यः कथमहो ॥७९॥

तत्सपदि घटयत्वेव ते वाञ्छितं वासुदेवः । क्षणमात्रं सहस्र तदुक्तमेव
हि मिथो भवदभिमतसिद्धिर्भवतीति तीर्थयात्राकथाश्रवणसमये श्रीकृष्णेनोक्तं
किं तद्विस्मृतम् ।

(इति तं समाधाय, गजस्कन्धं विलोक्य —)

अये, किमर्थमकाण्डादस्मत्स्वामिना तीर्थयात्राव्रतमाचरितम् ?

गजस्कन्धः — (विहस्य) श्रृणु, वदामि ।

आजन्मसिद्धवैराणां कुरुपाण्डुतनूभुवाम् ।
विद्याप्रसज्जादन्योऽन्यं^४ पाण्डवास्ते विवासिताः ॥८०॥
भूयः^५ पुरन्दरसहोदरपोषितानां
पाञ्चालिकापरिणयोदितसौख्यभाजाम् ।
देवर्षिनारदवचश्श्रवणेन तेषां
तीर्थव्रताचरणमाविरभूदमीषाम् ॥८१॥

१. ० णामा०; २. ०न्तासी; ३. कामतो; ४. ०न्योन्यं; ५. पुरन्तर० ।

सिंहस्कन्धः—नातोऽर्थोऽवगतः । सप्ष्टतया वाच्यः ।

गजस्कन्धः—(सस्मितम्)—तथैव ते^१ वदामि, श्रूयताम्—‘एते पञ्चपाण्डवा दुर्योधनेन वञ्चनया विवासिताः, नानाविधिदुःखान्यनुभूय, भूयोऽपि पुरुन्दरानुजकृपया यापितसकलदुःखाः, हिंडिम्बकिञ्चिरवकान्निर्जित्य चित्ररथादिविजयपूर्वस्वयंवरस्य काञ्चनपाञ्चालिकायितपाञ्चालिकापाणिग्रहणं विधाय, धनधान्यसमिद्विमन्द्रप्रस्थमधिष्ठाय सुखिनो बभूवुः ।

अथ कदाचिदपरिमेयधर्मधर्मतनुः, अशोकैरिवामृतान्धः, प्रसिद्धवनोद्देश इवाशोकैरनुजैरावेष्टितः पञ्चानां भवतामियं पाञ्चाली विहारस्थली भूयादिति मातुरुचनं चिन्तयन् पर्वक्रमागतपाञ्चालिकासहितो महितो रहस्थितः । अर्थकदाऽर्जुनोऽनवसरे ब्राह्मणगोधनमपहरतो दस्युनिन्हन्तुं निस्त्रिशग्रहणार्थं युधिष्ठिरशयनसदनं गतवान् । तत्र पाञ्चालिकासहितं तमद्राक्षीत् । अतो भीतः सन् प्रणम्य बद्वाञ्जलिरेवमूचे—‘पञ्चानामस्माकं पाञ्चालिकाशरीरं भोगस्यैकायतनं जातम्, एककस्य एकसंवत्सरमिति’ । एतन्मध्ये रहसि स्थितं मिथुनं यः पश्यति स तीर्थयात्रां करोत्विति, देवषिभाषितं विज्ञाप्य तदनुज्ञया बहिरेत्य, दस्युनिन्हत्य, गोधनं ब्राह्मणं प्रापय्य तेनानुगृहीतं^२ व्रतमारचय्य, सुभद्रापरिणयार्थं द्वारवतीमवाप । तत्र श्रीकृष्णं दृष्ट्वा एतदाज्ञया अक्षौहिणीं सेनां यज्ञ-यजननिवेशं प्रापय्य, युधिष्ठिराय एतत्पुनरागमनमपि सन्दिश्य, महाराजपार्श्वमनुगतोऽस्मि । त्वमेतावत्पर्यन्तं कुत्र स्थितोऽसि ? अतिकृशोऽसि । सर्वं वद । तत्त्वरयति श्रोतुं मे मनः ।

सिंहस्कन्धः—(निःश्वस्य)—सखे, जानासि खलु मच्छीलम् ।

शास्त्रव्यसनमेव मे सर्वदा शास्त्रपाठपितृव्यव्यापारेणावस्थानं सर्वसम्पदधिष्ठितोऽपि धर्मावलोकनेनानित्यत्वचिन्तया सर्वसम्पदं धिगिति वदन्, तथापि यावच्छरीरपातं कामवश एवं^३ चिन्तय देह एव, आत्मभोग एव, मोक्ष इत्येव निश्चन्वानस्तया सहैव पुत्रमित्रशिष्यभृत्यवर्गप्रभृतिभिः साधं श्रीरङ्गप्रमुखश्रीविष्णुदिव्यायतनानि संसेव्य, सेनुप्रमुखतीर्थेष्ववगाह्य, श्रीपुर्यां स्थितोऽस्मि । तत्र राजापि श्रीवेङ्ग्यटेशं संसेव्य, मया सह नगवरं प्राप्य, द्वारकामगात् । अहमपि भगवन्मायाक्रान्तमेवमचिन्तयम्—

जननमरणकालाज्ञानलोलान्तरात्मा
निखिलकरणजाताप्राप्तशब्दादिभोगाः ।

कुबलयनयनानां दृष्टिवाणाहतस्सन्
न किमपि भुवनेऽस्मिन् रोचयेऽनादिवस्तुः ॥८२॥

आहारनिद्राभयमेथुनानां आक्रान्तचित्तेन मया समूहैः ।
अन्य न मात्रं कृतमङ्गनानाम् ऋते पदाभ्योजनिरन्तसेवाम् ॥८३॥

अतः प्रियतमायतमाननिरसना सह मानतया शरीरसादविनोदन-
प्रथत्नपरखवानस्मि । पश्य—

करणकलेवरवृद्धिर्दध्याज्यक्षीरमधुरमधुवस्त्वाद्यैः ।
अन्नैः ननिरासर्गुप्तेस्तदभावे सत्यसौ कथं भूयात् ॥८४॥
भजते जगदद्य सर्वमेतत्सकलं वाष्पनिष्कलं च मिथ्या ।
पुरुषं विततश्चिया समेतं न परं कोऽपि तदन्यभावमत्र ॥८५॥

एवं वदतो मे शरीरं कृशं जातम् । नान्यदिदानीं तव दर्शनेन चेत् कृत-
मानेन च तद्यथारूपं जातम्, प्रियसमागमोऽपि जात एव सुखी भवामि ।

गजस्कन्धः—(सधैर्यम्)—विद्वन्, तथैव सुखी भूयाः । एकं शरीरमात्रं
साधारणं त्वदुदीरितं वचः । विशिष्यशब्दादिविषयेषु पुष्पेषु
प्रहितेषु भिन्नवपुषाममीषां यतीनां मनःप्रवृत्तिर्जयिते ।
एवं प्रवाहरूपेण सर्वो जगद्व्यापारोऽनुभवपदमारोहति ।
तस्मादपरिहायर्थं न त्वं शोचितुमर्हसि ।

सिंहस्कन्धः—(सधैर्यम्)—इतः परं त्वद्वचनानुरोधेन निविरोधं तिष्ठामि ।
तिष्ठत्वेतत्प्रकृतमनुसरामः । राजापि तथादृशानाज्ञापयति,
अतो राजो विजयमुक्त्वा आवाभ्यामन्यतः क्षणं गन्तव्यम् ।
राजा चात्रैः किमपि चिन्तयन्नस्मदनभिमुखस्तिष्ठति ।

(इति तं हस्ते गृहीत्वा, पादान्तरं गत्वा, पुरोऽवलोक्य)

सेनेयं चतुरङ्गिणी पुरमितो याता जनास्तोषिता
वस्त्रैराभरणैर्धनैरपि निजैः स्वान्स्वान्शनैरादृताः ।

भेरीमर्दलकाहलीध्वानिरसावध्वन्यहो श्रूयते

राजन्याः स्वपदानि यान्ति महिता राजा समाजापिताः ॥८६॥

सर्वान्विजित्य विजयी विजयः पुरास्ते दन्त्याहृये च नगरे नगराजसौधे ।

तस्मादनन्यमनसा परमं पुमांसं ध्यायन्नसौ निजमनोरथलिप्सयास्ति ॥८७॥

परस्पररसोल्लाससमानरसमानसौ ।
 विद्येते जयिनौ कृष्णावनुरक्तावपि स्फुटम् ॥८८॥
 पार्थं पार्थं निहितहृदयः पद्मसद्मादिपद्मं
 पद्माकान्तं भजदनुगुणं वेषमात्रोद्घृन्तम् ।
 ध्यायं ध्यायं निजहृदि सुहृदभावमुन्मील्य नेत्रे
 कारं कारं कनकवसनं काममालिङ्गं तस्थौ ॥८९॥

एतावत्पर्यन्तं, “हे कृष्ण अत्र स्थित्वा मन्मुखाच्छ्रीरङ्गादिदिव्यदेश-
 महिमानमवधार्य क्षणेन पुनरेष्यामि, सुभद्रां घटयिष्यामीति त्वयेत्युक्त्वाद्यापि
 नागतोऽसि । एकोऽप्यनेकः खलु भवान्सकललोकस्थितदेवहारतरलोऽप्य-
 तरलः । सानुचरोऽपि गिरिचरश्च अहमिव सर्वातिरिक्तोऽपि सदैकरूपः ।
 गोपिकावाहिनिमज्जनप्रियोऽपि नमज्जनप्रियः ।

(इति बद्न् पार्थमवलोकयति)

गजस्कन्धः—(सिंहस्कन्धमपवार्य)—सखे, उक्तं खलु पूर्वमेव सकलजगद-
 साधारणयापि धारणया । कृष्णार्जुनावुभावपि रहसि किमपि
 मन्त्रयतौ वर्तते । तत्र कस्यापि समयो न लभ्यते । अत एव
 कृष्णोऽर्जुनाय सुभद्राप्राप्त्युपायं कमप्युक्त्वा क्षणं कार्यान्तर-
 मुद्दिश्यान्यत्र गत्वा, अर्जुनसमीपमुपयातीव प्रतिभाति । अतो
 वयमन्यत्र क्षणं तिष्ठामः । पुनः प्रभुनिकटमागच्छामः ।

(इति निष्कान्तास्सर्वे^१)

॥ इति श्रीवेङ्ग्यवरदार्थविरचिते श्रीकृष्णविजयाभिधाने डिसे
 ‘प्रथमा यवनिका’ सम्पूर्णा ॥

०

१. एतेन प्रतिमुखलक्षणमुक्तं भवति । यथा—

उक्तकार्यानुवादो हि कथ्यते विवृद्धोत्तमैः ।

नाटकेषु प्रतिमुखं रूपकेषु दशस्वपि ॥

इत्यलङ्गारसर्वस्वे द्रष्टव्यम् ।

अथ द्वितीया यवनिका

(ततः प्रविशति श्रीकृष्णः)

श्रीकृष्णः—(सहर्षं, पुरोऽवलोक्य, सानुशयम्)—

अहो, यथापूर्वमत्रैव तिष्ठति मदागमनमाकाङ्क्ष्यमाणो विचक्षणोऽर्जुनः । अतस्तूर्णमेवास्याभ्यर्ण मनोरथं पूरयामि ।

(इति परिकल्पय)—

सुहृदिह मम वर्तते महात्मा
कृतनियमः खलु तीर्थयात्रयाऽसौ ।

वरतनुवरदेहबीज्ञेच्छा-
व्यवहितमानसबद्धरीतिभावः ॥१॥

स्फुटदवलत्सरोरुहाच्छच्छद-
विहगेन्दुभकुन्दहेमकैरवाभः^१ ।

सुहृदयमुपलक्ष्यतेऽद्य खिन्नो^२
विषमशरेषु विशेषपीडचमानः ॥२॥

अतोऽहमिममभ्येत्य सुभद्रापाणिग्रहणोपायदर्शनेन सन्तोषयिष्यामि ।

(इत्यर्जुननिकटमटति)

अर्जुनः—(पुरोऽवलोक्य)—अहो, उक्तप्रकारेण भगवान् शीघ्रमेव समागतः ।

आशर्यमिदमाशर्यं अक्षणोर्मे फलदं महः ।
अञ्जनाभमपि स्पष्टं अपशोकतमोपहम् ॥३॥

अपि च—

एकाङ्गभागेषु शताङ्गरूढः
सपादसाङ्गश्च कथं विचित्रम् ।
अनङ्गकोटिद्युतिरङ्गनानां
रथाङ्गपाणिश्वश्यमातनोतु^३ ॥४॥

१. कैरवभावः; २. कृष्णो; ३. ऊजनोतु ।

(इत्युत्थायोपसृत्य)—

गोपीसहस्रपरिम्भणधन्यधन्यं

गोपालबालमवतंसितवहिवर्हम् ।

गोवर्धनोऽद्वरणदक्षसुदारभावं

गोविन्दमिन्दुवदनं शरणं प्रपद्ये ॥५॥

आलोलकुन्तलभनड्कुशकर्णभूषं

अत्युच्चनासमलिकोल्लसदूर्ध्वपुण्ड्रम् ।

अम्भोरुहाकरपादमुखाधरोष्ठं

आलोकयामि हरिमञ्जनशैलनाथम् ॥६॥

(इति वदन्, प्रणम्योत्थाय, बद्धाञ्जलिरतिष्ठत्)

श्रीकृष्णः—(सदयम्, सपदि रथादवतोर्य, सस्मितम्)—अविरादवाप्त-
मनोरथो भूयाः। पञ्चपदिनात्पूर्वमेव त्वदागमनं श्रुत्वा वलरा-
मादयस्त्वा द्रष्टुमागच्छन्ति। तत्पूर्वमेव तव सुभद्रापाणि-
ग्रहणोपायं वदामि—

त्रिदण्डकाषायशिखोपवीतैः

सितोर्ध्वपुण्ड्रैस्सहितो द्विषोकैः ।

कदा सुभद्रां घटयन्नुरस्यां

सुखं लभेयेति विचिन्तयध्वम् ॥७॥

अथ निवद्ववराहवराङ्गकं

कनकसूत्रनिवद्वनभस्थलम् ।

अधरनेत्रपयोधरभास्वरं

वहति दण्डममुं हि चमस्करम् ॥८॥

लोके समस्तजनमस्तकसेव्यमान-

मस्तार्तिनिस्तुलमुदस्तमितान्यभावम् ।

स्वस्त्यस्तु ते कनकमेयशरीरकान्ति-

कन्यात्मकं किमपि रत्नमयत्नतेजः ॥९॥

अर्जुनः—(सानुशयम्)—

संन्यासयोगनिष्ठस्तु कथं भूयो गृही भवेत् ।

प्रायश्चित्ताद्यनहन्त्वात्सद्यो भवति नारकी ॥१०॥

श्रीकृष्णः—(सस्नेहम्)—

न वेषमात्रेण यतिः, न तु वेदान्तकीर्तनात् ।

अपि तु—

मनसो निर्विकल्पत्वे संन्यासो विहितो भवेत् ।
 सर्वत्रेश्वरविज्ञानं मनसो निर्विकल्पकः ॥११॥
 तावत्कर्माणि कुर्वति निष्कामो मयि भक्तिमान् ।
 मां पश्यति सर्वत्र मनसा संन्यसेत्तः ॥१२॥
 वाचा ब्रह्म बदन्मूढो मनसा सविकल्पकः ।
 यः कुर्यात्कर्मसंन्यासं सोऽन्धवन्नरके पतेत् ॥१३॥
 मां च पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति ।
 तद्ब्रह्मज्ञानमित्युक्तं विरचतो निर्गमेद् गृहात् ॥१४॥
 संन्यासयोगमात्रेण कर्मत्यागी पतेदधः ।
 यावत्कालं तु गायत्री तावत्कालं न पात्यते ॥१५॥
 विरक्तो योऽवसिद्धान्तो क्षान्तो मय्यपि भक्तिमान् ।
 संन्यस्य सर्वकर्माणि निराशो यतिमाश्रयेत् ॥१६॥
 नटवद्यतिवेषोऽपि द्वापरान्ते न दुष्यति ।
 पतेत्कलौ तु संन्यासिवेषमात्रेण किं पुनः ॥१७॥
 अतस्सद्यस्त्वया कार्यो यतिवेषसमाश्रयः ।
 व्रज द्वारवतीं प्राप्ते मया सर्वञ्च साध्यते ॥१८॥
 अथार्जुनोऽपि दृष्टात्मा विरक्त इव भावयन् ।
 त्रिदण्डो द्वारकामेत्य गुहां शैले समाश्रयत् ॥१९॥

श्रीकृष्णः—(३सन्निर्विचिकित्सम्)—मदुक्तोपाय एव समाश्रितं त्वया ।
 अतः सुभद्रा तवैव भार्या भवति । यतिवेषोऽप्यशेषविशेष-
 मनीषा भूषायते । पश्य—

कलाविलासी^१ कमलायताक्षी
 कठोरवक्षोजकुठारदक्षः ।
 सौम्यस्त्रिदण्डीव भवान्विभाति
 संरक्षकः सर्वसुहृज्जनानाम् ॥२०॥
 विधिरपि बलवानसौ महात्मा
 घटयति तामपि मे सोदरों ते ।
 प्रतिनृपतिवलानि सादयित्वा
 निरवधिकां वितनोति सम्पदं ते ॥२१॥

१. ०श्रयम्; २. निर्विचित्; ३. ०निवासी ।

(नैपथ्ये)

अग्रे यान्तु तुरज्ज्ञणस्सरथयः^१ पादातयो दन्तिन-
 स्तत्पश्चादनुयान्तु हेमशिविका दान्ताश्चतुर्युक्तुताः ।
 राजानः प्रभवः स्त्रियः परिजनाः पौराश्च मुख्या इमे
 श्रीमद्यादववंशमौक्तिकमणेराजानुगास्सानुगाः ॥२२॥

श्रीकृष्णः — (श्रवणमभिनीय)—कृतवनदेवतासमाराधना बलरामादयः
 सपरिवारा अनेन पथा समायान्ति इव प्रतिभान्ति । तदहं
 तदागमनात्पूर्वमेव तत्र गत्वा तैस्सह किमप्यजानन्निव तत्र
 निकटं पुनरेष्यामि तदा सिद्धान्तसम्भवति ।

(इति तं समाधाय निष्कान्तः)

अर्जुनः —

यतिरपि मतिहीनो यत्नकृत्पत्तिन्योगे
 पदमनुपदमेवं भाषतेऽशेषतोक्तया ।
 सरासेजनयनायाः सर्वगात्रं कदा मे
 रहसि भवति पात्रं काभतन्त्रस्य कान्तम् ॥२३॥
 थावं थावं गुणगणमहं सज्जनन्या वराङ्गच्चा
 ध्यायं ध्यायं तदनुसकलानप्रतीकान्त्रतीकान् ।
 कारं कारं कथमपि दृढालिङ्गनं मानपूर्वं
 पायं पायं तदधरसुधां योगिनामस्मि राजा ॥२४॥
 अनुजनमनुरूपधर्मजातं
 सुखमिह सङ्क्रमते क्रमेण जन्मी ।
 विधिबलसहितोऽप्युपैति कश्चित्
 कनकैतडित्समकान्तियुक्तराजान्तम् ॥२५॥
 दशशतकोटिपुण्यभाजां
 अवनितले वसतां^२ सतां समाजे ।
 यतिरपि भविता कदापि कश्चित्
 सुकृतितमः सुदृशां कटाक्षपात्रम् ॥२६॥
 प्रातः स्नानजपादिकर्मनिरतः पत्नीसुताप्तानुगः
 संसारोचितवास्तुमार्गगदशाचिन्ताप्तचित्तसदा ।
 यस्तुर्याश्रममाश्रितो निश्चिधिः स्वैरं चरन्स्वैरिणी-
 पादाम्भोजयुगो निबद्धदयस्सोऽयं हि धन्यो यतिः ॥२७॥

मृष्टच्चा सङ्गममाचरन्ति कतिचित्स्त्रीणां वराङ्गे परे
 दृष्टच्चा कामपि कामिनीं स्मरवशादाराद्भ्रुवा मोहिता ।
 ध्यायं ध्यायमसूनिमीलितदृशः सर्वांत्मना नेक्षयते
 को वा जेतुमनङ्गमङ्गभविता विष्णुर्विधिशशङ्करः ॥२८॥
 सोऽहं धन्यतमो यतिः करुणया कृष्णेन सङ्कृतिपतः^१
 पात्रं नेत्रयुगस्य तत्सहभुवो मत्तुल्ययोगी च कः ।
 मान्यामान्यवतो जनस्य मधुरालापा मनोहारिणी
 सर्वांशैरतिशायिनी मधुरियोभ्रंत्री भवेन्मे प्रिया ॥२९॥
 दृष्ट्वा मानवमोहिनीं भगवतो मायां महायामिनीं
 नानारूपमहातपाः^२ कृतिचण्डयोगीश्वराणां गणाः ।
 रेतोद्रेकदृढोन्नमदधृदयभूरण्ड^३द्रवद्रेतसो
 जाताः किं पुरुषाः स्त्रियोऽपि च कथं जेष्यन्ति कामादिकान् ॥३०॥
 सर्वेषां रतिनाथविभ्रमजुषां योषां विना का गति-
 र्भूषां भूवलयस्य फुललकमलावासापतेः सोदरोम् ।
 चण्डीशारिशशङ्करमन्दपवनश्रीमाधवादीन् कदा
 जेष्याम्येत्य जनार्दनस्य कृपया दैवं प्रमाणं परम् ॥३१॥
 मूर्ढनिं पत्युरारोहेदेषा श्रुतिरभूत्तदा ।
 यदा सा शिरसा धार्या सुभद्राऽन्वर्थनामका ॥३२॥
 कण्ठे बाहुलतां मुखे निजमुखं गाढं कुचौ वक्षसि
 श्रीणीमूरुरुगेऽधरदलं निक्षिप्य निक्षिप्य च ।
 प्रेमणा साधुतया मुदा लघुबलादालिङ्गं यः चुम्ब्यते
 सोऽयं धन्यतमो यतिस्त्रिजगतामेकाधिपानां गुरुः ॥३३॥
 पीनपयोधरनेत्रा कण्ठतटीबद्धहेनसूत्रा च ।
 कम्बुसहोदरकण्ठी वंशीयष्टिर्विभाति तन्वङ्गी ॥३४॥
 इयं सुवदना श्यामा कुण्डिका चण्डिकेव सा ।
 यतेः पाश्वे करस्यैव भाति पोनपयोधरा ॥३५॥

(इति वदन् परितोऽवलोक्य सहर्षं स्वगतम्)—

एकेऽनालावलम्बिफलद्वयवद् हंसडिम्बकौ वर्तते । एताभ्यां क्षणं

स्थित्वा, कालयापनं करोमि । तन्मध्ये देवः समायात्येव । तदा मे मनोरथः सफलो भविष्यति ।

(प्रकाशम्)—भो वयस्य-पुत्री, समीपमागच्छतम् । किं युवामन्त्र स्वेच्छया समागती, उत्तमश्लोकवार्तया वा ?

हंसडिस्बकौ—(सप्रथर्यं साष्टाङ्गं प्रणम्योत्थाय बद्धाऽन्जलिमवदताम्)—
‘स्वामिनावामात्मनाऽगती । किन्तु देवेन प्रेषितौ । अपूर्वोऽयं यतिर्गुहायामास्ते समस्ते डिमे । तं निकटमटतं तत्र व्यापारेण कालं नयतम् । अहमपि सवलरामादिस्तत्रैष्यामीति । तं द्रष्टुं दैवमेव घटति ।’ इत्युक्त्वा आवां प्रेषितौ ।

अर्जुनः—(सधर्यस्मितम्)—अज्ञीकृतं सुकृनिनः पालयन्ति । युवां समस्तविद्यापारञ्जताविति जाने । किमहं परीक्षकः । युष्माकं विद्याविलासः प्रसिद्ध एव । भवतिपत्ररूपावेव भवन्ती ।

हंसडिस्बकौ—स्वामिन् ! तथा न नियमः । कार्यकारणयोर्भेदोऽस्ति । पश्यतु^१ भवान्—

अणुरपि सकलप्रकाशहेतुः

शुचिरयमन्वहमेधते समन्तात् ।

तदुदितमपि धूमजातमेतत्

सकलविलोचनवाष्पदं बभूव ॥३६॥

किञ्च—

अज्ञोऽयत्यन्तहस्तोऽथमेधानग्निर्दहेत् क्षणात् ।

सागरोऽपि न तद्वेतुर्दहत्येकं तृणं क्वचित् ॥३७॥

कार्यं निदानाद्वि^२ गुगानधीते

न कारणात्स्वाविधभिदे क्रमाच्च ।

जलेषु शैत्यं न च तत्स्थलेषु

तिलेषु तैलं न च सैकतेषु ॥३८॥

एततु कादाचित्कं न तु सार्वत्रिकमिति मन्तव्यम् ।

राजा अर्जुनः—(सशिरःकम्पम्)—सत्यम्, किमसुलभमत्रभवतां सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञानां व्यवहर्तुम् । क्वचित्क्वचित् कारणयोः समानरूपत्वम् । क्वचित् कार्यकारणयोरसमानरूपत्वम् ।

१. पश्य; २. निदानाद्वि० ।

यथा मृदूवटयोस्तनुपटयोः समानरूपत्वम् । वंशाङ्कुरकद-
ल्योर्गोमयगोमणयोरण्डवृश्चिकयोरसमानरूपत्वम् । जग-
न्नारायणोदभवमित्यादी कारणगतसत्यत्वादीनां जगत्य-
भावादीपत्साम्योपपादनादेवाखिलार्थसिद्धिरिति सर्व-
विद्वत्कविसम्मत इत्यवगन्तव्यम् । ततस्ततः ?

हंसकः—चास्त्रवादस्य नानारूपत्वादतिगहनम्, तिष्ठत्वेतत् । श्रूयता-
मिदम्—

प्रथमश्लोकः—

किं तेजोऽधिकमस्य किं स्थितिरूपं को रक्षतीमं जनं
किं चाशास्यमशेषतः शुचिकरं किं चास्य रस्यं च किम् ।
किं वा सर्वरसज्जमागुभरणं^३ किं वा बहूनां द्वयं
सम्प्रार्थं कथयन्त्यसी^४ प्रतिवचः प्रश्नस्य ये ज्ञानिनः ॥१६॥

द्वितीयश्लोकः—

को धन्यो धनवांशच कः प्रियतमः को वा सुखं किं कुतः
कि इलाघ्यं कमनीयतारकगुणः को वा च कस्तुष्टिमान् ।
गेहं किं कतसो भतश्च पुरुषः को वा जनो दुर्जनः
प्रश्नस्य प्रतिभाषणं वदति यः सोऽयं विपश्चित्तमः ॥१७॥

तृतीयश्लोकः—

किं वा भोगनिदानमस्य^५ जगतः किं कारणं कः प्रियः
का वन्द्या सकलैर्जनैः कुलवधूः सर्वोन्नतो कः पुमान् ।
को देशो वस्तरेजनस्य हितकृत् किं स्याज्जनानन्दनं
प्रश्नस्य प्रतिभाषणं वदति यः सोऽयं विपश्चित्तमः ॥१८॥

चतुर्थश्लोकः—

किं सर्वैरपि काङ्क्षणीयमनिशं को भोग्यभाग्या सह
का ब्राह्मण्यविधायिनो गुणनिधिः को वा दुरात्मा जनः^६ ।
को वा याच्चितवृत्तिरत्र कुमतिः को वा जनेष्यश्च कः
प्रश्नस्य प्रतिभाषणं वदति यस्सोऽयं विपश्चित्तमः ॥१९॥

यतिरर्जुनः—किं तेजोऽधिकमस्य व्याख्यातम्—

चक्षुरन्नं पिता श्रेयो नोरं लवणमित्यपि ।
रसनेन्द्रियं च वस्त्रे द्वे प्रश्नस्यास्योत्तरं वदेत् ॥२०॥

१. परस्य; २. ० माभर०; ३. ०त्व०; ४. ०दानस्य; ५. च कः ।

द्वितीयश्लोकस्यार्थः—

अनुष्ठाता विद्वान् परहितपरः सत्रीसहचरः
 तथा दानं यज्ञः^१ परधननिराशश्च सततम् ।
 गृहिणीविशिष्टो योऽपक्षपाती
 सर्वजनदूषकोऽस्य प्रश्नस्यैतत्प्रतिवचनं हि नियतम् ॥४४॥
 श्रुणु ध्यानेन हंस !

तृतीयश्लोकस्यार्थः—

शरीरं प्रकृतिर्दक्षो लक्ष्मीश्चारित्रभूषणा ।
 परमाचारराजन्वान्तोर्यत्रिकमिहोच्यताम् ॥४५॥
 प्रतिवचनत्वेनेत्यर्थः ।

तुरीयश्लोकस्यार्थः—

काऽचनं श्रीकटाक्षश्च गायत्रीं यः प्रपञ्चवत्^२ ।
 उद्वेजनीयः स हि चातकश्च मूर्खश्च यः शीलसमन्वितश्च ॥४६॥

हंसडिस्बकौ—

का श्रेष्ठा सरितां स्थलेष्विह महत्यास्ते च का वा स्थली
 रम्या सर्वजनस्य कः क्षमिवरो नित्यं सुखी को जनः ।
 कस्यात्सर्वभयङ्ग्नः शुभकरः को वा जनानां सतां
 प्रश्नस्योत्तरदायको भवति यस्सोऽयं विपश्चित्तमः ॥४७॥
 किं वेदेष्वपि चोत्तमं प्रियतमं विष्णोश्चरित्रेषु किं
 रत्नेष्विष्टफलप्रदो हि च नृणां कस्साहसी पक्षिषु ।
 अर्थनामपि रक्षणं किमखिलक्लेशापहं किं स्वयं
 प्रश्नस्योत्तरदो जनो भवति यस्सोऽयं विपश्चित्तमः ॥४८॥

यतिः (अर्जुनः) —का श्रेष्ठा सरितामित्यस्यार्थः—

गङ्गा यथेच्छविहारज्ञो ब्रह्मज्ञानी अनृणामप्रेष्यः ।
 यदृच्छालाभसन्तुष्टः भुजङ्ग्नो मौनीति वक्तव्यम् ॥४९॥
 किं वेदेष्वपीत्यस्यार्थः—
 पुरुषसुक्तं श्रीमद्रामायणं च चिन्तामणिः ।
 कुलज्ञशकुनिस्त्यागश्च पुत्रश्चेति वदाम्यहम् ॥५०॥
 (इति हंसकडिस्बकौ मौनमस्ताम्)

१. दानं न यज्ञे; २. गायत्रीं यः प्रपञ्चः ।

यतिः (अर्जुनः) — (सहर्षम्) युवाभ्यां कथितं युक्तमेव । घटपुलाक-
न्यायेन युवयोः सर्वज्ञता ज्ञाता; परन्तु दैवबलादेव
विद्यासम्पदां प्राप्तिरिति नीतिवादः । पश्य—

ऐश्वर्यमक्षरगतिं विपुलं च शीलं
यः प्राप्तनुयात्स खलु दैवबलेन युक्तः ।

अन्यस्थ तन्निकटबासमुपेयुपः तत् ३
यातोव किं न हृदयं ४ न भवेद्विषादः ॥५१॥

किञ्च—

अग्रे पश्चादुपरि परितः पार्श्वयोः कः समन्ताद्
ग्रामे गेहे जनपदवरे पट्टने मार्गमध्ये ।

सिंधोस्तीरे विषिनसर्वसिंहह्लादिभिः ५ सञ्ज्ञटादौ
युद्धेऽनर्थं स्थितमपि जनं साध्ववत्येव दैवम् ॥५२॥

हंसकः — (डिस्बकमपवार्य) — अये डिस्बक, कोऽयमिति यतेराशयः ।
कायन्तिरमुद्दिश्य कोऽपि जनो यतिवेषेण तिष्ठतीव प्रतिभाति ।
तदन्तरञ्जनः सर्वज्ञः श्रीकृष्ण एव जानाति । मत्प्रेषणसमये
उपांशुः किञ्चिदुक्तं भगवता । तद्गोप्यमस्य निकटे । स्पष्टमग्रे
भविष्यति । आवां पुनरत्र क्षणं स्थित्वा यतिना सम्मानितावन्यत्र
गच्छावः । इलोकभावने विचारयावः । (प्रकाशम्) —

भो यते, महानुभावो भवान् । भवदुदीरितस्यार्थो भवतैव ज्ञायते ।
कूपमण्डूकन्यायेनावयोर्जनिम्—

शुक्रोक्तिममृतत्वेन लिपित्वेन घृणक्षितिम् ।
श्रोत्राभ्यामपि नेत्राभ्यां महान्तो लालयन्ति हि ॥५३॥

कलत्रभित्रैसद्विद्याधनं त्रान्यसुहृत्सखेः ।
जनैस्सदा समेतोऽपि त्वादृशः किं भवेज्जनः ॥५४॥

(इति वदन्तौ तिष्ठतः)

यतिः (अर्जुनः) — (सस्मितं स्वगतम्) — इमावतिचतुरौ श्रीकृष्णेन
किञ्चित् प्रकृतकार्यं ज्ञापिताविव प्रेषितौ प्रति-
भाति । तदपि मदतिशयमुद्दिश्यैव भवतु सुखायनः ।
(प्रकाशम्) —

अङ्ग, भवन्तौ सर्वज्ञावेव; परन्तु सकलजनकृताऽजलिपतञ्जलि-
सर्वज्ञचरणाक्षजैमिनिसकलकल्याणगुणनिधिश्रीवेदव्यासादिमुनिजनकृतशास्त्र-
प्रपञ्चनिर्वचनविरिङ्गोऽप्यहं युष्मत्मतरीति न जानामि । तामद्य विशदयतं
युवाम् ।

हंसकः — (डिम्बकं प्रति वदति) — अये डिम्बक, अयमन्यादृग्यतिर्योऽत्या-
यतिभावः । कस्यचिद्देशस्य सम्रादिति भावो नयति न तु
परिव्रादिति । कुतः—रथाङ्गशङ्खासिगदाधनुर्वरपद्मकराध्वरेखा-
विराजमानत्वात्, ध्वजकलशादिमहाराजचिह्नसमन्वितत्वाच्च ।

यतः —

विद्या गृहीता विविधोत्तमेभ्यो
दानेन सानेन समाश्रयेण ।
तास्तास्समस्ताश्च यथा गृहीता-
स्तथैव शिष्येष्वमुनोपदिष्टा ॥५५॥

भवतु —

वैदेवदान्तैश्चतुर्भिस्तदनुगुणगणै॑ पूर्णदपदैश्चास्त्रवादै-
दनैः कर्णाविमानैः श्रुतियतिसहजैस्सूक्तिसारैरुदारैः ।
दृष्ट्यद्वैर्णदशुण्डप्रतिहतकठिनकूरवादादिरङ्गः
श्रीमान् रामानुजार्थं प्रति हरिसदनं राजते राजहस्ती ॥५६॥

अग्रे पश्यामः —

फेनावरुद्धोऽपि मणिः स्वकान्त्या भासतेऽनिशम् ।
बाहुजो वा द्विजो वाऽयं यतिः केनापि हेतुना ॥५७॥

(प्रकाशम्) — भो यते स्वामिन्, इदमस्मन्मतमवधार्यताम् ।

रहस्यतस्वत्रयवादिनो वयं
परत्वमेवाभिलषामहे हरेः ।

विशिष्टमद्वैतमिदं यते^२ भवान्
स एव रामानुजयोगिराडिति ॥५८॥

एते रामानुजीयाः श्रुतिमतिसुगताः३ पञ्चसंस्कारयुक्ता
भक्ताः श्रीवैष्णवानां पररिपुरुपजिद्भाष्यकृत्सूक्तिसाराः ।

कुर्वन्तो मन्वदः श्रीहरिभजनमथो४ भुक्तशेषं च मुख्यं
पैत्रेष्वर्थेषु पञ्चस्वपि किल समयेष्वादरं पाञ्चरात्रे ॥५९॥

१. ०गुण०; २. यतो; ३. श्रुतिमतिगताः; ४. ०मधो ।

सौम्ययतिः (अर्जुनः)—(साञ्जलिवन्धम्, शिरसा प्रणम्य)—भो
दोषज्ञौ, भवन्ती सर्वज्ञावेव । श्रीरामानुज-
रूपनिरूपणेन धन्यो भवामि । तदिव्यशुभाश्रयं
निरूप्यताम् ।

हंसकडिस्बकौ—(सविनयाञ्जलिवन्धम्)—

उपधीतशिखात्रिदण्डयुक्तः
सितमृतस्नाकलिताखिलोद्धर्वपुण्डः ।
वरपल्लवताञ्चवस्त्रधारी
सुतरां श्रीरामानुजयोगिराङ्गविभाति ॥६०॥

सौम्ययतिः अर्जुनः—भो विद्वांसौ, त्रिदण्डधारणे किं प्रमाणम् ?

हंसकडिस्बकौ—श्रीकृष्ण एव प्रमाणम् । त्वमपि । किञ्च—

काणादक्षाक्यपाषणडः त्रयीधर्मो विलोपितः ।
त्रिदण्डधारिणा पूर्वं विष्णुना रक्षिता त्रयी ॥६१॥
सीतापहारी च दशाननोऽपि
त्रिदण्डकाषायशिखोपवीतिः ।
तारापहारी गुरुरत्र मानं
किं ते न कर्णं सुगतं यतिज्ञः ॥६२॥

सौम्ययतिः (अर्जुनः)—अहो किमनेन धर्मव्यतिकरेऽपि कदाचिदुपद्रव-
वशात् । ‘वेषान्तरगृहीतेऽपि संन्यासी प्रायशिच्चती न
भवति । इत्युक्तं भवति । इदं तिष्ठतु । युवां वहुधा
परिष्करणीयो ।

(इति श्रीकृष्णं ध्यायति)

कृष्णोऽपि कृष्णहृदयं ज्ञात्वा द्रविणसंहतिः ।
वर्वर्षं पुरतस्तस्य स तास्ताभ्यां ददौ मुदा ॥६३॥

(तौ तामादाय साश्चर्यं यतिनाञ्जुञ्जातौ निष्क्रान्तौ) ।

अर्जुनः (यतिः)—(साकूतस्मितम्)—

नागपर्यञ्ज्ञशयनं हि नलिनायतलोचनम् ।
तावद् ध्यायामि तं देवं यावदुद्घाटयते मया ॥६४॥

(इति वदन् तिष्ठति)
 (ततः प्रविशति श्रीकृष्णः)

श्रीकृष्णः—(सस्मितं, दारुकमीक्ष्य)—रे दारुक, सुलभेऽपि कार्यं महान् प्रयत्नः क्रियते । महाकार्येऽपि स्वल्पप्रयत्नः क्रियते । एतदुभयं विधिविहितमेवेति विज्ञायते, न तु पुरुषकृतमिति । पश्य—

आश्चर्यं प्रकृतिर्जनस्य बहुधा पक्षानमन्वोक्षते
 तत्राप्येकगुणः सरोजवदनापेक्षा सुवर्णेषिणी ।
 अन्या सर्वरसायनीति च पराप्येवं तयोरुत्तमा
 काऽप्येषा ललना परा विजयते सर्वोत्तमा सम्प्रति ॥६५॥

रेतस्सञ्चन्मूजति युवतिष्वात्मनानङ्गरेहे
 कामं कामं भजति तरसा सारथिस्सारथित्वम् ।
 प्राणी वाणी प्रतिकृतिरयं स्वीयदेहात्प्रजो यो
 लोकास्सर्वे प्रसुदितहृदस्स्वाङ्गजाः स्त्रीपुमांसः ॥ ६॥

दारुकः—(सप्रश्रयं)—स्वामिन्, तादृशधीरपि श्रीःप्रभावमेव प्रकाशयति । तदर्थमेव यतेरयमारम्भः स्वामिना निवेदितः । (पुरोऽवलोक्य)—त्वदुदीरितप्रकारेण प्रभासतीराद् वनदेवीं समाराघ्य सर्वेऽपि बलरामादयोऽन्नादिभिरतिरुपतास्तस्करीमस्करीसमीपमापुः । अस्माभिरपि नियमानुष्ठानमाचरितम् ।

(ततः प्रविशन्ति बलरामादयः)

बलरामः—(सोत्साहम्)—अहो, अघटितघटनाचातुरी परिणता श्रीकृष्णस्य । यतः ।

अस्मिन्निशीथसमये निखिलान्नियुज्य
 कार्यान्तरे स्वयमसौ पदवीं प्रपन्नः ।

अस्थ्या: पुरः किमपि चेतसि चिन्तया नः
 सम्फुल्लनेत्रवदनस्स च बन्धुरास्ते ॥६६॥

(इति वदन् श्रीकृष्णमुपेत्य, अग्रे विलोक्य)

पश्य कृष्ण, महानेष योगी भोगीव दृश्यते ।
 यद्देहकान्त्या विशदा दरी भातीव सुन्दरी ॥६७॥

अपि च—

त्रिदण्डकाषायशिखोपवीतैः

पुण्ड्रेद्विषट् कैसिसतदीर्घरूपैः ।

कमण्डलूपानहशिकथपीठे-

रमण्डितैरस्य मणिप्रकाण्डैः ॥६९॥

रामामृताक्षरमलं स्फुरिताधरोष्ठे

रामाकृतिप्रतिकृतौ बहुधाऽनुरागी ।

भोगी च पुण्यजनपूर्वसुराग्रभागी

योगी च सर्वसुदृशामयनाविभाति ॥७०॥

श्रीकृष्णः—(सोपहासम्) अहो पण्डिताः, रामेति श्लोकस्यायमर्थः ।

शृणुन्तु सर्वेऽपि अर्थान्तरपात्रतामयमयते यतिरिति ।

सर्वेऽपि—यद्युवयोरभिमतं तत्समीचीनमेव सकलजनशिरःकम्प्य च ।

बलरामः—(सविनयकोपम्) भो वत्स, कृष्ण अलमलं ममोपहसितेन ।

मदुदीरितं पदं तव हासपदं जातम् । तिष्ठत्वेतत् । त्वं वर्णयैनं
सर्वश्रुतिसुखायनं भवतु ।

श्रीकृष्णः—

कलानिवासो कमलायताक्षो^१

कठोरवक्षोजविभर्दनक्षमः ।

सौम्यस्त्रिदण्डोव भवत्यदीनः

संरक्षकस्सर्वसुहृद्धूनाम् ॥७१॥

सर्वे—(प्रकटं, विहस्य) अये हलिन्, बलीयात् तव भ्राता कृष्णः

सर्वज्ञः सर्वशक्तिमानिमं श्लोकं परमपुरुषार्थप्रदमिति निधारियितुं

शक्तोऽस्माकमस्य चाजगजान्तरम् । अतस्तूष्णिं वर्तमाना यत्याश्रम-
समीपमागताः । तस्माद्यानावरोहणं कुर्मः ।

(इति यानादवस्तु यत्याश्रमप्रवेशं नाटयन्तः)

सर्वे—

अनुग्रहाय लोकानामवतोर्णयै^२ यते नमः ।

शिखोपवीतकाषाय दण्डने दत्तयोगिने ॥७२॥

१. उदाक्षी; २. उक्षमम्; ३. उतीर्णो ।

(इति प्रणम्योत्थाय बद्धाऽजलयस्तिष्ठन्ति)

बलरामः—(पितरौ विलोक्य) हे पितरौ, अयं सौम्ययति रस्मतगृहप्रमदावनं प्रविशतु, तिष्ठतु च । गुहायाः पुरश्च भिक्षाग्रहणायाता-यातेन परिश्रान्तः । बहुधा वलाम्यति च । पितरौ, तथैव क्रियताम् ।

श्रीकृष्णः—(सोपहासम्) आर्य, न विश्वसनीयः सर्वथा यतिः । अयं विप्रलभ्मको यतिरिव । तत्कथां जानासि खलु । अनेन सर्वे वयं विप्रलब्धा भविष्यामः । अतोऽस्मद्गृहे वस्तुमयोग्यः । मद्वाक्यमङ्गीकरणीयमन्यथा महानपराधो भवति भवतामिति सर्वान् बोधयति ।

बलरामः—(साभिमानम्) अयं वत्सो लीलापरवशः किमपि किमपि वदति । तत्सर्वमुपलालनीयमेव । (सान्तहर्सिम्)—अथ ज्ञाटित चलपुटे चक्षुषी विस्तृणानः श्रीमन्नारायणस्मरणं कुर्वन्सर्वान्वलोक्य स्मितमधुराधरमतिष्ठत्) परन्त्वयं भास्कर इव कतमस्तस्करो मस्करिवरोऽस्मद्भवनोद्यानं प्रापणीय एव । अत्र सर्वोपचारैरर्चनीय एव ।

(सर्वेऽपि तथैवेत्पूचुः । यतिं विलोक्यन्ति च)

यतिः—युष्माकं यथा मनीषा, तथा क्रियन्तामित्यूचे ।

बलरामः—(सामोदं कृष्णादीन् प्रसादयन् यति कनकशिविकामारोप्य, स्वभवनोद्यानं प्रापयामास । तत्र स्वभगिनीं सुभद्रां तच्छु-शूषणाथं नियोजयामास) ।

(अथ सर्वेऽपि यथायोग्यं निष्क्रान्ताः ।)

॥ इति श्रीकृष्णविजयाभिधाने डिमे द्वितीया
यवनिका सम्पूर्णा ॥

॥ हरिः ३५ ॥

अथ तृतीया यवनिका

यतिः—(विभाव्य)

(ततः प्रविशति प्रमदाभिलाषी प्रमदावनं सुयतिः)

यतिरतिरतिराभात्कामवश्यः कृशात्मा
सुतनुसुतनुयोगं वाङ्छति प्रौढयोगम् ।
तदनु तदनुरूपं तापमुत्सृष्टमापं
हिमकरदृष्टदोषेऽयंतिर्तीरं विवेश ॥१॥

दण्डादीच्चिनिवीय^१ केवलशिखायज्ञोपवीतोज्जवलो
धृत्वाऽसौ कमनीयकं सितमृदा वलृत्तोर्धर्वपुण्ड्र्युतः ।
श्रीचूर्णस्सरसीं विगाह्य च शुचिर्जप्त्वा विपादं मनु
ध्यायन् श्रीहरिसोदरी^२ वरतनुं ससाढ् यतीनां स्थितः ॥२॥
तत्रान्तरे सरससारसचारुनेत्रा
सौन्दर्यसागरसमुद्रभवसारलक्ष्मी ।
साकं सखीभिरत्नरूपविभूषणाद्या
पत्युस्सकाशमभजद्यतिनां सुभद्रा ॥३॥
(अनेन सावमर्शचूलिका उक्ता भवति ।

यथा—

प्रतिपाद्यकथांशा या प्रधानेन प्रकाशयते ।
पत्रेण सावमर्शेति चूलिका सोदिता बुधैः ॥४॥
इति लक्षणात् ।)

(ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टा सुभद्रा)

सुभद्रा—अहो, सहिंओ, जहिणिहिं अहूंगजेण वलरामेण तब्बकातव्यं,
भद्रेति मां आकारित ।

(छाया) [अयि सख्यः यथानिर्दिष्टं ममाग्रजेन वलरामेण ‘तथा
कर्तव्यं भद्रेति’ मामाकार्यः ।]

‘सह सहिंओ अहूंपमदाओ अनंप्यविसिओ अबकसाओ जइसरपादो

---

१. ०निविनीय; २. ०दरी० ।

सेवं सेवं कुरुसु । एवं एव अम्मजणणी तादेहिक किस्सणेण अवदासिं ।
अदो अहं सिद्धं जइवइ समीअं गच्छमि ।

(छाया) ['सह सखीभिः सत्वरमस्मत्प्रमदावने प्रविश्यानलसा
यतीश्वरपादसेवां कुरु ।' एवमेवास्मज्जननीताताभ्यां कृष्णेन चोपर्दर्शितम् ।
अतोऽहं शीघ्रं यतिपतिसमीपं गच्छामि ।]

(इति नाटयेन यतिपतिसमीपं गच्छति)

(ततः प्रविश्य यतिपतिः)

यतिः—(पुरोऽवलोक्य) अहो, सफलो मे तर्कः । यदुदीरितं रामकृष्णा-
भ्याम्, तत्तथैव स्मरति, तेजः कामान्धकारनिवर्त्तकम् ।

आश्चर्यं क्वचिदप्यपङ्गुजमिदं तत्र द्वयं चोत्पलं
चास्पेयी कलिका जपा च जलजं चक्रौ नभःपङ्गुजम् ।
शुण्डा चक्रयुगी गदाकिसलयौ तस्यास्तदूर्ध्वं तमः
सूर्याचन्द्रमसौ तडिदगणयुतं भातयेतदस्मिन्नस्थले ॥५॥
श्रीकृष्णं सततं स्मरामि तमहं यस्यानुजायामहो
चक्रौ चन्द्रधृतिं शशी घन॑धृतिं श्रौत्रं॒ सवर्णो धृतिम् ।
पद्मौ तारतिङ्गचं॒ तानवसुधापर्यन्तसौदामिनी
कुर्वते कुरुते करोति कुरुतः कुर्वत्यलङ्कुर्वते ॥६॥

(इत्युपदिष्ट एवावदत्)

(नेपथ्ये)

उत्थाय शीघ्रमुखेगमुद्गुडकान्ति-
रालिङ्गन्यं गाढमतितुङ्गकुचं तदङ्गम् ।
बाहुद्वन् परिधाकृतिना सकासी
निविश्य तामिदमवीवदवायताक्षीम् ॥७॥

यतिः (अर्जुनः)—

धन्योऽस्मि सुन्दरि तवाधरक्षीघुपाना-
दङ्गमदोयमभवत्परिशुद्धमन्तः ।
कुञ्जे मनोहरतरेऽत्र सुपूजयामि
त्वां देवतामभिमतां कुसुमैरनवेः ॥८॥

(इति वदन् गान्धर्वेण धर्मेण तां हस्ते गृहीत्वा, तत्र पुष्पपल्लव-
कल्पिततत्त्वे उपविश्य परितोऽवलोक्य) —

इदानीं सर्वोऽपि सुखकरोऽस्ति । पद्य —

आरामस्युखमातनोति नलिनीवातोऽनुयातस्युखं
चान्द्रैस्सान्द्रतरंर्मरीचिनिकरैश्चैत्योपचारैः परैः ।

कामान्नैरपि दीपकरनुषमर्यूनामहं ग्रामणो
राजेयं तनुसङ्घमेन महता कृष्णप्रसादेन च ॥१॥

सुभद्रा—(सहर्षम्) अथ्यउत्त मवि^१ एइहि कामवसद्भलआणिलचन्दाद-
ओवि सुह्यरा जादा तुह परिसंगादो । किं आमहतादप्यमुहेहि एवं
अणुगगहीदंमिहि ।

(छाया) [आर्यपुत्र, ममापि इदानीं कामं वसन्तमलयानिलचन्द्रा-
दयोऽपि सुखकरा जाता तव^२ परिष्वज्ञात् । किञ्च, मम तातप्रमुखैरेवमनु-
गृहीताऽस्मि —]

‘अयि सुभद्रे, मङ्गलस्नानपूर्वमनधुकूलवेष्टिताप्यखिलाभरणैरलङ्घ-
ताऽस्मत्प्रमदावनं ज्ञटिति प्रविश्य, सखीसहिता तत्र स्थितस्य योगिनः शुश्रूपां
कुरु । तव मनोरथः पूर्णो भविष्यति । सखीजनोऽन्यत्र तिष्ठतु । त्वमेकाकिनी
यतिवरमुपरञ्जयोपचारैः ।’ तथैव ते सर्वं करोमि ।

(इति वदती तिष्ठति)

यतिः—(साश्चर्यमोदम्) भद्रे, अर्जुन एवाहम्, न यतिः । कृष्णकृतोऽय-
मुपायः । दुर्योधनातिविरोधिनिरसनाय इदं रहस्यं गोपनीयम् ।
आवबोर्पाणिग्रहणमङ्गलं कृष्ण एव प्रसिद्धं कारयिष्यति । एतत्सर्वं
सखीमुखे रहसि तवापि ताताभ्यां ज्ञापय ।

(इति तामङ्गे निधायालिङ्गं तिष्ठति)

सुभद्रा—(सामोदविस्मयम्) अथ्यउत्त, ^३ तुए जआणि वेदिं, त हन्व
किदम् ।

(छाया) [आर्यपुत्र, त्वया यथा निवेदितं, तथैव कृतम् ।]

सख्यः—(सविनयहर्षम्) देवि, एतं तुह जणणीजणओ सुणिअदिः^४ सयुट्ठ-

१. महविं; २. उताव; ३. उअत; ४. दुहू० ।

हिथमाजादा पाणिग्रहणसमए आअमिसंदि । तत्तुए इमिणा
सुखं ठादब्वं । अहमेवि जअणिओअगच्छम् ।

(छाया) [देवि, इयं^१ तव जननीजनकौ शुत्वा अतिहृष्टहृदयौ
नातो पाणिग्रहणसमये लागभिष्यतः । तस्मात्त्वयाऽनेन सुखं स्थातव्यम् ।
बयमपि यथानियोगं गच्छामः ।

(इति निष्क्रान्ताः)

अर्जुनः—(सरोमाऽचहर्षम्) अयि सुभद्रे, आवाभ्यामनवरतमप्यनवरतं
विहरणीयम् । तत्सर्वमनुकूलं भविष्यति ।

(इति तावर्तिष्ठताम्)

(ततः प्रविशति हरिदासः)

हरिदासः—(सनिःश्वासम्) सर्वमप्यन्योऽन्यं विरुद्धं कुर्वते दैवम् ।
पश्य—

कामो हन्ति यतीः वरानपि भूशं स्त्रीणां मनो दुर्गमं
सद्वृत्तैरपि दुर्दशासमदृशां भेदो जने जायते ।

अन्योऽन्यं विबृधेषु बुद्धिरसती इयामा युवानां समो
बाध्यते मद्नाशुगैरिति च यत्तन्मे मनः कृत्तति ॥१०॥

(विमृश्य)—सज्जनसङ्गतिरेव श्रेयसी सकलजनानामसज्जनसङ्गतिरव-
मानहेतुः, असज्जनानां सद्दूषणमेव भूषणम् । पश्य—

शूरो नृघण ऊयते मृदुवचा दीनोऽयमित्यूद्दत्ते
मौनी मूक इतीर्थते बहुवचा वाचाटतां नीयते ।

त्यागी दास्त्विक दूष्यते कृतमतिः भ्रान्तत्वमारोप्यते
कर्मी भ्रामक ऊयते कुमतिभिः को वा जनः इलाध्यते ॥११॥

(विचिन्त्य, सनिवेदहर्षम्)

एवमेव सेवकानां वृत्तिः^२ विधिविहितैव नियोज्या, बहुमानो वा,
तदन्यो वा, सहनीय एव ।

कुतोऽहं द्वारकाभद्रा कुतस्सा हस्तिनापुरा ।
कदा विजयवृत्तान्तं ज्ञात्वा राजे वदाम्यहो ॥१२॥

कथमवापि नायाति ओदनपात्रपाणिर्मतिप्रया कादम्बरी ।

यस्या दर्शनमात्रेण सर्वक्लेशविनिर्गमः ।

पुंसां तथा सुन्दरोणामन्वयोऽयं विधे: कृतः ॥१३॥

पश्य—

सौन्दर्यसारगुणवत्तरणीजनाना-

भानज्ञमज्ञमभवद्भुराद्यमेतत् ।

अत्यन्तबालकरात्तरमेयमध्य-

भालोलहृष्टविशिखं सुखमातनोति ॥१४॥

कथमेतादूशजराविशिष्टस्यापि शिष्टस्य यौवनसङ्गमव्यापारो घटते ।

तथा हि—

आपादचूडमतिनिष्ठुरकीटकोटि-

दल्टं लयैर्धम् किणैरभवज्जुगुप्सस् ।

दुर्गन्धयुक्तबहुशोणितलिप्तगन्धं

हाऽहं तथापि विषयान्न परित्यजामि ॥१५॥

दिष्टच्च स्मृतोऽयं इलोकः । यथा—

दन्ताश्चञ्चलदन्ताः केशा काशश्चूनसङ्काशाः ।

नयने तमसायने तथापि चित्तं घनाङ्गनायत्तम् ॥१६॥

(सस्मरणम्)—

यादन्मायाविशिष्टे जगति विहरते जन्तुरत्यन्तकष्टे

यो वा को वा असी वा वपुषि रतिकरे मूत्ररेतःप्रपूरे ।

नानाचित्रान्नभक्षयैर्नवयुवतिरतैर्भेदुरे कामवर्ति-

स्तावत्तिष्ठेत् सत्यं ततुविगमविधिस्सर्वशास्त्रैरधीतः ॥१७॥

(इति वदन्, पुरतोऽवलोक्य सधैर्यम्)

अहो, दैवादाश्वसितस्तावदन्तरात्मा, यतः सर्वं सहैव कादम्बरी मया
लीलाकलत्रीकृता सत्वरा इत्वरावाहितजलोदनभाजना समायाति । अतो मे
दीर्घमायुः । अस्तु, यद्दर्शनेन जीवेम शरदशशतम् ।

(इति कवचित्तटाकरोधोल्लसत्^९ सपल्लवबहुच्छायाफलसहकार-
तस्मूले तिष्ठति) ।

१. वृण०; २. पल्व० ।

(ततः प्रविशति कादम्बरी)

बसुन्धरा (कादम्बरी)—(विचिन्त्य) कथमहं कमलाविलासकल्याणभूधरं
स्वामिनं द्वारकानायकं दृष्ट्वा विदुरसञ्जयोपदिष्ठं
रहस्यं वक्ष्यामि ?

(इति वदन्ती, परिक्रम्य, पदान्तरं गत्वा, पुरोऽवलोक्य)—अहो,
सहकारमूले श्रान्ताकारो ममोपकान्त इव दूश्यते । तं जलौदनादिभिरश्रान्तं
करोमि ।

(इति सहकारमूलमुपाश्रित्य)—आर्योऽतिष्ठ, जलौदनं पीत्वा,
विश्रान्तः सन् अश्रान्तवचनव्यापारः कर्तव्यः ।

(इति तं प्रबोधयति)

हरिवासः—(सपदि समुत्थाय, सग्रसोदं तामालिङ्गः)—प्रिये जीवानु-
रेषा भवती भवति ।

(इति वदित्वा नियमानुष्ठानपूर्वं तदाहृतजलौदनं यथातृप्तिं अभ्य-
वहृत्य, तामपि तेनैव विश्रान्तां विधाय ताम्बूलचर्वणां कुर्वन् दृढचित्तो
जलौदनवर्णनमारभते)—

जलौदनमिदं महज्जगति दुर्लभं योगिनां

जलाद्र्वलिकुचैर्युतं सह च स्वादुभिश्चूतकैः ।

निवेशितमुदारधीः रजतकांस्यपात्रे प्रधौ

निश्चान्तसमये पिवेत्सलवणं रसज्ञो जनः ॥१८॥

दन्तानामपि धावनं विरचयन्नाण्डूषपूर्वं मुखं

प्रक्षाल्य प्रमदाकरार्पितजलैधृत्वोधर्वपुण्ड्रं मुखम् ।

'नोरान्म ३पुक्त्रादिभिः परिकरैर्युक्तं प्रधौ भाजने

भुड्कते^३ यस्सह बालकैर्प्रमदया स ब्रह्मविद्वन्धुभिः ॥१९॥

अर्थं तेलविमिथितं दधियुतं शिष्टं तदन्म शुभं

किञ्चिच्छेषितमस्ति चेजलयुतं पत्नीभिराराधितम् ।

नानासेचनरम्यमब्जसुहृदो विम्बोदयं गच्छति

श्रीमानन्नति पुमान् स एव सकलं जानाति सारं पुरम् ॥२०॥

निम्बनारङ्गलिकुचकालशाकजलाद्रकैः ।

लावण्ययुक्तैर्नीरान्मगतोऽति स यो भवेत् ॥२१॥

स हि पुरुषवरस्तिष्ठत्यजी शृङ्गिवैरः^१ ।
 पुनरपि दहने वा तापितैनेक्तमेतैः ॥२२॥
 शांतलाज्ञोदकेनाहं तथा तृप्तो वसुन्धरे ।
 यथा चामृतपानेन पुलोमतनयापतिः ॥२३॥
 अन्यं दैवं विना कृष्णं न जानोमः परञ्जपः ।
 लघूपायदमस्माकं चरमश्लोककीर्तनात् ॥२४॥
 संसारहिंसारहिताः कंसारिपदमाश्रिताः ।
 यद्वक्त्राम्बुजसञ्जातश्रुतापानहत्तेनसः ॥२५॥
 निजसुन्दर्यां रर्ति दृढं वितन्वन्
     अयमिह तद्विरर्ति करोति चित्रम् ।
 प्रथमचरमयोर्यतिक्रमोऽयं
     विधिकृतमेताददं कथं महद्भिः ॥२६॥

वसुन्धरा (कादम्बरी^२)—(सवितर्कम्) नाथ, अस्य भावो वक्तव्यः ।
हरिदासः—(सत्प्रितम्) किं रहस्यम् ? अर्जुन एव दृष्टान्तः । स्पष्टोऽर्थः ।
 अहो, सर्वजनसम्भावनीयाकृतिः ^३कामिनीनिध्यनिभोगमुकुली-
 कृताक्षो बद्वाञ्जलिविजयो विजयते ।
यतिः (अर्जुनः)—(स्वगतम्) वसुन्धरा जानेऽहमेतदर्थमेव यत्नः कृतः ।
 विदुरसञ्जयादिभिरेतदर्थमेवावां प्रेषितौ हस्तिनापुराद्
 द्वारकां प्रति । दुर्योधनादियुद्धसन्नाहोऽपि दृष्टः ।
 सुभद्राऽपि यतिनिकटमटति स्त्रीचापल्यात् । अत एव
 गोपनं पृच्छामि ।

वसुन्धरा (कादम्बरी)—पुंसां स्त्रीसङ्गं आवश्यकः किम् ? तदभावे किं
 कुर्वन्ति ते ? तद्रहस्यं वद वेदितव्यम् ।

हरिदासः—किं गोपनीयमस्ति स्त्रीसङ्गमभावे—

येन केनाप्युपायेन कामी रेतो विसर्जयेत् ।
 अन्यथा नेत्ररोगस्त्याद् मुष्टिरिष्टैव कामिनी ॥२७॥

चर्मदण्डं कटौ बद्धवा धूत्वा हस्तेन तं पुनः ।

अन्योऽन्यं कुरुते सङ्गं नान्यस्मात्पुस्यात् स्त्रियः ॥ ८॥

इति वैधातृवचनं ज्ञेयम् ।

वसुन्धरा (कादम्बरी)—साधु साधु, शान्तोऽयमात्मोद्वेगो मन्दं मन्दम् ।

आवां प्रकृतकार्यं स्वामिनि निवेदयावः । पूर्वमेव
व्यवसायः पत्न्या सह सर्वं स्पष्टं गत्वा द्वारका-
स्वामिने निवेदयिष्यति ।

(इति निष्कान्तौ १)

(ततः प्रविशति भावना)

भावना—(स्वगतम्)

कदाऽहं द्वारकामेत्य कमलानाथसंग्रिधिम् ।

प्राप्य किञ्चद्वदाम्यस्मै रहस्यं सुहृदीरितम् ॥ १०॥

(पदान्तरं गत्वा, पुरोऽवलोक्य)—कैषा कमनीयवेषा व्यवसाय-
योषेव मनीषामुन्मेषयति ।

(ततः प्रविशति विचारणा)

विचारणा—(पदान्तरं गत्वा, पुरोऽवलोक्य, स्वगतम्)—

अश्चर्यमागतवती सकलान्तरात्मा

सा भावना जगदरेष्विभावना च ।

धर्मस्य कौरवपते: कृत्स्वर्मणोऽस्य

भागीरथीतनयभाषणसूषणस्य ॥ ३१॥

वृत्तानि यावदभवोऽप्यसुख्यदेव-

योगीन्द्रसन्तुतपदाम्बुजसेवनीका ।

ज्ञास्याम तत्परतया भुवनेरिताऽहं

नीलाम्बरस्य धूतराष्ट्रसुतस्य सख्यम् ॥ ३२॥

(इति वदन्ती भावनां प्रणमति)

भावना—(सहर्षम्) वत्से, नयनयोस्तस्योऽसि यूनाम् । सम्प्राप्ताऽभिमतसिद्धिर्भव ।

१. अत्र सावमर्शीरूपो विष्कम्भः । लक्षणमस्य—

समं यत्र सकार्यार्थप्रशंसा क्रियते यतः ।

विष्कम्भः सावमर्शीरूपि नाटके कीर्त्यते बुधैः ॥

कृष्णयोरुभयोर्योगं कथमाप्तः सतः कथम् ।

कौन्तेयवासुदेव्योक्तव कदा कल्याणनिर्णयः ॥३३॥

सम्प्रति वसुदेवदेवकयोर्नागपर्यङ्कशयनस्थ नन्दनन्दनस्य सेवा कदा जायने, तत्सर्वं वद ।

विचारणा — (सचिन्ताभोगं स्वगतम्) इयं सर्वं जानाति, अथापि राज-
कुलरहस्यं मन्मुखेनापि श्रोतव्यमित्यवध्यवसायोऽस्याः । भवतु
पश्यामि । (प्रकाशम्)—

आर्यं, शब्दार्थशास्त्रनिपुणैर्वहुधा स्तुतासि, सर्वमेतच्च जानासि ।
अथापि मां वाचयसि । श्रुणु, बदामि तत्—‘तीर्थ्यात्रावतारम्भकसमय
एव प्रभासतीर्थं पाराशयन्निवोधितसुभद्राविवाहार्थं कावेर्या स्नात्वा, सेत्वादि-
पुण्यतीर्थेष्ववगाहा, शतकोटिधनानि विप्रेभ्यो वितीर्यं स्वयमक्षौहिणीसेना-
सहितोद्वारकामेत्याजुनः, शैलगुहामध्युवास । अथ कृष्णस्तं यतिवेषेण प्रच्छाद्य
बलरामादिभिः सह स्वभवनोद्यानं प्रापय्य स्वभगिनीं तस्य नियोगिनीं विधाय
कृतार्थस्तिष्ठति । अयमवसर एव ते द्रष्टुम् । तयोर्पाणिग्रहणमहोत्सवो
गान्धर्वेण रहसि जातः । तत्रान्तरेऽयं श्लोकः सर्वेरप्यश्वावि—

आश्चर्यं यमिनां वरोऽहमभवं लड्डो हि योगो महान् ।

अष्टाङ्गोऽयमतन्त्रितेन च दिवारात्रं विनिद्रं क्रमात् ।

वेणीबन्धविराजमानविपुलश्रोणीभराकाशिता-

मेणीलोलविलोचनामधिगम्यं यस्मादनज्ञादितः ॥३४॥

प्रशस्ततया विवाहोऽपि सुभद्राऽजुनयोर्जयत एव । तिष्ठतु तत् ।

द्रमिडोपनिषत्सारधारकाणां महात्मनाम् ।

पदयोन्यस्तभाराणामस्माकं भगवान्मतिः ॥३५॥

अतस्तत्परिचरणमेवास्माकं युक्तम् । धार्तराष्ट्रकुलोपजापादिकं कथ-
नीयम् । तत् श्रोतुकामोऽस्मि ।

भावना — (सुदुर्दिविकासम्) अयि विचारणे, श्रुणु । यदा स्वामिनः
कृष्णवैशसं बलरामादीनां स्नेहातिशयं दुर्योधनः श्रुत्वा सभायां
सर्वान्समूहीकृत्य भीष्मं प्रत्युचे—‘अनादिर्वशान्तयुपायो जनार्दन
आबाल्यादपि रन्धान्वेषिणां द्वेषिणां मध्ये प्रथमः । एते पाण्डवा-
स्तस्य बहिश्चराः प्राणाः, एतज्जगद्विख्यातम् । अतोऽस्माकं यथा
जयो भवति, तथा क्रियताम्’ इति ।

भोल्मः—(सहासं विदुरादेनवलोक्य) अहो विदुर, पूज्या एव हि ते सर्वे ।

अद्यापि^१ त्वसारज्ञो राजा कथितस्यार्थो मया एवं ज्ञायते । मयि कृष्णकृतो विरोधो ज्ञायते एव युष्मान् हि तापसानुजमपि पक्षी-कृत्य, तस्य शुश्रूषार्थं स्वभगिनीं नियुज्य, कृतार्थस्तिष्ठति । स तस्करमस्करी रावण इव सीतां तां गूहीत्वा स्वपुरमेष्यति । तदानीं श्रीकृष्णस्य च मम महद्युद्धं भविष्यति । इदानीमसौकेन पदा निर्गच्छति सभार्यः । तदायस्ति त्र मम सखायश्चतुरज्ज्वलेनोपशस्तास्तिष्ठन्ति । तस्मात्सा यथा मद्वचनादभावना सुभद्रां हस्तगता, यथा स्वराजासनं^२ मदधीनं भवेत्तथा कुरु त्वमित्य-स्यायमाशयः ।

एते पुण्यजना^३ अपूर्वदेवोपमास्तान् भटान् मार्गणेनाध्वस्थान् संस्थितान् विधाय सरोहिताश्वान् स्वरथान्^४ कुर्वन्ति । तदभार्या विश्वस्ता भवति । तत्र कथमुपाय इति त्वया चिन्त्यः ।

विदुरः—(सप्रत्यभिज्ञम्)—

अस्मत्पूर्वमुदीरितं वच इदं यद्व्योमपूर्वं जगत्
तत्सर्वं तदधीनमेव न परं चैषा श्रुतिः श्रूयते ।
इत्येवं प्रतिपादितं हि भवता व्यासेन संन्यासिना
दत्तात्रेयमनीषिणा च बहुधा सर्वेभुनीन्द्रैरपि ॥३६॥

अपि च—

सर्वं निर्मितमेव तेन विभुना केनाप्यसौ निर्जितः
एते दास्यमुपागता विधिमुखा यस्याद्विधकन्यापतेः ।
दुष्टान् पेष्टुमिहागतस्तदपरान्संरक्षितुं सात्विकान्
विश्वं त्रानुमपि प्रवृत्तमभुना जानन्ति सन्तश्च ये ॥३७॥

शारद्वतः—(एवं वदन्तमभिनन्द्य स्वयमपि वृहत्कुमारसनकुमारेरितं भगवच्चरितं कथयाम्बभूव)—

क्षोरावधौ भुजगेन्द्रभोगशयनः श्रीभूमिलीलासखः
त्रातुं दासजनार्नहावनितले श्रीदेवकीनन्दनः ।
जातः कंसभुखादिहिसनपरः क्षोणीभुजां दुष्कृतां
सर्वेरागमशेखरैस्समतनोद्दिसां सुखं संस्तुते ॥३८॥

अतः सर्वजस्य सभासदस्ते किमुत्तरं वदामि ।

(इति स मौनमास्ते)

व्यासः — (सप्रणामं सर्वानिकलोक्य) भो सर्वे सभास्तारः —

दर्शणालोकनादात्मसुखमीक्ष्य जरत्कपिः ।

जहर्षेति यथा राजा स्ववाक्यं भोवते तथा ॥ ९॥

अतः श्रीकृष्णचरणशरणार्जुनस्य सुभद्राप्राप्तिः, 'न त्वन्येषामिति शास्त्रार्थसम्मतं मम मतं श्रूयताम्^२ चित्तविभ्रमस्त्यजताऽच्च । 'श्रीमन्नारायण एव चिदचिद्विशिष्टाद्वैतं तत्त्वं ज्ञानादिसर्वगुणनिधिः सर्वशब्दवाच्यः सर्ववेदवेदान्तमृग्यमाणमहिमाभूमासमेतः स्वयं लीलाविभूतौ सर्वं निम्नोन्नतं रचयितुं देवकीजठरपिठरमधिगत्य विश्वात्मादृष्टनिरसनपूर्वं शिष्टधर्मपरिपालनं कर्तुं श्रीकृष्णरूपेण तिष्ठति । स यत्करोति, तदेव क्षेमलाभ इति मत्वा दृढवुद्ध्यस्तिष्ठामः । भवितव्यं भवत्येव । सर्वमपि राजन्यकं किमर्थं स्वं स्वं राज्यं विहाय भूकोणे लीनं वर्तते । स्वदेशं गच्छन्तु । सुभद्रापाणिग्रहणमङ्गलमर्जुन एव कृत्वा सुखी तिष्ठति । तस्य सर्वस्मात्परश्रीकृष्णावलम्बनात् तस्य न कापि क्षतिः । अतः सर्वे वयं गतवन्तस्तथाऽऽगच्छन्तु । पुराण्यं श्रीकृष्णो धूतराष्ट्रादीनामन्त्य स्नातुं भागीरथीमगात् । सर्वे यथायोग्यं स्वं स्वं गूहमगमन् । गुरुराजवृत्तान्तमेतदुक्तं मया, त्वया श्रुतञ्च ।

सर्वे सन्ति^३ गुणा नित्या जीवो नित्यस्तथाऽप्यणः ।

परमात्मा विभुश्श्रीमान् सर्वलोकसुरक्षकः ॥४०॥

कृष्णं रुणद्वि को वा कस्य शिक्षाकोटिमाटीकते सः, सर्वस्वतन्त्रत्वादेवमुक्त्वा, धूतराष्ट्रादीनामन्त्य स्नातुं भागीरथीमगात् । सर्वे यथायोग्यं स्वं स्वं गूहमगमन् ।

इदं सर्वं विचारणामुखात्कृष्णोऽपि जानाति । अत्रत्यवृत्तान्तं, यत्किञ्चिदस्ति चेन्निजकार्यमनुसर । अहमद्यानवद्यं पद्यं कृष्णाय निवेद्य, सुखं गूहं प्रपद्ये ।

(इति तां प्रेषयित्वा, पदान्तरं गत्वा, पुरोऽवलोक्य)

आश्चर्यं मम भाग्येन फलितम् । इत एव प्रमदावने गोपीगोपालबालकैरभ्यव्यवहारचिन्तया तिष्ठति । अयमेवावसरः ममापि श्रमं निवारयितुम् ।

(इति नाटयेन श्रीकृष्णसमीपमुपेत्य, तं प्रणम्योत्थाय, बद्वाऽजलिस्तिष्ठति)

श्रीकृष्णः—(सस्मितम्) भावने, मदभिमतमाचरितं भवत्या । परिपन्थिनां सन्नाहोऽपि त्वत्प्रेष्यया विचारणया सर्वं प्रशस्तमुपन्यस्तम् । तत्त्वयाऽकर्ण्य तदधिकोऽस्ति चेत्, जोषमुष्यताम् । अन्नपानादि-भक्षणेन श्रमं निवारय । तत्सर्वं पश्यामि ।

भावना—(सान्तहर्सिस्म्) अहो, सर्वज्ञता देवस्य । आश्रितवात्सल्यञ्च । किमस्त्यपरग् । सुयोधनपक्षविपक्षाः॑श्चाठामार्गकोणेषु तिष्ठन्त्य-जुनबाधाय । स एकेन बाणेन युधि तान्विजित्य, सभार्यः स्वपुर-मेष्यति ।

कान्तो यतिरूपमन्ता कल्पशतेषु कल्पितैस्तपोजातैः ।
पित्रोस्ते सह जायाश्लाघ्यो भर्ता भहामहो भूयात् ॥४१॥

रहसि सुभागां पार्थः वतिर्यथावदुद्दहेत् ।
प्रभाते भवतु स्पष्टं तथोपायं विचिन्तयः ॥४२॥

इदं रहस्यं सञ्जगविदुराभ्यां स्वामिने विजप्तमेतदद्वा विज्ञापितं मया । स्वामिनो यथा रोचते, तथा क्रियताम् ।

(इत्युक्त्वा करेण वदनमाढ्छाद्य तिष्ठति)

श्रीकृष्णः—(सशिरःकम्पाम्) तथैव सर्वमालोचितम्, तदर्थमेवायमारम्भः कृतः । केनाप्युत्सवेन वलरामादीनादाय, राजा बहिरागतः । भगिनी च मे यतिनिकटमटति पटूतरम् । भावने, क्षण-विप्रयोगे परस्परं नानाविधावस्थामनुभवतः । पितरौ मात्रं निशान्ते तिष्ठत । अन्यत् सर्वं समीचीनमेव ।

भावना—स्वामिन्, त्वदुक्तशेषान्नभोजनेन सर्वश्रमविनिर्गमो जातः, आत्मा कृतार्थश्च । यत्र कुत्रापि कार्यं मां नियोजय यथोक्तकारिणीं, तत्करवाणि ।

देवः (श्रीकृष्णः)—(सप्तेभरम्) भावने, यथोचितं यत्र कुत्र समीपे वस, समये क्वचित्कार्यमाज्ञापयामि । गच्छेत्यन्वीत् ।

(सा भावना देवं प्रणम्य, तथेत्युक्त्वा निष्क्रान्ता^३)

१. ०क्ष०; २. ०चिन्त्यः; ३. इदमलङ्घास्यम्-

अङ्गास्यं नाम वृत्तान्तं यद्यदत्र प्रसूचयते ।

प्रबन्धीयं मध्यपात्रैस्तदङ्गास्यमुदीरितम् ॥४३॥

इति लक्षणात् ।

श्रीकृष्णः—भो गोपाः, भवन्तोऽपि भूपा इव वहुप्रकारेण करनिकरेण मामानन्दयन्ति । चिरविरहेणासां मम शरीरं कृशमपि एतदुपाहृतभोज्यलेख्यचोष्यान्नादिभक्षणेनानन्दतुन्दिलं जातम्, एवमेतैर्भवत्कृत्यैरतितृप्तं मनश्च । ‘यदन्नः पुरुषो भवति, तदन्नास्तस्य देवता’ः इति वेदवादोऽपि स्पष्टीकृतः । गार्योऽपि मया सेवितः । तेनाचार्यं भगवन्तमुपाध्यायं मार्गस्थं तटस्थमुपचरेत्, तमनतिक्रम्य तिष्ठेदित्यादिधर्मशास्त्रवादोऽपि सकलीकृतः । पितरीं च दृष्टौ यशोदानन्दनी । ताभ्यामुपलालितश्चाहम् । इतः परं द्वारकां गत्वा, तत्र स्थितौ देवकीवसुदेवौ बलरामं च दृष्ट्वा, कुञ्जलं पृष्ट्वा, तैः सुपूजितः, ‘साधु वृन्दावनं, साधु वृन्दावनं, प्रविश्य सुखं रमध्वमिति’ ।

(सर्वनादिदेश श्रीकृष्णः । ते सर्वेऽपि यथायोर्यन्तं नन्दादयो निश्चक्रुः ।)

अथ श्रीकृष्णोऽपि तान्वहुप्रयत्नैस्समाधाय स्वपुरं प्रति प्रेषयित्वा नारदं सस्मार ।

अथ स्मृतमात्र एव देवर्षिराजगाम समीपं श्रीकृष्णस्य, भगवानपि गोविन्दस्तं प्रत्युत्थानप्रणतिभिरूपचर्यं सुभद्राकल्याणवृत्तान्तमकथयत् ।

सोऽपि इङ्गितश्चस्तेन तथा वन्दितस्तमामन्त्र्य, महेन्द्रसदनं गत्वा तेन यथावत्पूजितः तदद्वासने स्थित्वा, रहसि गत्वा श्रीकृष्णकथितं रहस्यमवोधयत् ॥

‘अस्मिन्दिने रात्रावेव सपरिवारेण त्वया द्वारकायां भगवद्ववनोद्याने ब्रह्मादिभिरसुरगणैस्सह आगन्तव्यम् । तत्र अर्जुनस्य सुभद्रया सह वैवाहिकं मङ्गलं कारयित्वा पुनस्तदानीमेव स्वस्थानं गन्तव्यं वहुमानितैः युष्माभिः’ । इति ।

इन्द्रोऽपि ‘तथैव तत्करोमि’ इति नारदं प्रेषयित्वा, स्वयं श्रीकृष्णवाक्यं सार्थकं कर्तुं यत्नमतनोत् ।

(अथ कृष्णेन साकं समुद्रतीरगमनं नाटयन्तौ निष्कान्तास्सर्वे)

॥ इति श्रीवेङ्कटवरदाचार्यविरचिते श्रीकृष्णविजयाभिधाने डिमे ‘तृतीया यवनिका’ सम्पूर्णा ॥

अथ चतुर्थी यत्निका

(ततः प्रविशति विचक्षणा)

विचक्षणा—अह विआरणे, कुदो चिराएसि । कमलाविलाससोहसिहर-
विहरमाणं सामिणं पेविखअज्जन्ति आअत्थोति कहिदवच्चासी
अम्हणि अन्तिभावणा ।

(छाया)—[अयि विचारणे, कुतः चिरायसि । कमलाविलाससौध-
शिखरविहरमाणं स्वामिनं प्रेक्ष्य 'झटित्यागच्छ' इति कथितवत्यासीदस्मन्नि-
यन्त्रिणी भावना ।]

(ततः प्रविशति^१ विचारणा)

विचारणा—^३हिम्माणहेतुम्म एदावपञ्जतं कुदो केण विभुअंगेणणणीदं^४
कुर्णदिदाणीं पबुन्धा सावसेसकसाइदण अणणमगं विहाअ ऊण
कुदो गच्छसि । मह अहिमुहं एहि ।

(छाया)—[आश्चर्यं सखि, एतावत्पर्यन्तं त्वं कुतः केनापि भुजङ्गेन
निद्रां कुर्वती इदानीं प्रबुद्धा स्वापशेषकषायितनयना मांगं विहाय कुतो
गच्छसि । ममाभिमुखमेहि ।]

विचक्षणा—अइदाणीं एव्व इंदाइणो सुपव्वाणो सुराआरिअमुहेहिं जोईसरे
आणइदुंदुहि देवई किसणं पमुहेहिं जहस्सधं सुभद्रापन्धाणं वैवा-
हिं अमणिव्वच्च अच्चंदचउराहिं पुलोमआपमुहाहिं देवगणो
हि अलङ्किदाणं वहूवराणां मंगलनीरायणं विकदुभसव्वेविगन्ध-
पुक्कवसणाभरणहूविणाम्बू अणराक्खसीहि सम्भाविदा । देवईं
वसुदेवा अपि किसणेण आपहिआक्षंदे पुरं पविट्ठा चिट्ठदि ।
देवगणोवि जहणिद्रे संसामिणो गदु अजहरुठाणम् ।

(छाया)—[अयि, इदानीमेवेन्द्रादयो सुपव्वाणः सुराचार्यप्रमुखे-
र्योगीश्वरैरानकदुन्दभिदेवकीकृष्णप्रमुखैर्यथाशास्त्रं सुभद्रापार्थयोर्वैवाहिकं
कर्म निर्वत्त्य, अत्यन्तचतुराभिः पुलोमजाप्रमुखाभिर्देवाङ्गनाभिरलङ्क-

तयोर्वंधूवरयोर्मङ्गलनीराजनमपि कृत्वा सर्वेऽपि गन्धपुष्पवसनाभरणद्रविण-
ताम्बूलराशिभिः सम्भाविताः । देवकीवसुदेवावपि श्रीकृष्णेनाराधितावन्तः-
पुरं प्रविष्टौ तिष्ठतः । देवगणोऽपि यथानिर्देशं स्वामिनः कृत्वा यथास्थानं
प्रविष्टाः ।]

वहूवरा उहे अ स्वोत्थिपसध्यं उवइदत्ताओ अददारवताओ सीसंधा-
रिणीओ सुहं पसिद्धं सङ्गामिअ केलिसअणे पुष्फसअणे जहसुह विअरं दिदाणीं
तु शीरघं देवईं सयणवरं पविसियताए वसुदेवस्स अ गादसवहणाविअ
करेहि । अहं वि उन्जाणं गहुअताणं वहूवराणं कप्पूलचन्दणादि अदेऊण
अपरिकज्जं पेक्खिस्समातुह जह रुचचइ तह करणेह जइद्धणामासि ।

(छाया)—[वधूवरावुभे च स्वस्तिप्रशस्तं द्विजैर्दत्तानाद्रक्षिता-
ञ्जिशरसा धृत्वा सुखं प्रसिद्धं सङ्गम्य केलिसदने पुष्पशयने यथासुखं
विहारं चक्रतुः । इदानीं त्वं शीत्रां देवकीशयनगृहं प्रविश्य, तस्या वसुदेवस्य
च पादसंवाहनादिकं कुरु । अहमपि उद्यानं गत्वा तयोर्वंधूवरयोर्कर्म्मुरचन्द-
नादिकं दत्त्वा, उपरिकार्यं प्रेक्ष्ये । तुभ्यं यथा रोचते, तथा कुरु ।
यथार्थनामाऽसि ।

विचारणा—(स्वगतम्) लणपमदुज्जाणे सुभद्रासुहं चिट्ठिदि मुइ कोमलादि-
महुरद्वाणविआवालिआदं हुक्कं खइ सुअलो अणअरिदेणेव्व-
परंकिखआ ।

(छाया)—[ननु प्रमदोद्याने सुभद्रा तिष्ठति श्रुतिकोमलादि-
मधुरध्वानप्रिया बालिकां द्रष्टुं काढ्क्षति । सुलोचना आलिन्द एव
संरक्षिताऽस्ति ।]

इदो वरं किं करणीबजंए । णिद्वाए विष्पलद्वाम्हि । पहादे इद्वपद्वे
वावहूवराणेच्छम्हि ।

(छाया) [इतः परं किं करणीयं मया । निद्रया विप्रलब्धाऽस्मि ।
प्रभाते इन्द्रप्रस्थे वा वधूवरौ पश्यामि ।

(प्रकाशम्)—[अइ अणिद्वावुणमाणणअणाअजाजहं मालिआभू-
संवरंदहाणाउवरि केलिजोगंमिआएमि । सुहाव एव्व तुए कहिदो । कामेण
मोहिदा केण विधुत्तेण निद्वां भट्टिआपरवसाणिद्वांगंमि । होडु मज्जह-
भवणं विहरेहि । अहं वि तुंमणि देसपआएण कजं करेमि ।

(छाया)—[अतिनिर्दयनिद्राघूणमाननयना यथायथं मालिका-
भूषाम्बरं दधाना उपरि केलियोग्यं मार्गम्मृगयेयम् । स्वभाव एव त्वया

कथितः । कामेन मोहिता केनापि धूर्तेण निर्दयमर्पिता परवशा निद्रां गताऽस्मि । भवतु, त्वं यथाभवनं विहर । अहमपि युष्मन्निर्देशप्रकारेण कार्यं करोमि । … … (इत्युभे परस्परं समाधाय, निजनिजकार्यं तिष्ठतः) ।]

॥ इति प्रवेशकः ॥

(ततः प्रविशति चित्ररथः)

चित्ररथः—(सविस्मयम्)—अये राजन् सुमालिन्, दृष्टमेव नन्वर्जुनेन भगवदवलम्बनफलम् । पश्य

कुतो यातास्सर्वे कुरुनृपतिपुत्रप्रभूतयो
निरानन्दा मन्दाः प्रविविशुरमन्दं बलिगृहम् ।

दितेः पुत्रा मित्रैस्सह विपुलवीर्यैर्निशिचरै-
रकूपारं प्राप्ताः स जयति सुभद्रायतिरथम् ॥१॥

अपि च—

कामं कामसहस्रसुन्दरतरं कौन्तेयमैच्छत्स्वयं
कल्याणी कनकास्वररस्य सहजा कल्याणकान्त्योजज्वला ।

कान्तासृष्टिनिदर्शनं शतधृतेः सौन्दर्यरत्नाकरो
देवानां वनिता द्विन्नित कमलाविष्णुं यथेति स्फुटम् ॥२॥

अभित्रतिमिरौघानां मित्र एव यद्गृहः ।

मित्रव्यसनदावाग्निः निर्विपणवलाहकः ॥३॥

(एवं वदन् सर्वतः पश्यति)

वेदोऽखिलो धर्ममूलं धर्मो विष्णुस्सनातनः ।

सुमाली (साभ्युपगमम्)—

यन्मायाजनिताः सर्वे ब्रह्मेशानपुरोगमाः ॥४॥

चित्ररथः—(सशिरःकम्पम्)—सुमालिन्, युक्तमेवोक्तं भवता । असौ प्रभुशक्तिरन्यादृशी । पश्य—

केनापि धर्मव्याजेन सवर्णीत्वोदधेस्तटम् ।

अञ्जसा सञ्जयामास रहस्येव वधूवरौ ॥५॥

अत एवोक्तं विबुधैः—

तेजो बलं जन्मवतां राजां शक्तित्रयं बलम् ।

क्षुद्रबलं सर्वजन्मनां सर्वेषां काञ्चनं बलम् ॥६॥

इतः परं अस्माकं किं कार्यम् ? यथेच्छं गच्छामः ।

(इति निष्क्रान्तौ)

इति चूलिका । (चूलिका नाम कविता सिद्धकार्योपपादिका ।)

(ततः प्रविशतो वैतालिकौ)

वैतालिकौ—

जय जय यदुवंशमौक्तिकमणे, उत्तिष्ठोत्तिष्ठ । प्रभातसमयस्संवृत्तः ।
आहिंकसमय अतिक्रमते । पश्य—

स्नात्येषा द्विजराजिरत्र जननीं वेदस्य जप्त्वा परं
सन्ध्यावन्दनमारचय्य विधिवत्कृतवाऽग्निसेवां परे ।

वेदानां पठनं विधाय च पितॄन् सन्तर्प्य देवविभि-
देवोत्तिष्ठ जगन्निवास भगवन् सूर्यस्समुत्तिष्ठते ॥८॥

समुत्तिष्ठन्ति यादवाः प्रबुद्धाः । (श्रवणमभिनीय) हे हलिन्,
सूर्योदयो जातः ।

किं निद्रासि भक्तजनमानसमानसः सारससारसः कंसारिः ।

तमेन शीघ्रभुद्भवोधय यस्य चरित्रमतिविचित्रम् ॥९॥

अत्र वसन् सः सुत्रामसूनोः सुभद्रायाश्चाच्योऽन्यमेलनमेकमुखद्विमुख-
त्रिमुखचतुर्मुखपञ्चमुखषष्ठमुखसप्तमुखप्रमुखवर्हिमुखैः सप्तर्षिभिर्थाशास्त्रं
देवकीवसुदेवाभ्यां कारणित्वा, भवनोद्यानमध्यवर्त्तिकनकनवरतनदशशतस्तम्भ-
मण्डपमध्याजिराजामाणमणिसिंहासनसमारूढौ च रचयित्वा, सर्वलोक-
लोकान् तत्र मेलयित्वा, स्वयं किमप्यजानन्निवास्वपन् मध्ये स्वपिति । अत्र
वृहस्पतिप्रभृतयोऽयमाशीर्वादसमय इति त्वरयन्ति, कृष्णं मृगयन्ते च ।

(अय वृहस्पतिप्रेषिता धारणा सर्वास्सुमङ्गलीर्वायिनग्रहणार्थं गृहीत्वा
इदानीमेवान्तःपुरं प्रविवेश ।)

धारणा—

पुरं विहाय रात्रो तीर्थतीरवास एवास्माकं तपःफलं जातम् । यते-
स्तपःफलन्तु कन्यारत्नत्वेन परिणतम् । दुर्योधनप्रभृतीनामधिरूपेण
परिणतं फलम् । मध्यवर्तिनां वसनाभरणभोजनद्रविणरूपेण
फलमुत्पन्नम् । सुभद्रापाणिग्रहणविधिसूनां राजां स्वपुरनिबर्तन-
मेव फलम् । पूर्वमेव पुरन्दरेण तापसपवननासत्यापत्यगाङ्गेय-
विदुरकुम्भभूतद्वभवशारद्वदादयः स्नेहवन्धवो बान्धवाश्च राजाः ।

समानीताः । श्रीकृष्णस्ततो गाङ्गेयपुलिन्दालिन्दानभिनन्दा
सुप्रतीक इव सुप्रतीकस्तुङ्गतूलासनादुत्थाय भ्रातरं प्रणम्य गुरो,
किमेतदद्भुतं यादवकथितम् । यथा—

मयश्वरमारीचविद्युजिह्वे न्द्रजितक्रमः ।

नोपास्योऽयं यतिरिति पूर्वमेव मयोदितः ॥१०॥

त्वया सम्पादितोऽनर्थः किं कर्तव्यमितः परम् ।

एकः पापार्नि कुरुते फलं भुङ्कतेऽपरोऽजनः ॥११॥

इति न्यायेन सर्पवृश्चिकरक्षणन्यायेन च त्वत्कृतोऽयं दोषस्त्वत्सम्बन्धिनोऽपि पर्येति ।

(इति वदन् तूष्णोमुवास)

बलरामः—(विहस्य) विश्वकुक्षिभर, त्वत्कृतं संविधानं न जानासि
किम् ? तव मायां को न जानाति ? अस्तु नाम । उत्तिष्ठ,
सर्वे तत्रैव गच्छामः ।

(इति कृष्णं हस्ते गृहीत्वा, सिन्धुतीरात्पुरप्रवेशं नाटयन् सपरिवारं
सभां प्रविवेश । सर्वोऽपि तथा कुर्वन्ति ।)

॥ इति श्रीवैद्वान्वरदाचार्यविरचिते श्रीकृष्णविजयाभिधाने
डिमे ‘चतुर्थी यवनिका’ सम्पूर्णा ॥

अथ पञ्चमी यवनिका

वृत्तानुवादो सिद्धान्तः डिमस्याहुर्मनोषिणः ।
॥१॥

सुदेऽस्तु सततं सहत्यखिललोकसम्मोदिनी ॥२॥

(अथ प्रक्षिप्ति ब्रह्मदृशा संज्ञापितो वृहस्पतिः)

वृहस्पतिः—(बद्धाभ्यज्जिः पूर्वाभिमुख इन्द्रेन्द्रातुजान्त्या सर्वानिवलोक्य)—

यावच्छिष्ठति मेदिनी फणिपतेर्भूर्धान्मेत्य स्थिरा
ज्योतिश्चक्रमिदं सुमेरुमभितो यावच्चलत्युज्जवलम् ।

यावत्कीडति सर्वलोकजननी श्रीविष्णुवक्षस्थले
तावत्स्यादयमेव पार्थविजयी राजा जगद्रञ्जयन् ॥३॥

अथार्जुनः सभार्यः सर्वत् प्रणम्य, शरणागतसंरक्षणकृतक्षणं कमलेक्षणं
सपत्नीगणं प्रणम्याभिवाद्य, निरवद्यपद्यमेव मवदत्—

अर्जुनः—

वात्सल्येन सहावराहृवपुषा भक्तेषु मग्नां भुवं
दंटाग्रेण समुद्धरन् जलनिधेस्त्वं राजसे क्षमापतिः ।
तादृक्षत्रातुमिमां भवन्यदुकुले, सोऽस्मांश्च संरक्षसे
तत्प्रार्थितवस्तुदो नमस्ते भवते सुभद्राग्रज ॥४॥

सभासदः—

यथैव गुरुणा चोक्तं तथैवास्तु वदन् बुधाः ।
मन्त्राक्षतैर्समानर्चुर्जुनं सह भार्यया ॥५॥

अर्जुनः—(अर्धादिद्वार्तिशदुपचारैस्सपत्नीगणं कमलेक्षणं सम्पूज्य तथा
बलरामं इवसुरौ च स्ववन्धून् ब्रह्मादिदेवान् कृतमुखान् मुखोद्भु-
वान्सर्वानिन्द्राणीप्रमुखसुवासिनीश्च गन्धपृष्ठताम्बूलपटवासपटा-
भरणद्रविणरत्नैषैर्भगवत्कटाक्षलब्धैस्सम्मान्य, भगवच्चरण-
कमलपरिचरणस्समतिष्ठत् ।)

(नेपथ्ये)

ब्रह्मप्रयत्नं वृभिरमात्यैः
बलेन कृष्णेन च यादवैश्च ।
रत्नं रनेकं पि पूजितोऽसौ
शर्माणि लेखे सहसा विरीटी ॥६॥

विसिस्मिरे तत्र जनास्समस्ता-
श्चित्रं चरित्रं परिवीक्ष्य विष्णोः ।
ब्रह्मादयो देवगणा मुनीन्द्रा
मनुष्यभावस्य मनुष्यवर्णः ॥७॥

अथामरेन्द्रा विधिरुद्धृष्टाः
प्रणम्य कृष्णं कमलायताक्षम् ।
तं कामपालं वसुदेवमेन-
मामन्त्रय बद्राञ्जलयः प्रतस्थुः ॥८॥

स्वं स्वं प्रदेशं प्रति भूमिपालाः
सुधन्वापूर्वश्च महाबलाह्वच ते ।
ययुः समामन्त्रय यदुप्रवोरं
श्रीकृष्णमेनं शिरसा प्रणम्य ॥९॥

अथार्जुनस्साग्निपुरोहिताग्रजैः
सहोदरैरस्सर्वदृशा च जित्वरैः ।
विसृत्वरैरश्ववरैरनीकैः
रथाधिरूढः प्रययौ निजां पुरीम् ॥१०॥

किरीटकेयूरकनक्रकुण्डलः
प्रलम्बपीताम्बरहारभूषितः ।
सहोदरीं स्वां यतिने समर्पयन्
सहर्षभित्थं तमुवाच कृष्णः ॥११॥

श्रीकृष्णः—

युक्तं त्वयोपलब्धा मम सोदरीयं
कार्येषु भारभूदसौ सुहृदस्मि ते च ।
त्वं चापि मे सहचरस्सह भार्या या
मत्स्योदरी मदनशक्तिरिवाविरासीत् ॥१२॥

अतोऽहमन्तःपुरमेत्य, पित्रादिभिः किञ्चिद्ब्रह्मस्यमुक्त्वा, तत्र स्थितां
सुभद्रां तव निकटे प्रेषयामि । त्वमपि शीघ्रमेव प्रमदावनमध्यवर्तिमहामणि-
सौधमारुह्य निवसन् तया सह मानुषान् भोगाननुभवन् मदनुज्ञातः द्वः
प्रभाते स्वां पुरां ससैन्यो गमिष्यसि ।

(ततः प्रविशति सपरिजनोऽर्जुनः)

आर्जुनः—(सविनयम्) हे माधव, वयमत्रैव सर्वेश्वर्याननुभवन् तिष्ठामः ।

(इति निष्क्रान्तास्सर्वे)

॥ इति श्रीवेङ्गुटवरदाचार्यविरचिते श्रीकृष्णविजया-
भिधाने डिमे ‘षड्चमी यवनिका’ सम्पूर्ण ॥

अथ षष्ठी यवनिकः

(ततः प्रविशति सपरिजनोऽर्जुनः)

अर्जुनः—अये परिजनाः, नादापि समागता प्रियतमा । अयि प्रिये—
 सुततुसुततुयोगात् शान्तिमस्थेति तापो
 मनसि भवभवोऽयं नान्यथा शान्तिमेति ॥१॥

(इत्यद्वेष्टते एव)

परिजनः—देव, एतावत्कालपर्यन्तमत्रैव स्थितवती सा वाणा । क्षणमात्र-
 विरहेणातीव प्रवेपसि । मां प्रत्येवमुक्तवान् पूर्वम् । सैव
 प्रौढा सौधाग्रमारुढा तवागमनमाकाङ्क्षमाणा तिष्ठति ।

अर्जुनः—

परिप्लावाक्षियुगलां पाणिस्पर्शानुमेयवक्षोजाम् ।
 ईषद्विवरवराङ्गी तां त्वामङ्गोंकरोमि तन्वङ्गीम् ॥२॥
 प्रतिभाव्य निबद्धोऽसौ प्रबुद्धकमलेक्षणः ।
 क्षणं क्षणं करोति स्म वैवाहिकमिहावयोः ॥३॥

परिजनः—(सधर्यम्)—देव, सा देवी भवन्तमुद्दिश्य सख्या किमपि
 वदति (इव) । शृणु तत्कथनम् ।

(अथार्जुनः श्रवणं नाटयन् कवचित्कुञ्जे निवसति ।)

(अथ प्रविशति सुभद्रा सख्यश्च)

सख्यः—

द्राक्षालतामण्डपमध्यवर्ती
 सूर्योऽथवा शोतकरः कुमारः ।
 वज्रायुधस्यास्मभवो जयन्तः
 कान्तो रतेरस्त्यथ किं वसन्तः ॥४॥

अर्जुनः—

सारङ्गंराजगमनालकनेत्रवृत्तिः

सारङ्गंराजगमना मम भावना च ।

सारङ्गंराजमनसा तरसारसाक्षी

सारङ्गंराजरमणा करुणा विभाति ॥५॥

यतिरस्मि समाधाय योगं प्राप्मनुत्तमम् ।

वासुदेवेव देवे न भद्रया तत्सुभद्रया ॥६॥

अनिर्वच्यो हि भगवान्नारायणः हरिस्स्वयम् ।

सोदरीमपि भक्तान्स्वानर्पयन्मादृशानपि ॥७॥

तद्गत्वा सह प्रियया तमेव पश्यामि, इति निष्क्रान्तः ।

('ततः प्रविशति सिंहासनमारुढः वसुदेवः सह देवक्या मन्त्रयमाणः)

वसुदेवः—

धूतमुक्तातपत्रोऽहमिति श्रीनन्दननन्दनः ।

स्वाहितानपि मुक्तातपत्रात् चक्रे किमद्भुतम् ॥८॥

कुलद्वयेऽपि चलिताविव राजहंसौ

द्वौ चामरो रविभुवोऽविनुश्च विष्णोः ।

पार्श्वद्वयेऽपि लसतः परिचारिकाभ्या-

भेवं वदन्ति कवयो हरिनीलमूर्तेः ॥९॥

(देवकों विलोक्य)—

आश्चर्यम्, आर्ये, मयाऽद्य स्वप्ने दृष्टः स एव भगवान्यम् ।

पश्य —

क्षीराण्वाभ्यर्णविवर्त्तिदिव्य-

शेषाङ्गपर्यङ्गनिविष्टदेहः ।

श्रीभूमिनीलः परिचर्यमाणो

दृष्टो मया कोऽपि तमालनीलः ॥१०॥

१. इति पित्रादिभिः सह सिंहासनारुद्धस्तिष्ठति ।

बालं कृष्णममानुषं जगदिरे नारायणं श्रीधरं
 पार्थं तं नरमेव तत्सखमिति यत्स्यात् स बन्धुक्रमम् ।
 स्वप्ने मध्युपदिश्य कोऽपि मुनिराट् भ्रह्माणमप्यन्वगाद्
 देवास्त्वत्तनयापर्ति विजयिनं कुर्वन्तु ते मङ्गलम् ॥११॥

अपि च—

यो बाल्ये शकटं हठाद्विकटयन् कृत्तिं सृत्तिं प्रापयन्
 वात्यं हात्यभिनवबलेन च बलीवदं समर्दं क्षणात् ।

चक्रे पाकमिदं च शोकपदमप्यन्वीय कंसं हृतं
 वत्सं कुत्समभर्त्सयत्कथमहो श्रीवत्सवत्सस्वयम् ॥१२॥

(इति वदन् आश्चर्यस्तस्तस्तिष्ठति ।)

देवकी—(सहर्षम्)—अथ्यउत्त, तु ए कहिदो जहदो एव । मये वि तहव्व
 सिवणाओ दिठ्ठो । जदा महजठ्ठरं भिखिरसाअरादो ओदिओ
 कोचि महोपविद्युओ । तदा पहुदिवअतिसं कोडिदेवगणेहि
 कमलसम्भवो मप्पदिकिखणी करिअ पणमतो सअलोवआरं कुणं
 चोद्देवगणेहि परमपुरुसो अच्चब्रा पादाच्छिठमि । अदो अच्चु-
 दृदगगाजो तस्स अणुजो दुवे विविसुवचिदचिण अणाहि अआर
 कप्पयेब्ब इत्ति मण्णत्तहोमि । ताअंमोपरमपुरुसजणणीजणआ
 जादा पुव्वजम्मतवोबलेण ।

(छाया) [आर्यपुत्र, त्वया कथितं यथार्थमेव । मयाऽपि तथैव
 स्वप्नको दृष्टः । यथा मम जठरे क्षीरसागरादवतीर्णो कश्चिन्महः प्रविष्टः ।
 तदा प्रभृति त्र्यस्त्रिशत्कोटिदेवगणः कमलसम्भवो मां प्रदक्षिणीकृत्य प्रणमन्,
 सकलोपचारं कुर्वन् देवाङ्गनाभिः परमपुरुषोऽचितपादा तिष्ठाभि ।
 अतोऽच्युताग्रजस्तस्यानुजो द्वावपि विश्वचिदचिन्नयनाधिकारकल्पकाविति
 मन्यमाना भवामि । तस्मादावां परमपुरुषजनितारौ जातौ पूर्वजन्म-
 तपोबलेन ।]

वसुदेवः—प्रिये,

रामोऽयं रेवतीप्रेयान् साक्षाच्छेषो सुतस्तव ।

कृष्णस्तु भगवान् साक्षादवतीर्णो रमापतिः ॥१३॥

तदेहि, गत्वा तत्र सम्पन्नं समीहितं सह सुभद्रया नरमर्जुनं नारायणं
तत्सहचरं तावकीनं पुत्रं कृष्णं च पश्याव इति ।

देवकी—तहा ।

(छाया) [तथा ।]

(इति निष्काश्तौ)

(ततः प्रविशति अर्जुनः सुभद्रया सह विहरमाणः,
कृष्णश्च ।)

कृष्णः—(मन्दं विहस्य)—भो यते, ननु सम्पन्नं ते समीहितं मम सोदरी-
लाभेन इति पश्याम्यहम् । तथापि वद, किं ते भूयः प्रियमुप-
करोमि ।

अर्जुनः—(साञ्जलिबन्धं सविनयम्)—ननु भवत एव विजयोऽयं मात्रव,
भवानेव विजयतेऽत्र मम सुभद्रालाभेन । हे भक्तवत्सल,
करुणानिधान, ममात्मबन्धो ! किञ्च कृतं त्वया मदवंम् ।
अत्र—

योगिनामध्यगम्यो मे साक्षात्त्वं मे सखा हरिः ।

सोदरी ते च मे जाया किमन्यच्छ्रेयसे मम ॥१४॥

तथापीदमस्तु भरतवाक्यम्—

दाम्पत्यं नितरां निसर्गमधुरं सञ्जायतामी शयो-
रद्वैतं महितं जनेषु सततं प्रीतिस्त्वदङ्ग्रथब्जयोः ।

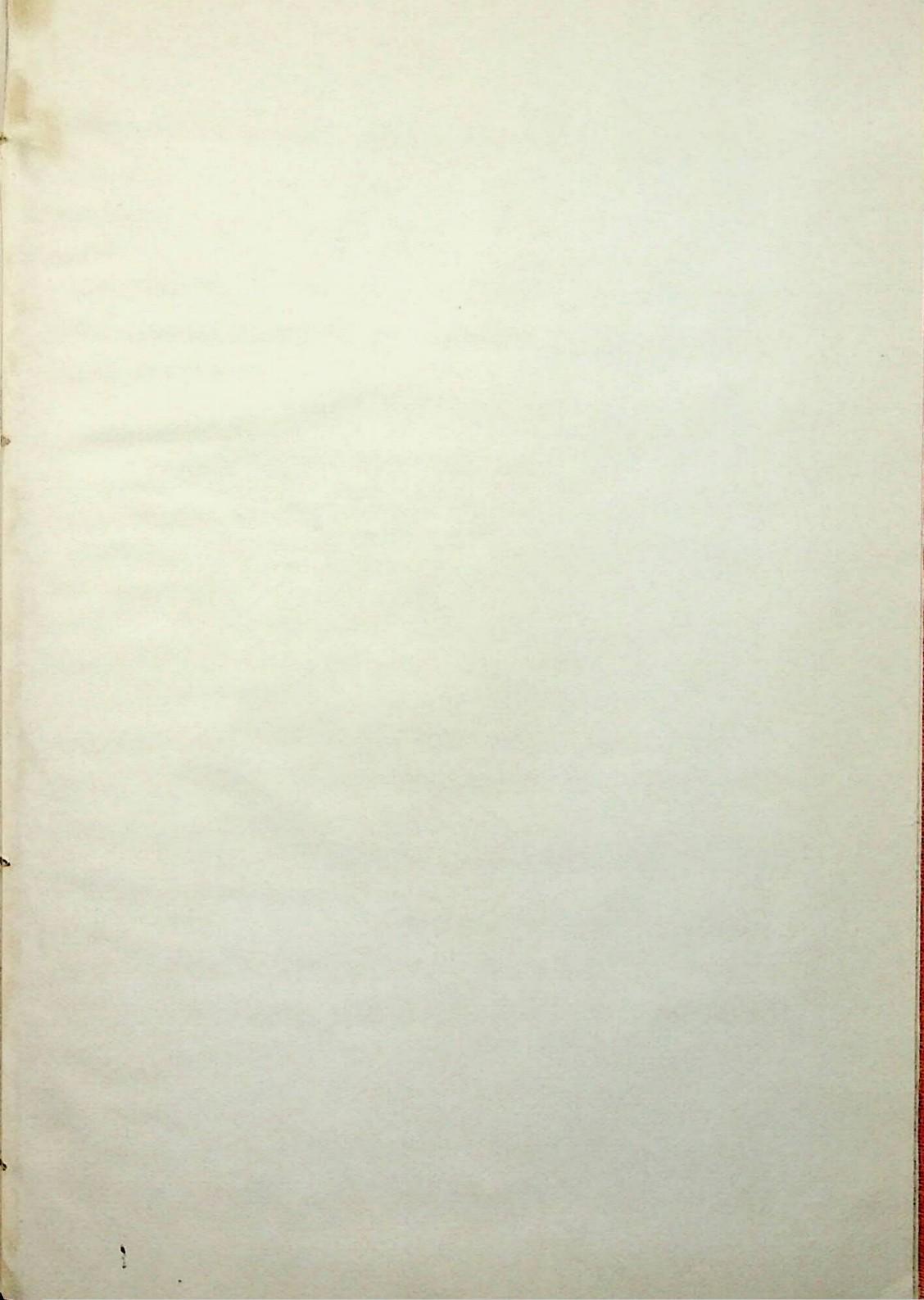
दैवीवाचमुपासयन्तु कवयो संयान्तु ते त्वद्गर्ति
सो वै वेङ्कटराजतां चरणयोभद्रासमेतोऽर्जुनः ॥१५॥

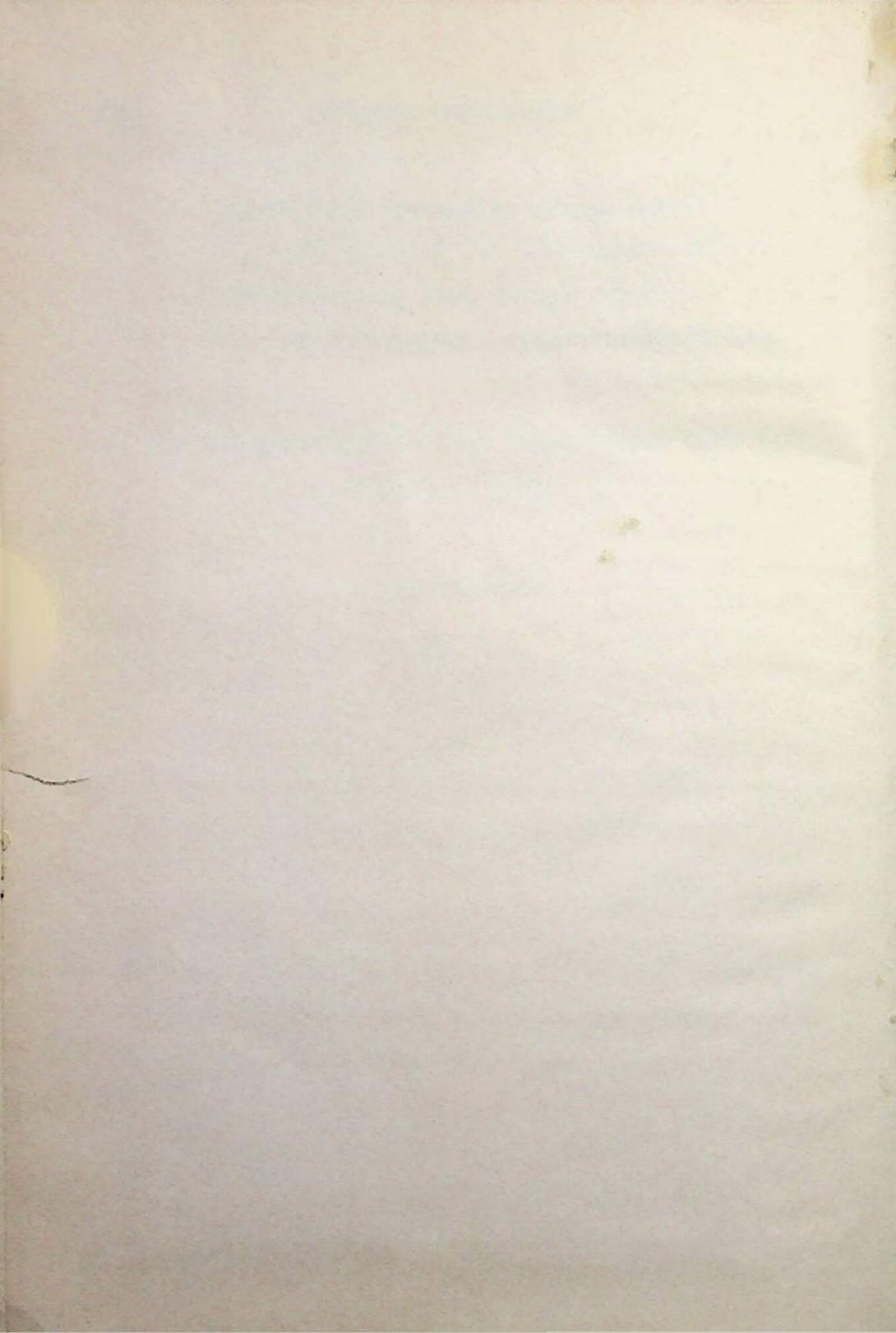
॥ इति श्रीवेङ्कटवरदाचार्यविरचिते श्रीकृष्णविजयाभिधाने डिमे
'बछठी यवनिका' सम्पूर्णा ॥

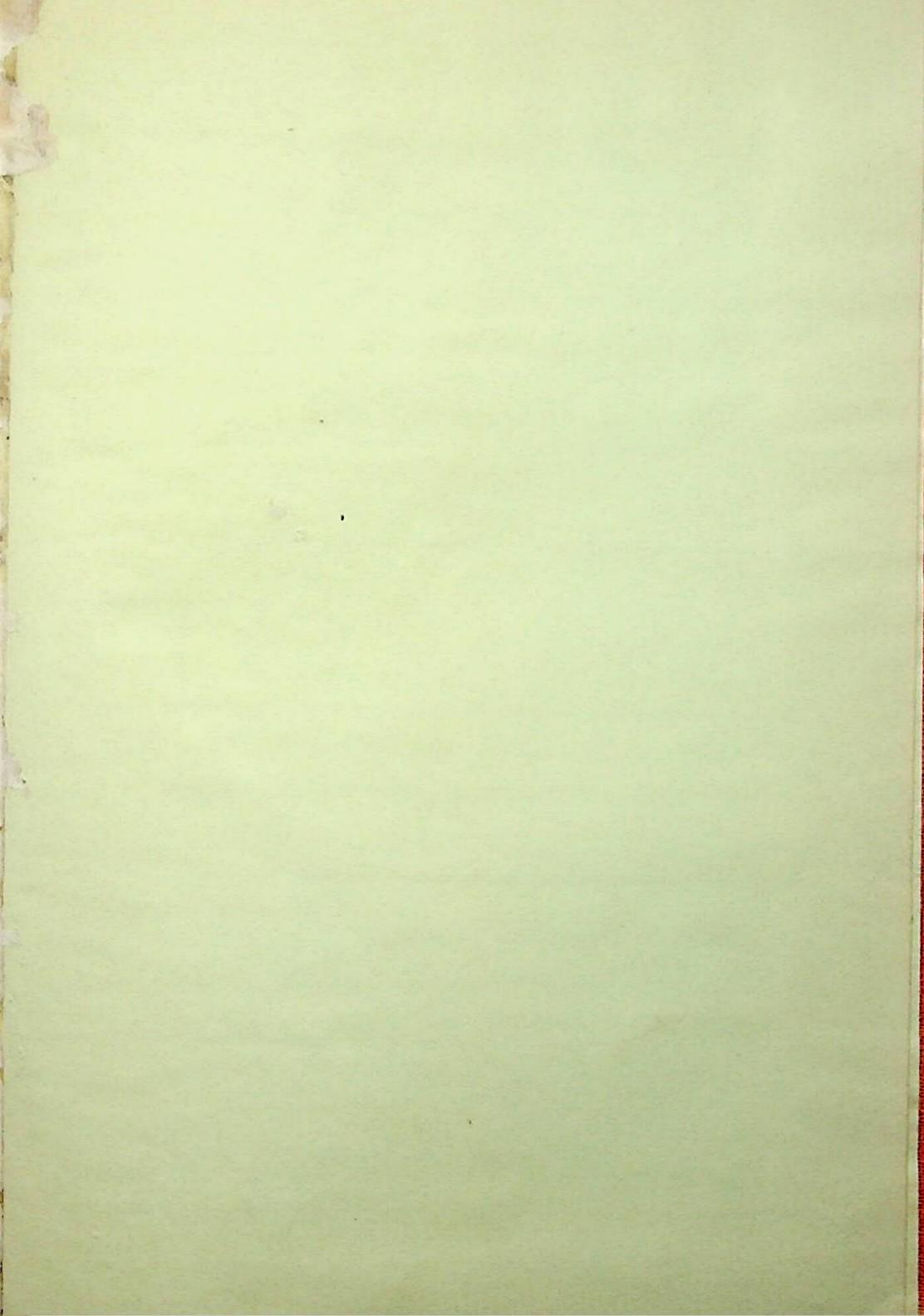
॥ सम्पूर्णोऽयं डिमः ॥

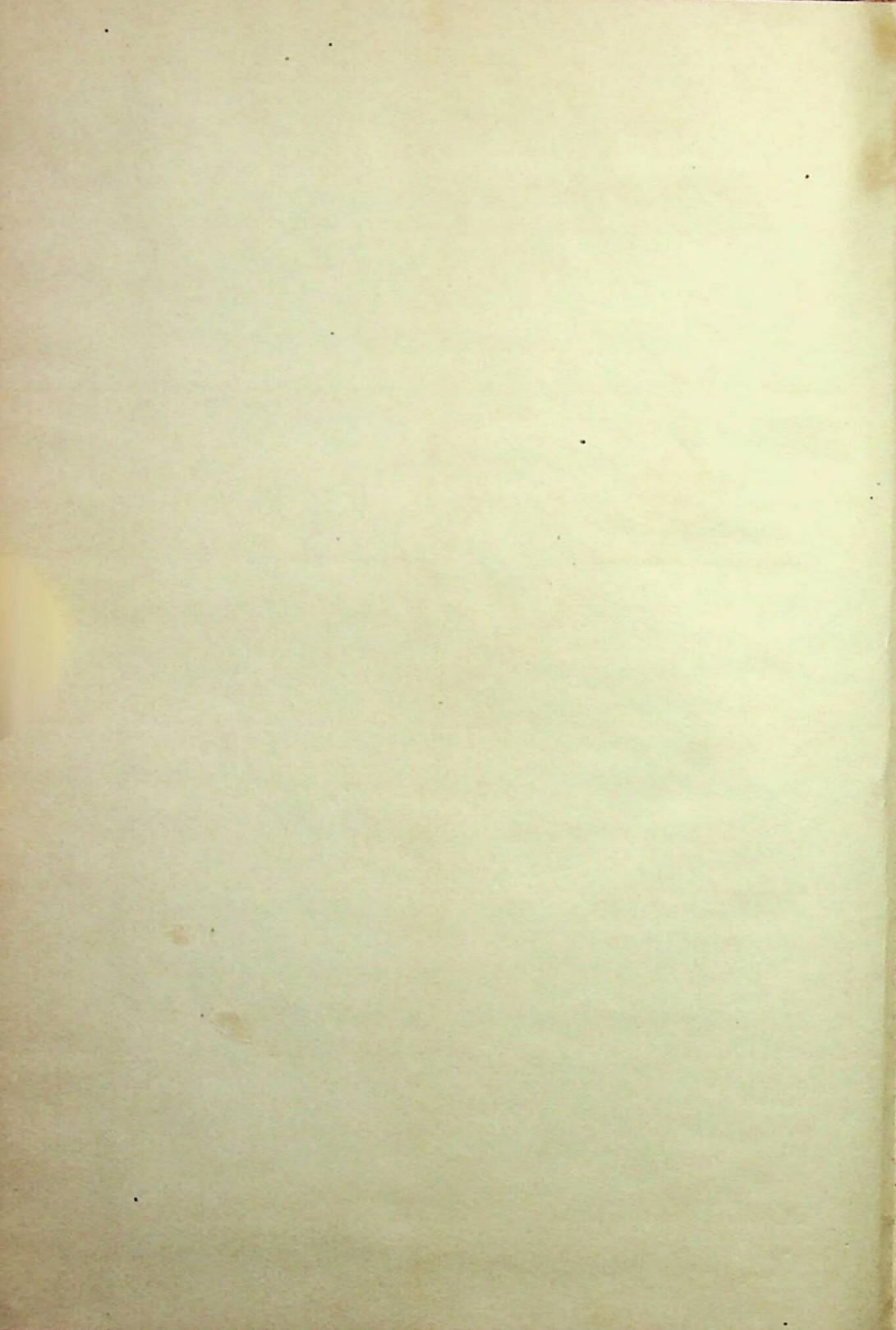
॥ हरिः ॐ ॥

श्रीनी कम्प्युटर प्रिंटर्स, वाराणसी